

Franz Liszt Kring

Tijdschrift van de
Franz Liszt Kring
2017

Tijdschrift van de Franz Liszt Kring 2017

Journal of the Franz Liszt Kring 2017

Redactie

Christo Lelie (hoofdredacteur)
Albert Brussee
Peter Scholcz

Ontwerp en opmaak

Berkhout Grafische Ontwerpen, Harmelen

Druk

Bariet Ten Brink, Meppel

Bestuur Franz Liszt Kring

Martyn van den Hoek, *voorzitter*
Christo Lelie, *vice-voorzitter*
Peter van Korlaar, *secretaris*
Johan Verrest, *penningmeester*
Albert Brussee
Yoram Ish-Hurwitz
Aad Jordaans
Toos Onderwijngaard
Klára Würtz

Comité van Aanbeveling

Bernard Haitink
Drs. Jan Hoekema
Martijn Sanders
Tamás Vászary
Prof. dr. Alan Walker
Daniël Wayenberg

Uitgave en organisatie

Stichting Franz Liszt Kring
Secretariaat:
Marslaan 3
5331 TW Kerkdriel
E-mail: info@lisztkring.nl
www.lisztkring.nl

Word donateur

van de Stichting Franz Liszt Kring en ontvang gratis de jaaruitgave, enkele malen per jaar een Liszt Bulletin en kortingen op de entree van de door de Franz Liszt Kring georganiseerde (huis)concerten.

Inhoud

Voorwoord	1
Het Weimar van Franz Liszt. Een geschenk van tien kaarten met stadsgezichten en autografe opdrachten <i>Christo Lelie</i>	2
Alexander Siloti, leerling van Franz Liszt, in Antwerpen <i>Erik en Hedwige Baeck-Schilders</i>	27
Eine Pianistenfamilie aus drei Jahrhunderten: die Münchener Pianistin Sofie Menter, Franz Liszt und ihr musikalisches Erbe <i>Diemut Boehm</i>	45
Nonnenwerth en Franz Liszt Over een eiland in de Rijn, een beroemde pianist én componist en een verloren dagboek <i>Peter van Korlaar en Jaap Sluiter</i>	53
Franz Liszt en Marie d'Agoult op Nonnenwerth in de (na)zomer van 1841 – een calendarium <i>Albert Brussee</i>	66

Omslag

*Ilja Repin. Portret van Sofie Menter (1887). Olie op doek. 107 x 115 cm.
State Tretyakov Gallery, Moskou.*

Voorwoord

In de eerste drie artikelen van de editie 2017 staat Liszt niet centraal, maar veeleer zijn omgeving, leerlingen en ‘Nachwuchs’. Het openingsartikel van de hand van ondergetekende had als aanleiding een set van 10 originele foto’s uit de tijd van Liszt met daarop locaties in het centrum van Weimar afgebeeld. Deze albuminefoto’s zijn aan de achterkant van het karton waarop ze geplakt zijn voorzien van handgeschreven teksten van tien inwoners van Weimar die bijna alle in contact hebben gestaan met Liszt en met hem bevriend waren. De biografie van deze mensen, vrijwel allen bekende musici en kunstenaars, volgt op een paragraaf waarin de locaties topografisch beschreven worden. Het uiteindelijke hoofddoel van het artikel was te achterhalen voor wie de kaarten als een afscheidscadeau bestemd waren. Door wetenschappelijk ‘researchwerk’, deels op locatie in Weimar, was deze puzzel op te lossen.

De twee hierop volgende bijdragen zijn geheel aan Liszt-studenten gewijd. De Belgische Liszt-kenners Hedwige en Erik Baeck-Schilders maakten studie van het leven en werk van Liszts Russische leerling Alexander Siloti en zijn band met de stad Antwerpen.

Het derde artikel gaat over Liszts lievelingsleerlinge Sofie Menter. Dit Duitstalige artikel, geschreven door violiste Diemut Boehm die zich in de laatste woonplaats van Menter, het Duitse Stockdorf, verdiept in leven en werken van de pianiste, zou eerst over het piano-oeuvre gaan. Maar al schrijvende deed mw. Boehm een opzienbarende ontdekking over de familie van Menter, die hier voor het eerst wereldkundig wordt gemaakt.

Afgelopen jaar trokken Peter van Korlaar, secretaris van de Franz Liszt Kring, en donateur Jaap Sluiter naar het eiland Nonnenwerth in de Rijn, om na te gaan wat daar nog aan herinneringen aan Liszt te vinden is. Zij berichten hierover in een reisverslag, dat gecompleteerd wordt met de eerste Nederlandse vertaling van een dagboek over Liszts verblijf op Nonnenwerth dat zij aldaar in de kloosterbibliotheek aantreffen. Een wetenschappelijk duiding en kritische bespreking van deze dagboektekst wordt in het slotartikel gegeven door Albert Brussee, die daar alles op een rijtje zet met betrekking tot Liszts bezoeken aan Nonnenwerth.

Christo Lelie, hoofdredacteur

Disclaimer

De redactie heeft getracht alle eigenaars van afgebeelde documenten op te sporen op toestemming voor publicatie te vragen. Wie niet benaderd is en meent ergens rechten te hebben wordt verzocht zich de redactie hierover te benaderen.

Het Weimar van Franz Liszt

Een geschenk van tien kaarten met stadsgezichten en autografe opdrachten

Christo Lelie

I. Inleiding

In het Liszt Archief Delft bevindt zich een set van tien bij elkaar behorende maar ongebundelde foto's met stadsgezichten van Weimar, alle gemaakt en afgedrukt vóór juni 1889. Ze geven een beeld hoe het 'Athene aan de Ilm' er uitzag in de laatste jaren dat Franz Liszt daar de zomermaanden doorbracht. Het bijzondere van de op stevige kaarten (105 x 184 mm) geplakte albuminefoto's is dat ze op de achterkant handgeschreven teksten bevatten, alle gedateerd "Weimar den 19 Juni 1889". Ze zijn van de hand van Eduard Lassen, het echtpaar Rosa en Feodor von Milde, Emilie Merian-Genast, Toni (Antonie) Bregenzer, Bertha Froriep, Klara Froriep, Jenny Preller, Caroline Krieger en (Johanna) Schöll, overwegend bekende persoonlijkheden uit de kunstwereld van Weimar, onder wie vijf musici uit de kring van Franz Liszt. Uit de teksten blijkt dat de tien foto's samen een afscheidsgeschenk vormden voor een persoon wiens naam echter op geen van de kaarten wordt genoemd.

In dit artikel worden de foto's eerst geïdentificeerd en topografisch /historisch beschreven. Daarna wordt relevante biografische informatie over de tien schrijvers gegeven. Ten slotte wordt door analyse van de teksten in combinatie met literatuur- en archiefonderzoek in Weimar bewezen dat de fotokaarten als afscheidscadeau geschonken zijn aan een vertrekkende toneelspeler van het Hoftheater. De naam van deze acteur kon uiteindelijk met honderd procent zekerheid worden achterhaald.

Omdat dit artikel geschreven is voor een aan Liszt gewijd tijdschrift, zal steeds waar mogelijk aandacht gegeven worden aan de betrekkingen tussen Liszt en de schrijvers van de kaarten. Ook bij de beschrijvingen van de locaties zal, indien van toepassing, worden besproken of er een verband is met Franz Liszt.

English summary

The Liszt Archives Delft holds a collection of ten photographs of Weimar cityscapes dating from the time of Franz Liszt, all made and printed before June 1889. On the back are handwritten texts by ten prominent citizens from Weimar, including five well-known musicians from Liszt's circle: composer/conductor Eduard Lassen (Liszt's successor as court chapel master), lied and oratorio singer Emilie Merian-Genast, opera singers Rosa and Feodor von Milde, and Liszt's student Antonie Bregenzer. The other writers are Jenny Preller (wife of the court painter Friedrich Preller), the sisters Bertha and Klara Froriep, and Caroline Krieger. The cards, all signed "Weimar 19 June 1889", were offered as a farewell present to an artist from Weimar who is not mentioned by name.

The first chapter identifies the locations of the ten photographs and describes them in a topographical/historical way, emphasizing, where possible, any known connections of the location with Franz Liszt. The second chapter gives a biographical account of the ten writers, again highlighting their relations with Liszt. Chapter three identifies the person for whom the cards were intended. The Weimarerische Zeitung of 20 June 1889 shows that on the 19th of June the actor Felix Walter said goodbye to the Weimar Court Theater after nine years of service. His identity as the person who received the photo cards as farewell gift is substantiated by the text on the card of Caroline Krieger, who writes that she is a housemate of Felix Walter. According to the 1889 edition of the Adress-Buch der Großherzoglichen Haupt- und Residenzstadt Weimar, Walter and Krieger both resided at Belvederer Allee 9.

In the final chapter, the author offers more information on Felix Walter, about whom no biographical details can be found, either in reference works or on the Internet. In the Goethe- und Schiller-Archiv in Weimar, however, the author discovered a collection of letters from his hand. These letters, all of them addressed to his parents, show that Walter had been, besides a beloved actor, an enthusiastic amateur pianist moving among Franz Liszt's circles. He was most likely a piano pupil of Liszt's student Antonie Bregenzer. He was also friends with Liszt's students Felix Weingartner and Alfred Reisenauer. In his memoirs Weingartner wrote that Walter died young. It turns out that Walter's last preserved letter was written only ten days after he left Weimar, on the 29th of June 1889 from the Swiss spa town of Weissenburg. Walter writes to his father that he is seriously ill. This raises the question as to whether Walter died shortly after this letter was written.

II. Topografische beschrijvingen van de foto's

1. De Hofgärtnerei aan de Marienstraße.

Zoals bekend was de Hofgärtnerei aan de Marienstraße vanaf de zomer 1869 tot aan Liszts dood (31 juli 1886) zijn vaste woonadres als hij de zomermaanden in Weimar doorbracht, om gedurende zijn zogenaamde 'Vie trifurquée' de rest van het jaar te verdelen tussen Boedapest en Rome. Eerder, in de periode 1848-1860, had Liszt ook in Weimar gewoond, grotendeels in de 'Altenburg', het grote vrijstaande herenhuis aan de Jenaerstraße, dat door groothertog Carl Alexander ter beschikking gesteld was aan Liszts vriendin 'Fürstin' Carolyne von Sayn-Wittgenstein.

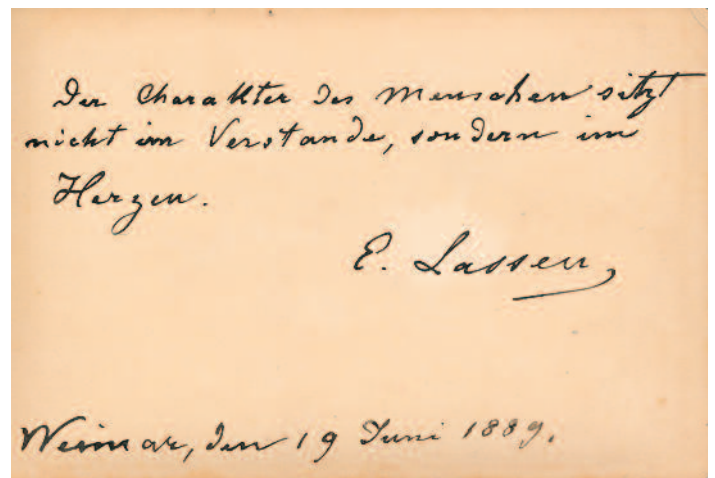
Nadat hij in augustus 1861 uit Weimar naar Rome was vertrokken in de verwachting daar te kunnen trouwen met zijn geliefde Carolyne, en dit huwelijk door de paus niet werd toegestaan, is Liszt acht jaar in en om de 'Eeuwige Stad' gebleven. Inmiddels was de Altenburg leeggeruimd, omdat Carolyne zich permanent in Rome had gevestigd. Toen Liszt in 1869 besloot deels weer in Weimar te gaan wonen, moest in allerijl een woning voor hem worden gevonden. Uiteindelijk stelde de groothertog de 'Hofgärtnerei' aan Liszt ter beschikking, een kleine stadsvilla in 1798-1799 gebouwd als woning voor de groothertogelijke tuinman. Het huis werd ontworpen door hofarchitect Steiner en in 1819 door architect Coudray omgebouwd. Aan de overzijde van de Marienstraße bevindt zich nog altijd een gespiegelde variant van de woning; samen vormt dit huizenpaar een soort toegangspoort van Weimar.

Voordat Liszt het huis betrok is de Hofgärtnerei lange tijd het atelier geweest van de Weimarer hofschilder Friedrich Preller der Ältere, wiens tweede vrouw Jenny tot een van de tien kaartschrijvers behoort (zie paragraaf III.7). Nadat Preller zijn woning-atelier had gevestigd in het even verderop gelegen Jägerhaus, was de Hofgärtnerei leeg komen te staan.

Liszt bewoonde de eerste etage. De Hofgärtnerei werd voor hem ingericht door groothertogin Sophie. Na zijn dood bleef zijn huishoudster Pauline Apel er wonen. Al in 1889 werd het huis een Liszt-museum, wat het tot op heden gebleven is.

1. De Hofgärtnerei aan de Marienstraße.
Eduard Lassen.

*Der Charakter des Menschen sitzt
nicht im Verstande, sondern im
Herzen.
E. Lassen,
Weimar, den 19 Juni 1889.*

Ten opzichte van de huidige situatie is het straatbeeld nauwelijks veranderd. In het monumentale naastgelegen pand, het voormalige gerechtsgebouw, bevindt zich thans de Bauhaus Universiteit. Daarachter ligt het Jägerhaus, gebouwd door groothertog Wilhelm Ernst. Tussen 1816 en 1930 was hier onder meer de door Friedrich Justin Bertuch (1747-1822) gevestigde Fürstliche freye Zeichenschule gevestigd (zie ook de paragrafen II.5, en III.5-6). In het Jägerhaus hadden onder anderen de met Liszt bevriende schilders Friedrich Preller en Buonaventura Genelli¹ hun woning en atelier. Een in de Liszt-literatuur minder bekend gegeven is dat zich in het Jägerhaus een rooms-katholieke kapel bevond, in 1774 ingericht door groothertogin Anna Amalia ten behoeve van de weinige katholieken die in Weimar woonden en de geestelijken die de stad bezochten (de kerken in Weimar waren verder allemaal Evangelisch-

Luthers).² Het was in deze kapel dat Liszt in zijn laatste levensjaren dagelijks de mis bij woonde.³

Helemaal aan het begin van de Marienstraße (niet zichtbaar op de foto) vindt men nog altijd de fotowinkel van Louis Held (1849-1927), de hof-fotograaf die vele portretten van Liszt geschoten heeft en ook tenminste twee van de tien hier afgebeelde stadsgezichten (foto 3 en 9) op zijn naam heeft staan. Ten tijde van Liszts verblijf in Weimar was Louis Helds bedrijf overigens elders in Weimar gevestigd.

2. Hoftheater met Goethe- en Schiller-monument van Ernst Rietschel uit 1857.

Het Hoftheater met op het plein ervoor het markante monument van Goethe en Schiller, is een van de centrale plekken in Weimar. Het huidige theater is een ander gebouw dan het op de foto afgebeelde: in 1907 werd een compleet nieuw theater op de plaats van het oude neergezet, thans de thuisbasis van het Deutsches Nationaltheater en de Staatskapelle Weimar.⁴

Het eerste Hoftheater werd in 1797 ingericht in het in 1779 gebouwde Komödienhaus. Goethe kreeg er de artistieke leiding als intendant. Samen met Friedrich Schiller zorgde hij voor een enorme kwalitatieve opleving van de Duitse toneelkunst en Weimar werd daarin de ‘artistieke hoofdstad’ van Duitsland.

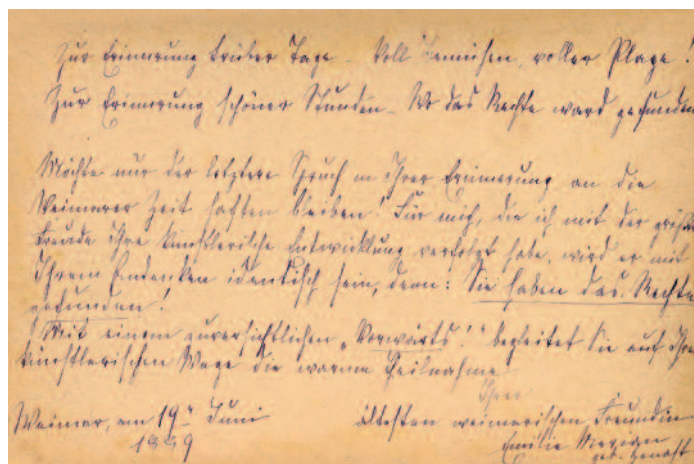
Ook in muzikaal opzicht werd het Hoftheater een internationale trekpleister met uitvoeringen, bijvoorbeeld van Mozart-opera's. Van groot belang was het dirigentschap van de beroemde, van oorsprong Weense componist en pianist Johann Nepomuk Hummel (1778-1837) in de periode 1810-1837.

Een nieuwe opleving kregen de uitvoerende kunsten in het Hoftheater met de komst van Liszt naar Weimar. Op 29 november 1841 gaf hij zijn eerste openbare pianorecital. Hij speelde er Webers *Aufforderung zum Tanz*, de *Hexaméron*, zijn transcriptie van Schuberts *Erlikönig*, de *Réminiscences de Don Juan* en *Réminiscences de Robert le Diable* om met zijn *Grand Galop chromatique* te eindigen.

Eind oktober 1842 bezocht Liszt Weimar opnieuw, speelde aan het hof, gaf een benefietconcert in het Hoftheater en werd op 1 november per decreet tot hofkapelmeester in bijzondere dienst

2. Hoftheater met Goethe en Schiller-monument.
Emilie Merian-Genast.

Zur Erinnerung trüber Tage - Voll Ermühen, voller Klage!
Zur Erinnerung schöner Stunden - Wo das Rechte ward gefunden.
Möchte nur der letztere Spruch in Ihrer Erinnerung an die
Weimarer Zeit haften bleiben! Für mich, die ich mit der grössten
Freude Ihre künstlerische Entwicklung verfolgt habe wird er mit
Ihren Bedenken identisch sein, denn: Sie haben das Rechte
gefunden!

Mit einem zuversichtlichen "Vorwärts!" begleitet Sie auf Ihrem
künstlerischen Wege die warme Theilnahme

Ihrer

Weimar, am 19. Juni
1889

älteste weimarischen Freundin
Emilie Merian
geb. Genast

benoemd.⁵ Aanvankelijk was dit feitelijk een erebaan, want Liszt woonde niet in Weimar en maakte in de eerstvolgende jaren voortdurend concert-tournees die hem tot in de verste uithoeken van Europa brachten. Vanaf januari 1844 dirigeerde hij het Weimarer hoforkest in vijf concerten (7, 18, 21 januari, 4 en 18 februari) hoofdzakelijk in muziek van Ludwig van Beethoven naast werken van Hummel, Schubert en Berlioz.⁶

Zoals bekend besloot Liszt september 1847, nadat hij een relatie was begonnen met Carolyne von Sayn-Wittgenstein, om definitief te stoppen met zijn openbare optredens als pianist en hij

vestigde zich vanaf 31 januari 1848 in Weimar. Nu kon hij op regelmatige basis het orkest gaan leiden en zich ontwikkelen tot een vernieuwend dirigent. Programmatisch ging hij een sterk stempel drukken op het symfonische en dramatische repertoire dat in het theater tot klinken kwam. Zelf componeerde hij grote orkestwerken zoals de *Faust-* en *Dante-symfonie*. Hij schreef tevens muziekgeschiedenis door als eerste dirigent in Duitsland een lans te breken voor de toenmalige avant-garde componisten, zoals Peter Cornelius, Hector Berlioz en bovenal Richard Wagner, politiek vluchteling uit Dresden. In 1849 dirigeerde Liszt de wereldpremière van Wagners *Lohengrin*; een jaar later volgde de première van *Tannhäuser*.

Liszts progressieve muziekkeuze viel in het conservatieve Weimar steeds minder goed. Ook binnen het theater groeide de weerstand tegen Liszts vernieuwingen. Het fiasco van de opera *Der Barbier von Bagdad* van Liszts oud-leerling Peter Cornelius (1824-1874) zorgde ervoor dat in 1858 de maat vol was voor Liszt. Aanleiding waren de problemen die hij kreeg met de in 1857 benoemde 'Generalintendant' van het Hoftheater Franz von Dingelstedt (1814-1881). Op 15 december 1858 nam hij zijn ontslag, maar dirigeerde twee dagen later nog wel een Beethoven-programma op de doopdag van de componist. Daarna distantieerde hij zich volledig van het Hoftheater en raakte meer en meer gedesilluseerd in Weimar. Dat bepaalde mede waarom hij besloot in Rome te blijven wonen, nadat daar zijn poging om eindelijk met zijn geliefde Carolyne te trouwen gestrand was.⁷

Na Liszts vertrek als hofkapelmeester in Weimar werd op zijn voorspraak Eduard Lassen zijn opvolger als hofdirigent (zie paragraaf III.1). In 1889 werd Richard Strauss als tweede dirigent naast Lassen aangesteld. Eduard Lassen werd vervolgens na zijn pensionering in 1890 opgevolgd door Liszts voormalige pianostudent Bernhard Stavenhagen (1862-1914).

3. Slot Belvedere. Foto Louis Held, 1886.

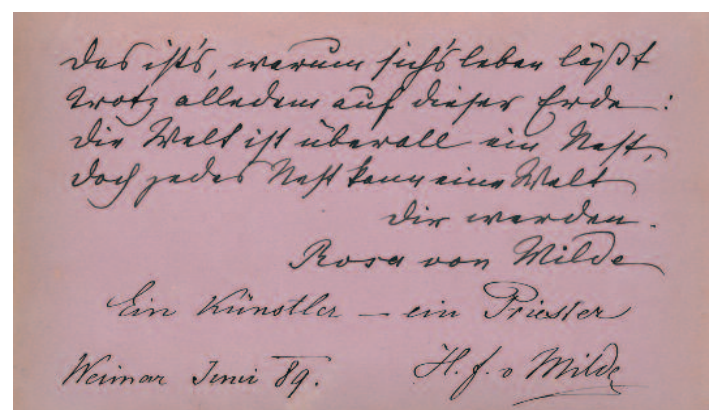
Wie vanuit de Hofgärtnerei komend linksaf de Belvederer Allee inslaat en Weimar uitloopt, komt via een ruim twee kilometer lange, licht stijgende weg bij het Belvedere-paleis uit. Dit jachtslot van de groothertogen werd tussen 1724 en 1744

door Johann Adolph Richter en Gottfried Heinrich Krohne in Rococo-stijl gebouwd als residentie voor hertog Ernst August I von Sachsen-Weimar-Eisenach. Als voorbeeld diende het Belvedere in Wenen. Tegenwoordig is het Belvedere een aan het Rokoko gewijd museum. In een van de paviljoens is het Muziekgynasium van de Hochschule für Musik Franz Liszt gevestigd.

Liszt is veelvuldig op het Belvedere geweest voor het bijwonen van bals en concerten in de orangerie en om privé op te treden voor de groothertog en diens familie.⁸ Hij was immers huisvriend van groothertog Carl Alexander en zijn vrouw, prinses Maria Pavlovna, die compositielessen van Liszt kreeg.

3. Slot Belvedere. Foto Louis Held, 1886
Rosa von Milde en Hans Feodor von Milde.

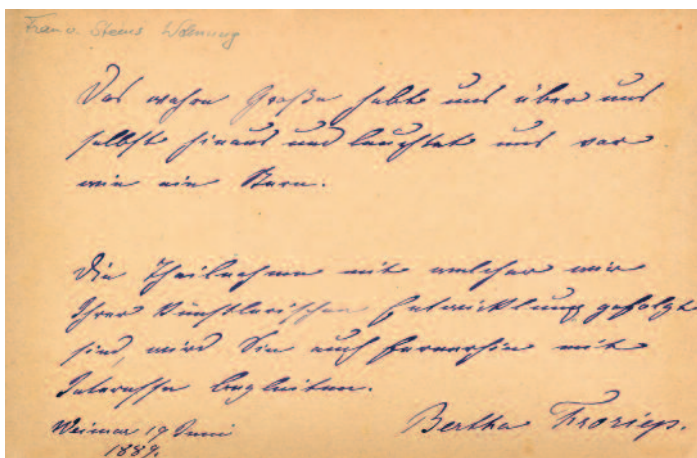

Das ist's, warum sich's leben lasst
trotz alledem auf dieser Erde:
die Welt ist überall ein Nest
doch jedes Nest kann eine Welt
dir werden.

Rosa von Milde
Ein Künstler - ein Priester
Weimar Juni 89. H. F. v. Milde

4. Het Goethe Haus aan het Frauenplan.
Bertha Froriep.

Das wahre Grosse hebte uns über uns
selbst hinaus und leuchtete uns vor
wie ein Turm.

Die Theilnahme mit welchen wir
Ihrer künstlerischen Entwicklung gefolgt
sind, wird Sie auch fernerhin mit
Interesse begleiten.

Weimar 19 Juni Bertha Froriep.
1889.

4. Goethehaus aan het Frauenplan.

De grote trekpleister van Weimar is nog altijd het monumentale herenhuis waar Johann Wolfgang von Goethe (1749-1832) van 1792 tot aan zijn dood heeft gewoond. De zeer ruime woning aan het Frauenplan, stammend van 1707 werd in 1792 door groothertog Carl August aangekocht en ingericht als dienstwoning voor Goethe. Later werd het huis hem door de groothertog geschonken. Merkwaardig is dat op de achterzijde van de foto-kaart iemand in potlood genoteerd heeft: "Frau v. Steins Wohnung". Dit suggereert dat het om het huis van Goethes hartsvriendin Charlotte von Stein zou gaan, maar dat lag elders (Ackerwand nr. 27); op de foto gaat het overduidelijk om het Goethe-huis.

5. Het park Froriepsgarten met op de achtergrond het Bertuchhaus en de toren van de Jakobskirche.

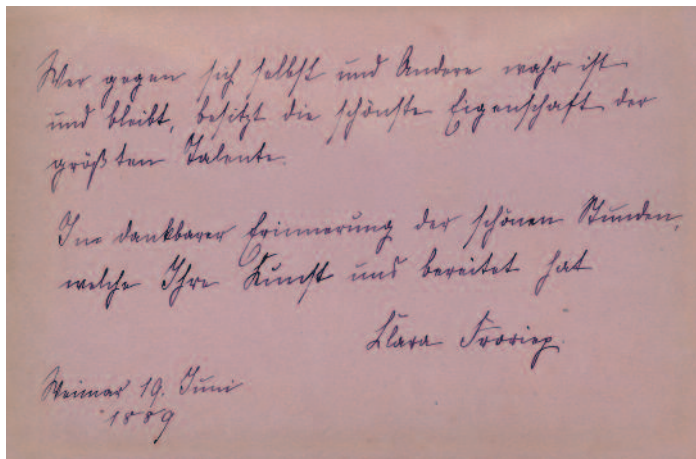
Deze sfeervolle foto is genomen in het huidige Weimarhallenpark, gelegen in het noorden van het oude stadshart. Op de achtergrond is de noordvleugel zichtbaar van het zogenoemde Landes-Industrie-Comptoir, het tegenwoordige Bertuchhaus en stadsmuseum van Weimar. Dit grote pand aan de huidige Karl Liebkechtstraße (op de kaart uit 1857, zie uitsnede, nog "Bürgerschul-Strasse" genaamd) werd gebouwd voor Friedrich Johann Justin Bertuch (1747-1822).

Bertuch, theoloog, auteur en rechtsgeleerde, was tevens een invloedrijk ondernemer en stimulator van de kunst en wetenschap in Weimar. Hij nam met de schilder Georg Melchior Kraus het initiatief tot de oprichting van de Fürstliche freye Zeichenschule, die door groothertog Carl August in 1776 ingericht werd in het Rote Schloß. Ook was hij bevriend met Goethe. In 1789 begon Bertuch een door de groothertog geprivilegieerde onderneming onder de naam 'Landes-Industrie-Comptoir' en liet het grote bedrijfspand bouwen dat thans 'Bertuchhaus' genoemd wordt. Daarin waren een uitgeverij en drukkerij van hoofdzakelijk aardrijkskundige en wetenschappelijke boeken, tijdschriften, landkaarten en prenten gevestigd. Ook de stadsgids van Adolf Schöll (zie paragraaf III.7), waaraan de op pagina 10 afgedrukte kaart van Weimar ontleend is, werd door het Landes-Industrie-Comptoir gepubliceerd. Tevens werden er wetenschappelijke apparaten vervaardigd. Het bedrijf groeide uit tot het centrum van wetenschappelijk onderzoek en kunst in Weimar. Bertuch had ook zijn gerieflijke woning ingericht in het zeer ruim bemeten bedrijfspand.⁹

Bertuchs dochter Charlotte huwde met de beroemde gynaecoloog Ludwig Friedrich Froriep (1779-1847), die met zijn vrouw in Bertuchs woning introk en er een centrum van anatomisch onderzoek begon. Dit werk werd voortgezet door zijn zoon, de befaamde anatoom Robert Froriep (1804-1861). Tot diens kinderen behoorden de bekende schilderes Bertha en haar jongere zuster Klara Froriep (zie paragraaf III.4-5), die beiden in het Bertuchhaus zijn blijven wonen. Opmerkelijk is dat Klara haar tekst schreef op een foto van de

5. De Jakobskirche.
Klara Froriep.

*Wer gegen sich selbst und Andere wahr ist
und bleibt, besitzt die schönste Eigenschaft der
grössten Talente.*

*In dankbarer Erinnerung der schönen Stunde,
welche Ihre Kunst uns bereitet hat*

Klara Froriep

*Weimar 19. Juni
1889*

tuin achter haar huis, dat deels ook zichtbaar is. Die tuin staat op de kaart uit 1857 vermeld als 'Baumgarten' (zie afb. 14). Op stadsplattegronden van omstreeks 1910 wordt het park 'Froriepspark' genoemd. In de huidige situatie is het park grotendeels onveranderd, maar het Bertuchhaus is niet meer zichtbaar, omdat pal daarachter het congresgebouw Weimarahalle is gebouwd, dat tegenwoordig Weimar-Hallenpark heet.

Franz Liszt is vele malen in het Bertuchhaus geweest, omdat zijn vriendin Adelheid van Schorn (1841-1816) een appartement bewoonde in de zuidelijke vleugel ervan.¹⁰ Liszt en zijn leerlingen hebben daar vaak gespeeld.

Achter het Bertuchhaus is de toren van de Jakobskirche te zien. Het huidige barokke kerkgebouw stamt uit 1713 en kwam op de plaats van een middeleeuwse kerk. Nadat de hofkapel bij het

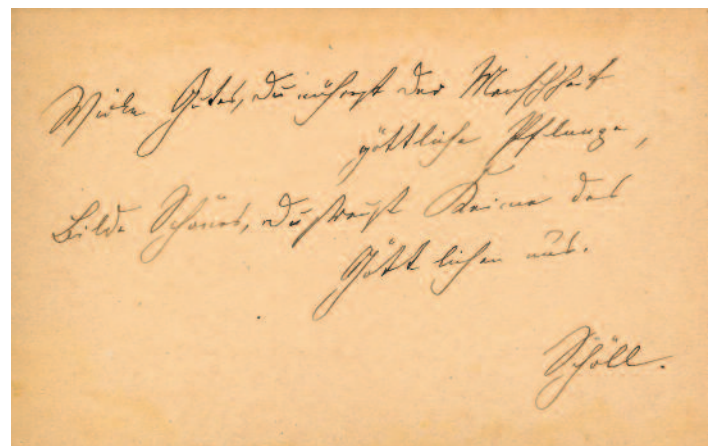
groothertogelijk slot, waar Bach organist was, verbrand was, werd de Jakobskirche de hofkerk van Weimar.

6. Schillerhaus

Het Schillerhaus bevindt zich aan de Schillerstraße (nr. 12), de ruime, met bomen omgeven wandelstraat tussen het Frauenplan en de Theaterplatz. Het oorspronkelijke koopmanshuis is in 1777 door Georg Hauptmann gebouwd. De grote dichter Friedrich Schiller (1759-1805) kocht het in 1802 en liet het ombouwen zodat hij er met zijn vrouw Charlotte en zijn vier kinderen geriefelijk kon wonen. Drie jaar later kwam Schiller al te overlijden. Charlotte bleef tot haar dood in 1826 in het huis wonen. In 1827 verkochten haar kinderen de woning. Tegenwoordig is het huis een museum, de 'Schiller-Gedenkstätte', beheerd door de Klassik Stiftung Weimar.

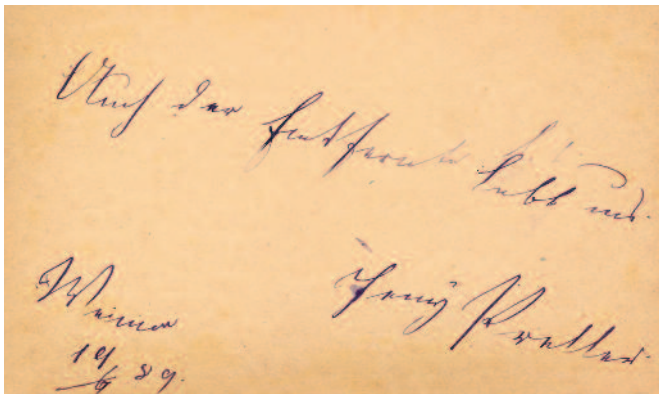
6. Schiller Haus.
[Johanna] Schöll.

*Mache Gutes, du nährst der Menschheit
göttliche Pflanze,
Bilde Schönes, du streuest Keime des
Göttlichen aus.
Schöll*

7. Het Römische Haus.
Jenny Preller.

Auch der... [tekst onleesbaar]
Jenny Preller
Weimar 19 6 89

7. Het Römische Haus.

Aan de rand van het Park an der Ilm (zie afb. 9) staat een classicistisch gebouw dat met zijn vier van Ionische kapitelen voorziene zuilen op een Grieks-Romeinse tempel lijkt. Dit Römische Haus werd tussen 1791 en 1798 als 'Parkhaus' gebouwd voor groothertog Carl August, die er graag zijn gasten ontving.¹¹

8. Tempelherrenhaus.

Het Tempelherrenhaus is een neogotisch bouwwerk in het Park an der Ilm, in 1786-1787 ontworpen door de bekende Weimarer architect Johann Friedrich Rudolf Steiner (1752-1804) en was van oorsprong een oranjerie, maar die werd vervangen door een gebouw dat voor openbare ontvangsten en concerten werd gebruikt, ook door Liszt. Bekend is dat hij hier op 17 juni 1875 een gedachtenisconcert heeft gegeven voor de Poolse gravin Marie Kalergis-Moukhanoff (geboren Maria Nesselrode), die op 22 mei 1874 overleden was. Bij haar dood schreef Liszt zijn *Elégie nr. 1*, die op het concert in het Tempelherrenhaus werd uit-

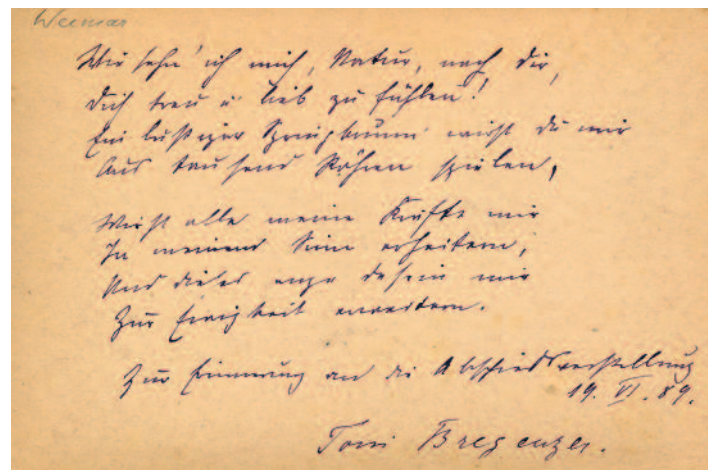
gevoerd, naast zijn *Requiem* voor mannenkoor, *Ave Maria II*, *Hymne de l'enfant à son reveil* en de legende *Die Heilige Cäcilia*.

In de jaren 1900 en 1901 heeft de bekende Italiaanse pianist Ferruccio Busoni (1866-1924) in het Tempelherrenhaus masterclasses gegeven waarmee hij de traditie van Liszts groepsondericht in Weimar wilde continueren.

Bij een bombardement in 1945 is het Tempelherrenhaus grotendeels verwoest. Er rest nu slechts een romantisch aandoende ruïne, waarvan alleen de markante toren met spitsbooggewelven nog herkenbaar is (zie afbeelding 13 op p.11).

8. Tempelherrenhaus.
Toni Bregenzer.

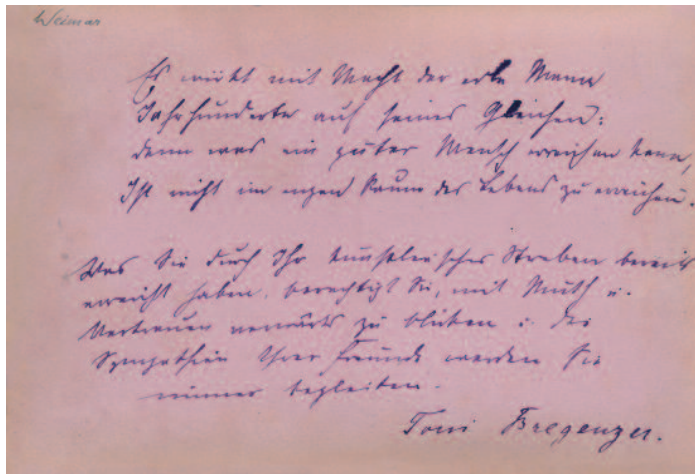
Wie sehn' ich mich, Natur, nach dir,
Dich treu u. lieb zu fühlen!
Ein lustiger Springbrunn' wirst du mir
Aus tausend Röhren sprühen,

Wirst alle meine Kräfte mir
In meinem Sinn erheitern,
Und dieser enge Dasein mir
Zur Einigkeit erweitern.

Zur Erinnerung an die Abschiedsvorstellung
19. VI. 89.
Toni Bregenzer

9. Het Borkenhäuschen in het Park an der Ilm. Foto Louis Held, 1886.
Toni Bregenzer.

Es wirkt mit Macht der edle Mann
Jahrhunderte auf seiner Gleichen
Denn was ein guter Mensch erreichen kann
ist nicht im engen Raum des Lebens zu erreichen.

Was Sie durch Ihr künstlerischen Streben bereits
erreicht haben, berechtigt Sie, mit Muth u.
Vertrauen vorwärts zu blicken: die
Sympathie Ihrer Freunde werden Sie
immer begleiten.

Toni Bregenzer

9. Het Borkenhäuschen in het Park an der Ilm.

Het Park an der Ilm strekt zich aan weerszijden van de oever van het riviertje de Ilm uit. Het werd vanaf 1776 aangelegd in de stijl van een Engels landschapspark. Van grote invloed op het ontwerp was Goethe. Het geldt als een van Duitslands fraaiste en best bewaarde parken in classicistisch/romantische stijl. Kenmerkend zijn de folies en markante gebouwen zoals het Römische Haus (afb. 7), het Tempelherrenhaus (afb. 8), het tuinhuis van Goethe (afb. 10). Ook bevindt zich in het park het Liszt-monument, uitgevoerd in Carrara-marmer door de Münchener beeldhouwer Hermann Hahn en dat onthuld is in 1902.

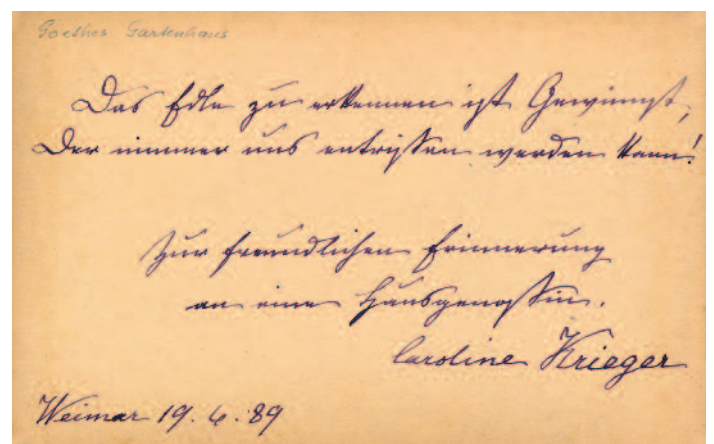
Op de foto is het zogenaamde Borkenhäuschen afgebeeld, een kleine houten hut die in 1778 op instigatie van Goethe door groothertog Carl August werd geschonken aan zijn vrouw Louise ter gelegenheid van haar naamdag. “Terug naar de natuur”, een typisch idee van de Verlichting, was de gedachte achter dit geschenk, dat zich nog altijd in dezelfde vorm in het park bevindt op de helling van de linker Ilm-oever.

10. Goethes Gartenhaus.

Een van de attracties van het Park an der Ilm is het Gartenhaus (tuinhuis) van Goethe. Het huis, direct aan de oever van de Ilm, stamt uit de zestiende

10. Goethes Gartenhaus.
Caroline Krieger.

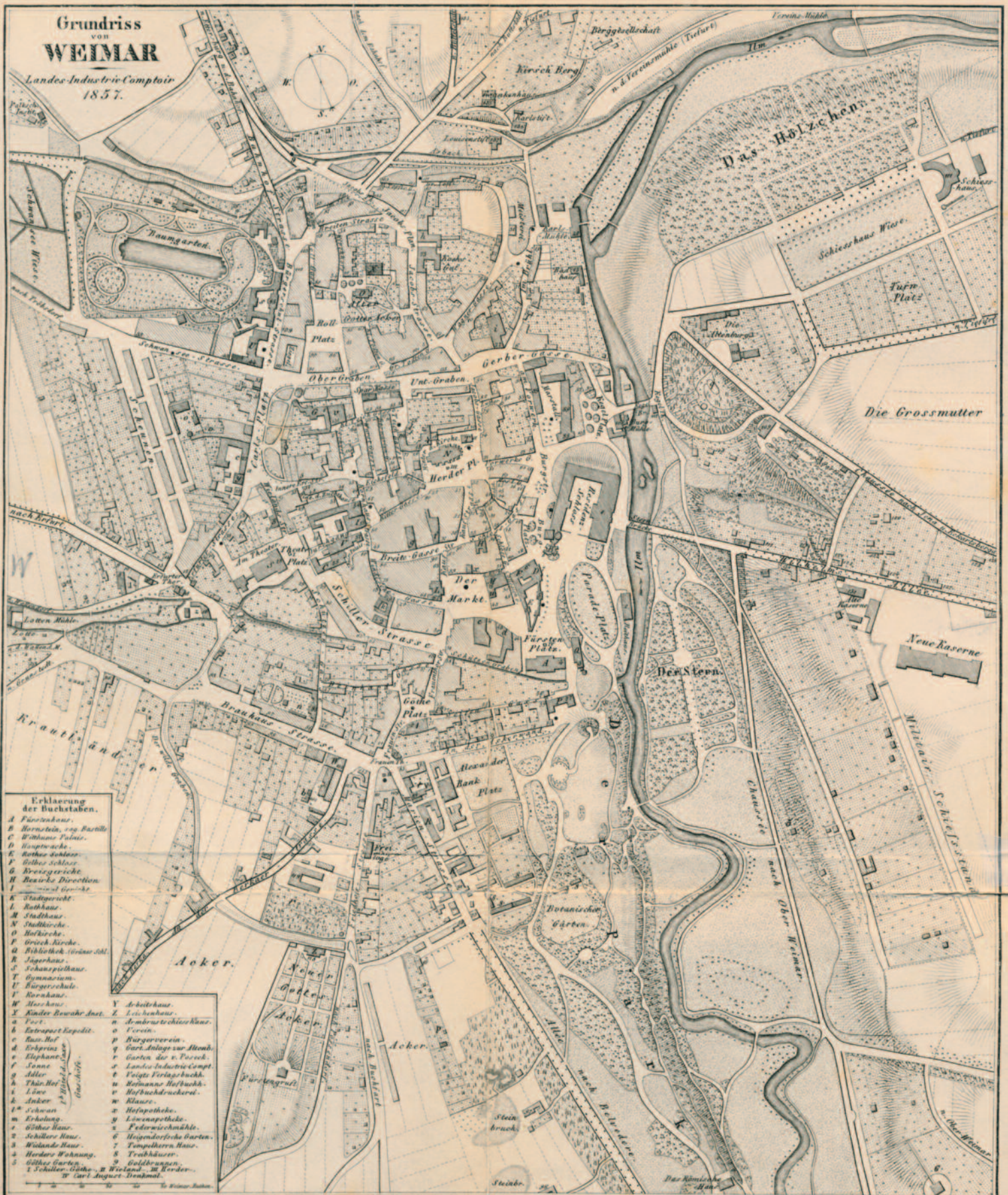

Das Edle zu erkennen ist Gewinnst,
Der nimmer uns entrissen werden kann!

Zur freundlichen Erinnerung
an einer Hausgenossin.

Caroline Krieger

Weimar 19. 6. 89

11. Plattgrond van Weimar uit 1857, overgenomen uit: Schöll, A., Weimar's Merkwürdigkeiten eins und jetzt. Weimar: Landes-Industrie-Comptoir, 1857. Collectie Liszt Archief Delft.

eeuw en is vermoedelijk een ‘Winzerhaus’ (wijnboerderij) geweest uit de tijd dat wijnbouw een grote rol in Weimar speelde. Toen Goethe in 1775 naar Weimar kwam toonde hij al belangstelling voor het huis en de omliggende tuin en kocht het een jaar later. Uiteindelijk bleek het te klein voor Goethe’s omvangrijke bibliotheek en verzamelingen. Toch bleef hij de woning aanhouden, nadat hij het veel grotere huis aan het Frauenplan betrokken had, om er zich terug te kunnen trekken. Hier kon de grote dichter in alle rust aan zijn gedichten en toneelstukken werken.

In 1854 vond de vanwege zijn liberale ideeën naar Weimar uitgeweken Hongaars-Oostenrijkse theoloog Gustav Wilhelm Steinacker (1809-1877) onderdak in Goethe’s Gartenhaus, dit dankzij groothertog Carl Alexander. Steinacker raakte bevriend met Liszt, die niet ver van het Gartenhaus de Altenburg bewoonde. Dankzij Liszts bemiddeling kreeg Steinacker een aanstelling als predikant in Buttstedt, een dorpje even buiten Weimar. Mogelijk als dank hiervoor schreef Steinacker een *Festspiel* voor Liszt dat op zijn verjaardag op 22 oktober 1855 in de Altenburg is opgevoerd.¹²

12. Uitsnede van de kaart van Weimar (afb. 11): Marienstraße en deel van het Park an der Ilm. Linksboven het Jägerhaus (R), op de hoek linksonder (92) de Hofgärtnerei. In het Park geheel rechts het Tempelherrenhaus (7).

13. De huidige ruïne van het Tempelherrenhaus, foto auteur 2011.

14. Uitsnede van de kaart van Weimar (afb. 11): de omgeving van het Bertuchhaus (S) met daarachter de tuin Baumgarten (later Froriep Garten) en vijverpartij; geheel rechts (O) de Jacobskirche.

III. Biografische informatie over de tien schrijvers

1. Eduard Lassen

Eduard Lassen (1830–1904) was een bekend en vruchtbaar componist. Op het moment dat hij op de achterkant van de foto van de Hofgärtnerei zijn boodschap schreef, was hij al ruim dertig jaar chef-dirigent van het Hoftheater in Weimar; die functie had hij aan niemand minder dan Franz Liszt te danken.

Lassen werd in Kopenhagen geboren, maar woonde vanaf zijn prille jeugd in België. Hij studeerde aan het Brusselse conservatorium, waar hij de prijzen voor piano (1844) en compositie (1847) won. Toen hij in 1851 winnaar werd van de Prix de Rome was hij in de gelegenheid een studiereis door Duitsland en Italië te maken. In Weimar kwam hij in contact met Franz Liszt, die, zoals zijn gewoonte was, bijzonder geïnteresseerd was in de composities van de jongere generatie.

Nadat de opvoering van Lassens opera *Landgraf Ludwigs Brautfahrt* in Brussel niet de gewenste bijval had gekregen, besloot Liszt het werk in het Hoftheater te Weimar uit te voeren. Lassen kwam naar Weimar en dirigeerde zelf op 20 mei 1857 de Duitse première van de opera.¹³ In een brief van Liszt aan Alexander I Ritter von Stettin van 7 november 1857 blijkt de grote waardering die hij voor Eduard Lassen had: *“Lassen, der an der seinen (‘Frauenlob’) sehr rüstig fortschreit, hat in den Zwischenpausen mehrere prächtige Lieder komponiert. ‘Landgraf Ludwig’s Brautfahrt’ wird nächsten Sonntag wieder gegeben [...]”*¹⁴

Dat er sprake was van een vriendschapsband tussen Liszt en Lassen blijkt onder meer uit het feit dat de jonge componist participeerde in het muziektheaterstuk *Des Meisters Bannerschaft*, dat speciaal voor Liszt was geschreven en naar aanleiding van zijn verjaardag op 22 oktober 1857 in de Altenburg werd opgevoerd door Liszts vrienden en leerlingen zoals Hans von Bülow, Peter Cornelius, Carl Tausig, Ferdinand Reubke en Alexander Winterberger.¹⁵ Onder de aanwezigen waren ook twee van de andere schrijvers van de kaarten uit 1889: Emilie Genast (toen nog niet getrouwd, zie paragraaf III.2) en Hans Feodor von Milde (paragraaf III.3) zongen beiden liederen van Eduard Lassen.

15. Eduard Lassen.

In paragraaf II.2 werd al aangeroerd dat Liszt zich niet kon verenigen met het beleid van de in 1857 aangestelde theaterintendant Dingelstedt en vanaf dat moment overwoog zijn ontslag te nemen. Het succes van de jonge en sympathieke Eduard Lassen greep hij aan om hem voor te dragen als tweede dirigent naast hemzelf. Op 1 januari 1858 werd Lassen als zodanig aangesteld en toen Liszt op 15 december van dat jaar zijn ontslag indiende werd Lassen ‘Grossherzoglicher Weimar’scher Musik-director’.

Van 1861 tot zijn pensionering in 1895 zou Lassen als eerste dirigent aan het Hoftheater werkzaam blijven. In navolging van Liszt zorgde hij onder meer voor uitvoeringen van de opera’s van Richard Wagner. Lassen schreef meerdere opera’s, symfonische werken, pianomuziek, koorwerken en vele liederen, het genre waardoor hij als componist het bekendst is geworden.

2. Emilie Merian-Genast

Van de tien persoonlijkheden die in 1889 de afscheidskaarten schreven is mezzosopraan Emilie Merian-Genast (1833–1905) stellig degene die het dichtst bij Liszt stond. Zij was de jongste dochter van de Weimarer theaterdirecteur en acteur Eduard Genast (1797–1866), eveneens een vriend van

Liszt. Genast publiceerde zijn memoires onder de titel *Aus dem Tagebuch eines alten Schauspielers*.

Emilie Genast was een begenadigd oratorium- en liedzangeres. In opera's trad zij nooit op, wat te maken had met haar relatief zwakke stem. La Mara schreef in haar boek *Liszt und die Frauen* over haar vocale prestaties: "*Ihre Stimme, ein weicher Mezzosopran, war nicht groß, doch von edler sympathischer Klangfarbe; ihr Vortrag durch und durch beseelt, voll poetischen Zaubers.*"¹⁶ Met die stem wist zij vele componisten uit haar omgeving te inspireren, onder wie Franz Liszt, voor wie Emilie een ware muze was. Hij droeg vele van zijn liederen aan haar op (onder andere *Blume und Duft*, *Die Loreley*, *Erlkönig*, *Die Zelle in Nonnenwerth*, *Es muß ein Wunderbares sein*, *Gretchen am Spinnrade*, *Die junge Nonne*, *Mignons Lied* en het declamatorium *Die drei Zigeuner*). Ook droeg hij de titelrol van zijn oratorium *Die Legende der heiligen Elisabeth* aan Emilie op, die het werk glansrijk in première bracht. Dankzij Liszt kwam zij ook in contact met Richard Wagner, wat tot haar presentatie leidde van diens *Wesendonck-Lieder* voor muziekuitgever Schott.

Toen zij op het hoogtepunt van haar roem was huwde Emilie in 1863 met Emil Merian, directeur van een Zwitserse verzekeringmaatschappij en verhuisde zij naar Bazel.

In een brief uit Rome aan Dr. Franz Brendel van 18 juni 1863 schrijft Liszt dat hij niet persoonlijk op de hoogte gesteld was van dit huwelijk: "*Er [zijn vriend Alexander Gottschalg uit Tüfurf] benachrichtigt mich von einem Concert in Denstedt, wo mehreren Piècen von mir aufgeführt wurden – unter anderen auch einer der Psalmen [...] von Fräulein Genast gesungen. Dieselbe, wie mir Gottschalg schreibt, vermählt sich heute. Wissen Sie mit wem? Ich stehe so gänzlich ausserhalb aller meiner Weimar'schen Beziehungen, dass ich nichts davon gehört habe. Da mir aber meine vortreffliche Liedersängerin in freundschaftlichem Andenken geblieben, bitte ich Sie, verehrter Freund, mir ihren neuen Namen zu schreiben und auch, ob ihr Gemahl in Weimar oder anderwärts domizilirt ist.*"¹⁷

Liszt heeft ook zelf Emilie begeleid, en wel op orgel. Dat was tijdens het ingebruiknameconcert van het nieuwe Ladegast-orgel in de Dom van Merseburg op 26 september 1855. In een bericht in de *Neue Berliner Musikzeitung* wordt gemeld dat hij Emilie Genast en violist Edmund Singer (1830-1912) op het orgel heeft begeleid in de bekende

aria met obligaat viool *Erbarme dich* uit J.S. Bachs *Matthäus Passion*.¹⁸

Tot op heden is er behoudens het aan haar gewijde hoofdstuk in *Liszt und die Frauen* van La Mara¹⁹ geen biografie van Emilie Merian-Genast uitgebracht. In 2007/2008 publiceerde Klára Hamburger in een tweedelig artikel alle 96 brieven die Liszt tussen 1856 en 1880 aan Emilie geschreven heeft en die bewaard worden in het Goethe- en Schiller-Archiv te Weimar.²⁰ Deze correspondentie geeft een beeld van de betekenis die Emilie voor Liszt gehad heeft, als muze, als collega en als vriendin. Hij kende Emilie via haar vader reeds als jong meisje en voelde een langdurige en diepe sympathie en collegiale bewondering voor haar. Liszt schreef in een van zijn lieduitgaven de volgende opdracht aan Emilie: "*Der liebenwürdigen und mutigen Vertreterin meiner abstrusen und schlecht zu recensierenden Lyrik verehrungsvoll und dankbar. November 1859.*"²¹ Of er sprake van een liefdesrelatie is geweest, is onduidelijk. In ieder geval blijkt dat niet uit zijn brieven, al is het wel opvallend dat Liszt geregeld met haar afspraakjes had in een hotel en dat hij haar in Weimar vaak berichten per koerier liet bezorgen.

In veel van Liszts brieven aan Emilie gaat het slechts om korte mededelingen, maar andere zijn aanzienlijk langer en gaan over persoonlijke belevenissen van Liszt, over uitvoeringen van zijn werken en andere muzikale kwesties. Interessant is bijvoorbeeld een passage uit een brief van 8 november 1860 waarin Liszt schrijft over de kritiek op Emilie's uitvoering van zijn *Erlkönig* in een recensie in de *Nieder-Rheinische Zeitung*: "*Die 'strengere Richter', welche Ihr Vortrag des Erlkönigs 'manierirt' erscheinen wollte, sind geradezu ohne Umschreibung als Dummköpfe zu bezeichnen. Was dieselbe Manier nennen, ist einfach Verstandnis, Styl und Vortrag. Man befrage darüber Emil Devrient, Davisson und die berühmteste Declamatoren (und gewiss sind diese Herren in weinigen Punkten übereinstimmend!) ob die Ballade von Göthe [sic] in denselben gleichmäßigen Ton zu rezitieren sei von A bis Z. Zweifelsohne wird jeder von Ihnen die drei Personen der Ballade, den Vater, den Sohn und den Erlkönig als verschiedenartig zu betonen erklären.*"²²

Hierboven bleek in de brief van Liszt aan Franz Brendel, dat hij tijdens zijn eerste verblijf in Rome Emilie na haar huwelijk in 1863 tijdelijk uit het

16. Emilie Merian-Genast. Foto uit *La Mara* (1911).

oog was verloren. Inderdaad stagneert zijn correspondentie vanaf het moment dat hij zich daar in 1861 had gevestigd; op 1 november 1865 hervatte Liszt het schrijven aan Emilie. Opmerkelijk is dat hij, sinds hij niet meer in Weimar verbleef, overwegend terugviel op het Frans, de taal die hij altijd beter heeft beheerst dan het Duits. Die eerste brief, geschreven in het Vaticaan is opeens een stuk formeler, in ieder geval in de aanhef: “*Madame, et chère admirable Artiste*”.

Veelzeggend is de aanbevelingsbrief die Liszt op 17 december 1860 voor Emilie aan een onbekende muziekdirecteur in Frankfurt schreef: “*Une très jeune personne parfaitement charmante et intelligente – Mademoiselle Genast – vous remettra ce mot. Je l’ai vu grandir à Weymar. Où elle a acquis un talent de cantatrice de Concert les plus distingués, qui a été apprécié à Berlin, Leipzig, Cologne etc – la Direction de vos Museum-Conzerte l’a engagé pour Francfort, et je la charge de vous dire combien je vous reste sincèrement affectionné et dévoué.*”²³

De correspondentie van Liszt aan Emilie Merian-Genast loopt door tot na 1880. De zangeres woonde toen inmiddels weer in Weimar, want na de dood van haar man was zij naar haar geboortestad teruggekeerd. Ze overleed daar in 1905.

3. Rosa von Milde en Feodor von Milde

De rol van zangeres Rosa (ofwel Rosalie) von Milde (1827–1906) in het leven van Liszt in de periode dat hij in Weimar als hofkapelmeester werkzaam was, is vergelijkbaar met die van Emilie Merian-Genast. Ook Rosa was een door Liszt bewonderde zangeres en behoorde tot zijn huisvrienden op de Altenburg, al was zijn relatie met haar minder persoonlijk dan die met Emilie Genast. Mogelijk kwam dat doordat Rosa getrouwd was met de bas-bariton Hans Feodor von Milde (1821–1899), eveneens een goede vriend van Liszt. Emilie was in die periode daarentegen nog ongehuwd. Een ander verschil met lied- en oratoriumzangeres Emilie Genast was, dat Rosa met haar stralende sopraanstem schitterde als operazangeres.

Rosa en Feodor von Milde vormden een hecht koppel, zowel op het podium als in het leven van Liszt. Een bron van grote waarde over hun levensloop, maar ook over het muzikale leven in Weimar in het algemeen en in het bijzonder Liszts rol daarin, is de dubbelbiografie die hun zoon Franz von Milde (1855–1929) over zijn ouders schreef. Dit boek, getiteld *Ein ideales Künstlerpaar, Rosa und Feodor von Milde, Ihre Kunst und ihre Zeit*²⁴, bestaat deels uit Franz’ persoonlijke herinneringen en deels uit keuzes uit de correspondentie van zijn ouders.

Rosa werd in Weimar in een muzikale familie geboren. Haar vader, ‘Kammermusicus’ Friedrich Agthe, gaf zijn dochtertje zelf pianoles en toen bleek dat zij een goede stem had, kreeg zij zangles van de tenor Franz Götze.²⁵ Als achttienjarige trad zij voor het eerst op als ‘Amina’ in Bellini’s *La sonnambula* en had daarmee direct groot succes. Haar officiële theaterdebuut maakte ze als ‘Jessonda’ in de gelijknamige opera van Louis Spohr in september 1848. De zeer knap ogende Rosa werd niet alleen geprezen om haar schitterende stem, maar ook om haar grote uitstraling als actrice.

Zodra Liszt vanaf 1848 op reguliere basis in het Hoftheater was gaan dirigeren zette hij Rosa in bij de premières van de Wagner-opera’s *Tannhäuser* (15 februari 1849) en *Lohengrin* (28 augustus 1850). Rosa von Milde bleek de ideale zangeres voor de rollen van respectievelijk ‘Elisabeth’ en ‘Elsa’ en schitterde niet alleen in Weimar maar ook op andere grote podia in Duitsland. Peter Cornelius,

in wiens opera der *Barbier von Bagdad* Rosa had gezongen, schreef voor haar het volgende gedicht:

An Rosa

*Wie Du bist, dachte Gott die Künstlerinnen,
begeistert, edel, mutig, fromm, bescheiden,
Eifrig, besonnen, neidlos, zum Beneiden,
Fleißig wie Bienen, die um Blüten minnen.*²⁶

Een deel van haar succes had Rosa te danken aan de perfecte samenwerking met haar man Hans Feodor von Milde. Hij was geboren in het Oostenrijkse Petronell bij Wenen. Hij ging naar het gymnasium van het klooster Heiligenkreuz, alwaar hij voor het eerst als zanger optrad in oratorium-uitvoeringen.²⁷ Hoewel hij van zijn vader in Wenen Rechten moest gaan studeren, slaagde hij erin daar tegelijk een opleiding als zanger tot een goed einde te brengen, om vervolgens een internationale loopbaan als operazanger te beginnen. Zo trad hij in 1846 in Potsdam op in Lortzings *Czar und Zimmermann*, overigens zonder toestemming van zijn vader, wat tot een verwijdering tussen beiden leidde.²⁸

Liszt had Feodor in Wenen horen optreden en was zo enthousiast dat hij, toen hij eenmaal in Weimar dirigeerde, de jonge zanger daar auditie liet doen. Dit leidde direct tot een engagement. Net als Rosa kreeg Feodor hoofdrollen in Liszts Wagner-premières. Het is goed voorstelbaar hoe de liefdesvonk tussen beide jonge, succesvolle zangers spoedig is overgesprongen. In 1851 volgde hun huwelijk.

Ook Rosa en Feodor kregen vanaf 1858 last van het beleid van de nieuwe intendant Franz von Dingelstedt, dat spoedig leidde tot Liszts vertrek als dirigent. Rosa nam in 1869 ontslag en begon een lespraktijk als zangdocente. Zij had een privé-praktijk en werkte vanaf 1876 tevens aan de Orchesterschule. Feodor bleef aan het theater verbonden. Hij stierf op 10 december 1899 aan een hartaanval. Rosa kreeg op 6 december 1900 van groothertog Carl Alexander de gouden medaille voor kunst en wetenschap uitgereikt. Ze overleed op 25 januari 1906.

Dit artikel biedt helaas niet de ruimte om uitvoerig in te gaan op de betrekkingen tussen Liszt en het echtpaar Von Milde, waarover onnoemelijk

veel wetenswaardigs te vinden is in de dubbelbiografie van Franz von Milde. We moeten het hier laten bij enkele details. Interessant is bijvoorbeeld de brief van Liszt aan Feodor von Milde, geschreven op 6 juni 1857 vanuit Aken, waar hij Rosa had horen zingen:

*“Ich kann mir die Freude nicht versagen, Dir von dem wirklich ausserordentlichen, nicht gemachten, sondern gänzlich durchgreifenden und glänzenden Erfolg deiner Frau zu berichten. Cöln, Düsseldorf, Bonn, Elberfeld und die ganze Gegend stimmt mit Aachen überein, dass deine Frau das Festliche des Musikfestes bildete; und wenn gleich der Erfolg nicht in der Regel als Massstab des künstlerische Werthes gelten darf, so hat er doch, wenn er sich wie hier so reell und de bon aloi bezeugt und diesem künstlerischen Werth nachfolgt, etwas Erfrischendes und Befestigendes, woran wir uns im Trio aufrichtig freuen können. [...]”*²⁹

Het was vooral met Feodor von Milde dat Liszt in de jaren '50 van de negentiende eeuw in Weimar

17. Rosa von Milde in 1857. Foto uit Milde (1901).

een hechte band had. Die werd versterkt doordat Feodor lid was van de Neu-Weimar-Verein. Dat was een vriendenclub van kunstenaars (naast componisten en uitvoerende musici ook dichters, acteurs en schilders) die in november 1854 door Liszt was opgericht met als doel de nieuwe kunststromingen te bevorderen. De clubvergaderingen werden aanvankelijk in het stadhuis en later in hotel “Adler” gehouden, altijd op maandagavond om 19 uur. Liszt was de president. Onder de leden bevonden zich naast Cornelius, Eduard Genast, Hoffmann von Fallersleben, Hector Berlioz, Hans von Bülow, Joseph Joachim en Richard Wagner. Een van de geliefde activiteiten van de clubleden was het schrijven en voordragen van geestige gedichten.³⁰

Een anekdote met betrekking tot de Neu-Weimar-Verein die een bijzondere en studentikoze

18. Rosa en Feodor von Milde in 1899, enkele maanden voordat Feodor zou overlijden. Foto overgenomen uit Milde (1919).

kant van Liszt laat zien, werd door Franz von Milde en uit de mond van zijn vader opgetekend: *“Liszt hatte sich über ein Mitglied sehr geärgert und dabei die Wein zu viel angesprochen. Der Vater [Feodor, CL] verließ mit ihm gleichzeitig den Verein. In der Luft wurde der Zustand Liszts immer schlimmer. Er polterte in seinem Ärger immer weiter und stürzte endlich auf ein Pferd zu, welches am Markt vor ein ländliches Fuhrwerk gespannt war, faßte es in die Zügel und schrie ihm zu: ‘Kanaille, du sollst tanzen.’ Der Vater konnte nur mit Mühe den Rasenden weg, nach der Altenburg und in sein Bett bringen. Die Fürstin Wittgenstein kam herbeigeeilt und warf sich laut schluchzend am Bett nieder. Am nächsten Morgen war Liszt schon um 7 Uhr früh beim Vater und sagte: ‘Eine dumme Geschichte gestern Abend. Verzeih’ mir und habe Dank für Dein treues Behüten.’”*³¹

Vanzelfsprekend was Feodor von Milde ook aanwezig bij de in die jaren uitbundig gevierde verjaar- en naamdagen van Liszt. In de biografie van Eduard Lassen (paragraaf II.1) werd al geschreven over de uitvoering van het toneelstuk *Des Meisters Bannerschaft*, op 22 oktober 1857 op de Altenburg, waarbij onder meer Feodor tot de spelers behoorde. In zijn dubbelbiografie over zijn ouders citeert Franz von Milde een deel uit een brief van zijn vader aan zijn moeder, die wegens concerten in Hamburg, niet bij dat feest aanwezig was.³²

4-5. Bertha en Klara Froriep

Bertha Froriep (Berlijn 1833 – Weimar 1920) was een bekende portretschilderes en –tekenares in Weimar. Ze was een dochter van Robert Froriep (zie paragraaf II.5). Het lijkt geen toeval dat zij de foto uitzocht die in de tuin van het familiehuus werd genomen.

Bertha en haar zuster Alma Rückert-Froriep (1832-1910), die ook een bekende tekenares was, waren opgeleid in de door hun overgrootvader Friedrich Justin Bertuch opgerichte tekenschool en stonden bekend om hun fijnzinnige portretten en aquarellen.³³ Bertha verwierf vooral bekendheid door de reeks portretten van de schoonvader van haar zuster Alma, de vermaarde dichter Friedrich Rückert. Ook maakte zij een fraaie potloodtekening van haar twaalf jaar jongere zusje Klara, met wie zij haar leven lang heeft samengewoond in het Bertuchhaus. Over Klara Froriep (1845-1921) is

19. Bertha Froriep: potloodtekening van de jonge Klara Froriep. Overgenomen uit *Aus Weimars Silbernem Zeitalter* (2008).

verder weinig bekend, behalve dat zij de ondernemersgeest van haar overgrootvader had en de zakelijke belangen van beide zusters behartigde.

Er is mij niets bekend of de zusters Froriep met Franz Liszt in contact stonden, al lijkt dat gezien hun positie in Weimar bijna onvermijdelijk. Wel bericht de dichter Hoffmann von Fallersleben (1798-1874) dat hij hun vader Robert Froriep aantrof bij een bezoek aan Carolyne von Sayn-Wittgenstein op de Altenburg.³⁴ Maar zoals hierboven bleek, kwam Liszt regelmatig over de vloer bij Adelheid von Schorn in het Bertuchhaus en geregelde ontmoetingen met de gezusters Froriep lijken dan onvermijdelijk.

6. Schöll

Waar tot nu toe de kaartenschrijvers gemakkelijk te identificeren waren, ontstond er bij de zesde kaart een probleem. De nauwelijks leesbare, slordig en vlekkerige zin op de achterzijde is slechts ondertekend met “Schöll”. Een voorletter ont-

breekt. De naam Schöll is in Weimar echter geen onbekende. Het meest voor de hand liggend leek het dat het hier om de befaamde kunsthistoricus, archeoloog en filoloog Adolf Schöll zou gaan, die werkzaam was als bibliothecaris en conservator van de groothertogelijke kunstcollecties. Ook was hij directeur van de Freie Zeichenschule en auteur van onder meer de gids *Weimar's Merkwürdigkeiten einst und jetzt* (1857), waar de stadsplattegrond bij dit artikel (afb. 11) uit overgenomen is. Adolf Schöll overleed echter al in 1882, dus hij kan niet de schrijver van de kaart zijn. Schöll had vijf kinderen: de oudste, de in 1843 geboren Wilhelm, valt sowieso af omdat hij al in 1869 gestorven is. Rudolf (1844-1893) en Fritz (1856-1910), beiden gerespecteerde hoogleraren in de filologie waren respectievelijk werkzaam aan de universiteiten van München en Heidelberg. Omdat zij omstreeks 1889 niet in Weimar woonden, is het niet aannemelijk dat zij een band met een toneelspeler van het Hoftheater hadden. Over de derde zoon is geen informatie te vinden (hij ligt ook niet in het familiegraf begraven).³⁵

Resteren Schölls weduwe Johanna Schöll-Henle en dochter Luise. Luise Schöll is in 1847 te Weimar geboren en stierf daar in 1936. Daarmee lijkt zij in aanmerking te komen de schrijfster van de kaart te zijn. In het Stadsarchief van Weimar ontdekte de auteur echter dat Luise Schöll pas in 1911 het burgerrecht van die stad had gekregen, wat het aannemelijk maakt dat zij na haar jeugd is uitgevlogen en er pas op late leeftijd weer is gaan wonen. Uitsluitel om wie het gaat gaf het door de politie jaarlijks uitgegeven *Adres-Buch der Großherzoglichen Haupt- und Residenzstadt Weimar*.³⁶ In de editie van 1889 staat slechts één inwoner onder de naam Schöll vermeld, te weten: *J. Schöll (Geh. Hofrathswe., Erfurterstr. 16)*. Het gaat hier dus om de weduwe van een Hofrath en dat moet Adolf Schöll zijn geweest. Bevestiging daarvan was te vinden op het kerkhof van Weimar, waar de auteur het vervallen graf van Adolf Schöll aantrof, waar tevens zijn vrouw en drie kinderen (Luise, Wilhelm en Robert) zijn bijgezet. Uit de daar vermelde sterfdatum van Johanna Schöll, Weimar 18 september 1894, blijkt dat zij in 1889 nog in leven was. Omdat de voorletter klopt en zij de enige Schöll in Weimar is, kan Johanna geïdentificeerd worden

als de schrijfster van kaart 6. Op welke wijze zij in relatie stond met de afscheidnemende acteur valt niet na te gaan.

7. Jenny Preller

Jenny Preller(-Ventzky) (1834-1906) is de tweede vrouw van de hofschilder professor Friedrich Preller der Ältere (1804-1878). Friedrich Preller was geboren in Weimar en doorliep daar de Freye Zeichenschule (zie paragraaf I.1) voordat hij aan de Kunstacademie in Antwerpen ging studeren. In Weimar maakte hij naam als landschapsschilder, maar vooral ook door de muurschilderingen die hij aanbracht in het paleis van de groothertog. Zijn belangrijkste werk zijn de Odyssee-fresco's in het Römisches Haus in Leipzig. Van zijn eerste vrouw, die in 1862 overleed, had hij drie zoons, van wie de jongste, Friedrich der Jüngere (1838-1901), ook schilder werd.

Na het overlijden van zijn eerste vrouw hertrouwde Preller met Jenny Ventzky. Of zij in direct contact met Franz Liszt gestaan heeft, is niet bekend. Preller senior kwam echter wel bij Liszt op de Altenburg over de vloer. Daarvan getuigt Hoffmann von Fallersleben in de zesde band van zijn memoires (*Mein Leben*) als hij een feest ter ere van Liszts naamdag op 2 april 1855 beschrijft.³⁷

Ook was Preller de ontwerper van de decors bij de opvoering van het toneelstuk *Des Meisters Walten* dat tijdens Liszts verjaardag op 22 oktober 1855 op de Altenburg werd opgevoerd.³⁸ Het toneelstuk was geschreven door Eduard Genast, de vader van Emilie Merian-Genast. Dit verjaardagsfeest bracht dus direct en indirect vier van de mensen samen die 34 jaar later hun wensen op de achterkant van de tien besproken fotokaarten zouden schrijven.

8-9. Toni Bregenzer

Toni (Antonie) Bregenzer behoorde tot de minder bekende vrouwelijke leerlingen van Franz Liszt uit diens laatste levensjaren. Ze wordt in de lijst van Liszt-studenten zoals gepubliceerd door van Alan Walker³⁹ genoemd. Lina Ramann vermeldt in haar *Lisztiana*⁴⁰ dat Bregenzer aanwezig was onder de 22 leerlingen bij een openbare les van Liszt in de Hofgärtnerei op 9 september 1885. Uitvoeriger (zesmaal) komt zij voor in de dag-

boek aantekeningen van August Göllerich, eveneens opgetekend in het jaar 1885. Op 20 juni van dat jaar speelde Bregenzer voor Liszt diens transcriptie van Tsjajkovski's Polonaise uit de opera *Evgeni Onegin*, op 29 juni een Concertetude van Liszt, op 13 juli een Beethoven-Sonate, op 28 juli een van de twee etudes in f van Chopin, op 16 augustus twee andere Chopin-etudes (opus 10 nrs. 10 en 11) en ten slotte op 29 augustus samen met violiste Arma Senkrah een sonate van Joachim Raff. Het was dus pittig repertoire waaraan de pianiste dat jaar met Liszt heeft mogen werken.⁴¹

In tegenstelling tot vele andere Liszt-leerlingen is Antonie Bregenzer in de vergetelheid geraakt. Nergens zijn haar biografische gegevens te vinden. Ze heeft echter wel opgetreden. Op het Internet bevindt zich een programma van een abonnementsconcert in Weimar van 21 december 1884 waarin zij solowerken heeft gespeeld en liederen begeleid.⁴²

Het eerder genoemde *Weimarer Adress-Buch*⁴³ van 1889 bewijst dat zij nog in de stad woonde toen zij haar twee kaarten schreef. Ze staat daarin te boek als pianodocente verbonden aan de muziekschool. Het feit dat Antonie Bregenzer als enige aan één kaart niet genoeg had om afscheid te nemen, toont dat de jonge pianiste een bijzondere band had met de vertrekkende. Zoals hieronder nader zal worden besproken was dat hoogstwaarschijnlijk als diens pianodocente.

10. Caroline Krieger

Caroline Krieger is de minst bekende persoonlijkheid onder de tien schrijvers en schrijfsters van de kaarten. Ze blijkt echter wel gemakkelijk te identificeren omdat het genoemde *Adress-Buch* aantoont dat er in 1889 slechts één Krieger in Weimar woonachtig was, namelijk. *K. Krieger, Rentnerin, Belvederer Allee 9*. Omdat de voornaam 'Caroline' in het Duits ook vaak met een 'K' wordt gespeld, lijkt het vrijwel zeker dat het om dezelfde persoon gaat, kennelijk dus een oudere, gepensioneerde dame. Hieronder zal blijken dat dit inderdaad zo is. Het feit dat zij in haar tekst op de kaart als 'Hausgenossin' afscheid neemt, zal de sleutel zijn voor de definitieve identificatie van de vertrekkende acteur.

IV. Voor wie waren de kaarten bestemd?

Uiteindelijk dringt zich de vraag op voor wie deze set bijzondere opdrachtkaarten geschreven is. Zoals al vastgesteld werd: geen van de scribenten heeft de naam van de gefêteerde in de aanhef of elders in de tekst genoemd. Dat de schrijvers vrijwel allen notabelen van Weimar en vijf van hen bekende musici waren, maakt het aannemelijk dat de man of vrouw van wie ze afscheid namen iemand van een vergelijkbaar statuut was.

Verder is zonneklaar dat dit geschenk een gecoördineerde actie is geweest en dat de schrijvers hieromtrent nauw met elkaar in contact moeten hebben gestaan. Waar of door wie het initiatief genomen is, valt niet te achterhalen. Evenmin of het geschenk tot deze tien kaarten beperkt bleef, of dat er meer fotokaarten zijn geweest, die verloren zijn gegaan dan wel in andere collectie zijn beland.

Omdat vier van de tien schrijvers zangers waren is aan te nemen dat hij of zij ook een uitvoerend kunstenaar was. Daarom is de auteur primair gaan uitzoeken of en wie er op of omstreeks 19 juni 1889 afscheid nam van het Hoftheater.

Om daar achter te komen werden in de Amalia-Bibliotheek te Weimar de microfiches van de plaatselijke kranten van omstreeks 19 juni 1889 onderzocht. Het was zoeken naar een afscheid van een acteur of zanger omstreeks die datum. En inderdaad, de *Weimarische Zeitung* van donderdag 20 juni 1889 bevat onder de ‘Oertliche Nachrichten’ een bericht, opgesteld op 18 juni, waarin te lezen valt dat op 19 en 20 juni in de twee slotvoorstellingen van het seizoen 1888-1889 afscheid genomen werd van drie spelers (één acteur, en twee zangers):

*“In dieser Woche schließt die Spielzeit 1888-1889 des Großherzogl. Hoftheaters. Die Vorstellungen morgen und am Donnerstag bieten zwar an sich nichts Neues, aber sie haben insofern ihre besondere Bedeutung, als in ihnen sich verschiedene bisherige Mitglieder des Hoftheaters von dem Publikum verabschieden: morgen im ‚Verschwender‘ der Charakterdarsteller Herr **Felix Walter**, der sich im 9jährigen Zugehörigkeit zur Weimarischen Bühne die Gunst und ungeteilte Beliebtheit zu erhalten gewußt hat, die er sich bald erworben hatte, übermorgen in*

*‘Euryanthe’ Fräulein **Schärnack**, welche 8 Jahre hier wirkte und mit Wohlklang ihrer prächtigen Altstimme wie mit ihren künstlerischen Leistungen das Publikum erfreute und begeisterte, und endlich Herr **Br. Heydrich**, der nach zweijährigen Zugehörigkeit zum Hoftheater, an dem er seine künstlerische Laufbahn begonnen und sich aufs erfreulichste entwickelt hat, dasselbe verläßt, um als Heldenenor, dem Stadtheater in Magdeburg weiterhin seine Kräfte zu widmen.”*⁴⁴

Voor het juiste begrip van het bericht moet rekening gehouden worden met de verwarrend anachronistische dateringen in de krant. De ‘Oertliche Nachrichten’ zijn namelijk gedagtekend op 18 juni, terwijl de krant pas op 20 juni uitkwam! Dit impliceert dat als er van ‘morgen’ gesproken wordt, dat dus feitelijk ‘gisteren’ (19 juni) was en ‘Donnerstag’ was de dag dat de krant in de brievenbus viel. Het was dus op 19 juni dat acteur Felix Walter na zijn laatste optreden in *Der Verschwender*⁴⁵ afscheid van het Weimarer publiek nam, nadat hij negen jaar aan het theater verbonden was geweest. Een dag later (“übermorgen”, dus donderdag 20 juni) zong de gevierde altzangeres Louise Schärnack voor het laatst in Weimar in de opera *Euryanthe* van Carl Maria von Weber. Ook nam die dag heldentenor Heydrich afscheid na een tweejarig dienstverband, omdat hij een baan had gekregen aan het Stadstheater van Magdeburg.

Rest de vraag wie van de drie de gelukkige was die met het geschenk van de tien fotokaarten werd uitgezwaaid. Omdat er maar een van hen precies op 19 juni 1889 afscheid nam, lijkt de kans verreweg het grootst dat het om Felix Walter gaat. Bovendien had hij het langste dienstverband (negen jaar) gehad en was hij kennelijk een zeer gerespecteerde toneelspeler.

Toch valt voorlopig niet uit te sluiten dat de kaarten voor ‘Hofoperasängerin’ Louise Schärnack (1857-1910) bestemd waren, gezien het feit dat zich onder de kaartschrijvers geen acteurs en wél vier zangers bevonden. In dat geval zouden haar de kaarten een dag voor haar laatste optreden zijn geschonken, wat minder waarschijnlijk lijkt. Aan de andere kant is Louise Schärnack wel verreweg de beroemdste van het drietal en de enige die genoemd wordt in het standaardwerk over de geschiedenis van het Hoftheater van Leonhard

Schickel.⁴⁶ In de appendix van dit artikel wordt nader op haar loopbaan ingegaan.

Alleen van heldentenor Heydrich (zijn voor-naam is niet bekend) wordt in het krantenbericht expliciet vermeld dat hij Weimar zou verlaten om in Magdeburg te gaan zingen. De afscheidskaarten met al die mooie foto's van Weimar wijzen daarom ook in de richting van Heydrich, maar bij hem klopt de datum (20 juni) evenmin. Bovendien vertrok hij al na twee jaar, wat zo'n persoonlijk afscheidscadeau aanzienlijk minder waarschijnlijk maakt.

V. Wat zeggen de teksten?

Tot nu toe is een belangrijke bron die tot de oplossing van het raadsel zou kunnen leiden, de inhoud van de tien kaartteksten, nog onbelicht gebleven. In het algemeen zijn deze galant, maar weinig persoonlijk. Dat geldt zeker voor het aforisme dat Eduard Lassen op zijn kaart noteerde: "Het karakter van de mens zit niet in het verstand, maar in het hart."

Interessanter wordt het bij Emilie Merian-Genast. Om te beginnen moeten we stilstaan bij haar ondertekening met "Uw oudste Weimarer vriendin". Dat kan wijzen op een langdurige vriendschap, maar ook domweg op anciënniteit: de beroemde zangeres was in 1833 geboren, dus in 1889 66 jaar (Rosa von Milde was overigens zes jaar ouder). De woorden van Merian-Genast wijzen wel op een vriendschap die beslist langer geduurd moet hebben dan de twee jaar dat Heydrich in Weimar werkzaam was. Dit betekent dat we Heydrich kunnen schrappen. De volgende zin wijst op een vertrek uit Weimar: "*Möchte nur der letztere Spruch in Ihrer Erinnerung an die Weimarer Zeit haften bleiben!*" Ten slotte schrijft zij: "*Für mich, die ich mit der grössten Freude Ihre künstlerische Entwicklung verfolgt habe wird er mit Ihren Bedenken identisch sein, denn: Sie haben das Rechte gefunden!*"

Ook Rosa von Mildes tekst duidt op de verhuizing uit Weimar van de persoon in kwestie, als ze noteert dat, vrij vertaald, iedere plek op aarde een nieuw nestje kan worden. Haar man Feodor geeft een verdere hint met zijn weinig persoonlijke aforisme: "Een kunstenaar – een priester". Het lijkt onwaarschijnlijk dat hij deze mannelijke woorden

(kunstenaar en priester) zou hebben opgeschreven als de vertrekkende persoon een vrouw, c.q. Louise Schärnack was geweest.

De tekst van Bertha Froriep (*Die Theilnahme mit welchen wir Ihrer künstlerischen Entwicklung gefolgt sind, wird Sie auch fernerhin mit Interesse begleiten*) doet inhoudelijk sterk aan die van Emilie Merian-Genast denken, want ook bij haar is er sprake van dat zij de ontwikkeling van het kunstenaarschap van de persoon in kwestie gevolgd heeft en dit ook in de toekomst wil blijven doen. Bertha's zuster Klara bevestigt andermaal dat het om het afscheid van een uitvoerend kunstenaar gaat: "*In dankbarer Erinnerung der schönen Stunde welche Ihre Kunst uns bereitet hat.*" Jenny Preller houdt het bij een korte wens die geen aanwijzingen bevat met betrekking tot de identiteit van de vertrekkende kunstenaar.

Voorlopig komt Felix Walter nog steeds als verreweg sterkste kandidaat uit de bus. Hij gaf immers precies op 19 juni zijn laatste voorstelling. Bovendien gaat het om een man (kunstenaar – priester) en was hij lang genoeg aan het theater verbonden geweest om te rechtvaardigen dat Emilie Merian-Genast schrijft dat zij hem in de ontwikkeling van zijn kunstenaarschap gevolgd heeft in goede en slechte tijden.

Tot nu toe is nog niet de mogelijkheid besproken dat het in het geheel niet om een acteur of zanger(es) van het Hoftheater, maar om een beeldend kunstenaar ging, wat niet ondenkbaar is omdat ook drie persoonlijkheden uit die tak van kunst (de zusters Froriep en Jenny Preller) tot de kaarten-schrijvers behoren. Dat die mogelijkheid weggestreept kan worden, maakt de tekst van Klara Froriep duidelijk en wordt nog sterker bewezen door de slotwoorden van Toni Bregenzer op kaart 8a: "*Zur Erinnerung an die Abschiedsvorstellung 19. VI. 89.*" Omdat hier expliciet de datum 19 juni aan de afscheidsvoorstelling wordt gekoppeld, is dit het ultieme bewijs dat het inderdaad om het afscheid van Felix Walter gaat.

Dit wordt nog eens onderstreept door het woordje "Hausgenossin" van Caroline Kriegers hand. Want zie het adres van Walter in het *Adress-Buch* van 1889: ook hij woonde, net als Krieger, op Belvederer Allee 9! Omdat hij relatief jong was (zie paragraaf VI) en Caroline een gepensioneerde dame was, is het duidelijk dat zij de hospita van de

acteur was. Tevens geeft dit nog een aanwijzing over de identiteit van Caroline Krieger. Het *Allgemeines Adress-Buch* van Weimar uit 1839 vermeldt dat dat jaar er een ‘Hofschauspieler’ Krieger op de Markt 37 woonde (de enige persoon met deze naam). Het feit dat de bejaarde Caroline Krieger een jonge toneelspeler op kamers had, doet vermoeden dat zij de weduwe of dochter van deze ‘Hofschauspieler’ was.

VI. Wie was Felix Walter?

Nu vast is komen te staan dat acteur Felix Walter de eigenaar van de tien kaarten is geweest, rest de vraag of er over hem biografische gegevens te vinden zijn. Dat valt tegen, want in naslagwerken als de *Deutsche Bibliographische Enzyklopädie* en de Weimar-literatuur is zijn naam niet te vinden. Zelfs zijn geboorte- en sterfjaar zijn dus niet te achterhalen, ook nergens op het Internet.

In het Goethe- und Schiller-Archiv (GSA) te Weimar bevindt zich echter wel een aanzienlijke collectie brieven van de jonge Felix Walter in de nalatenschap van theaterintendant August von Loën (1828-1887). Ze zijn hoofdzakelijk gericht aan Felix’ ouders en stammen uit de periode 1867-1889, wat interessant is omdat ook de negen jaar dat hij in Weimar werkzaam was daarbinnen vallen. Een deel betreft autografen, een ander deel is overgeleverd in doorslagvellen typoscript van een latere onderzoeker.

De vroegste documenten uit de periode 1867-1872 betreffen brieven en gedichten, de laatste geschreven bij verschillende verjaardagen van zijn ouders. Het handschrift en de kinderlijke tekeningen in sommige ervan lijken het werk van een tiener. Dit impliceert dat Walter omstreeks 1855 geboren moet zijn, wat betekent dat hij bij zijn benoeming aan het Hoftheater in Weimar in 1880 omstreeks vijftien was. Dat klopt met de jeugdige stijl en de inhoud van de brieven die hij vanuit Weimar naar zijn ouders stuurde. Deze brieven zijn heel persoonlijk en geven inzicht in de spanningen, onzekerheden en triomfen van een jonge acteur die zich op het podium van het prestigieuze Hoftheater moest zien waar te maken.

Een schrijven aan zijn moeder (‘Zaza’) van 19 maart 1885 geeft een goed beeld van Felix’ erva-

ringen op het toneel: *“Liebe Zaza: Nach dem seit etwa 2 Monaten mein Stern hier etwas im Erbleichen war. Fängt er jetzt an wieder aufs Neue zu strahlen: Einige sehr gute Rollen stehen mir in Aussicht, wie beispielsweise nächsten Sonntag (halte mir den Daumen) in einem vaterländisches Stück Hie Welf, hie Waiblingen von Tempelty⁴⁷, in dem ich die Hauptrolle, den Heinrich den Löwen, spiele [...].”*

In dezelfde brief komt naar voren dat Walter grote interesse had voor muziek. Kennelijk waren zijn ouders naar een uitvoering van Wagners *Die Meistersinger von Nürnberg* geweest. Walter schrijft: *“Also die ‘Meistersinger’ haben dir gefallen? Für mich ist es einer der schönsten Kunstwerke, die ich kenne, schon allein die Dichtung und noch gar die wundervolle Musik!”*

Omwillen van de beschikbare ruimte en het karakter van dit artikel zal de keuze uit vervolg-brieven overwegend beperkt blijven tot fragmenten die blijk geven van Walters passie voor muziek. In een brief op 26 maart 1885 aan zijn ouders is te lezen dat Felix Walter een enthousiast amateur-pianist was. Hij bedankt hen hierin voor enkele verjaardagscadeaus die zij hem gestuurd hadden: *“[...] Ich weiß nicht, ob ich den Sonaten von Haydn oder Cigarren, die mich sehr gut schmecken, den ersten Preis zuerkennen soll: jedenfalls sind die Sonaten mir gerade jetzt sehr ‘apropos’ gekommen, da ich mit meiner Klavierschule von Köhler zu Ende bin und bevor ich zu Beethoven gehe, ist es allerdings besser, vorher noch einen Besuch bei Haydn zu machen.”*

Uit deze brief is niet op te maken of Walter autodidactisch piano studeerde, of dat hij bij iemand les had. Hier dringt zich echter het feit op dat hij bij zijn afscheid in 1889 maar liefst twee afscheidskaarten kreeg van pianiste en pianodocente Toni Bregenzer. Er was duidelijk een sterkere band tussen Walter en Bregenzer, dan tussen hem en de andere schrijvers. Dan lijkt het voor de hand liggend dat Toni Bregenzer zijn pianodocente is geweest.

Of Walter persoonlijke contacten met Franz Liszt heeft gehad wordt niet in de brieven geopenbaard, maar op een afstandje heeft hij hem zeker meegemaakt. In ieder geval was, zoals hierboven werd geschreven, zijn vriendin en vermoedelijke pianolerares Antonie Bregenzer een leerlinge van Liszt. Bovendien waren de andere, veel oudere schrijvers van de afscheidskaarten Eduard Lassen, Emile Merian-Genast, en het echtpaar Rosa en

Feodor von Milde, naaste vrienden van Liszt. Via deze mensen verkeerde Walter in ieder geval in de kringen van Liszt.

In twee van zijn brieven staan passages waaruit blijkt dat hij Liszt als dirigent heeft zien optreden. In een brief van 29 mei 1885 laat hij zijn vader weten dat hij het Tonkünstlerfest in Weimar had bijgewoond en dat hij Liszt diens *Salve Polonia* had zien dirigeren.⁴⁸ Op 24 mei 1884 bericht hij zijn ‘Papa’ over de terugkomst van Liszt naar Weimar: *“Und heute Abend wird zu Feier von Liszt’s Ankunft die Faustsymphonie aufgeführt, auf die ich mich sehr freue, da sie mir vergangenen Herbst als ich sie nur auf zwei Klavieren hörte, so grosser Eindruck gemacht hat. Auch werden Stücke, besonders aus dem 3. Akt des ‘Parsival’ gemacht –”*.⁴⁹

Walter spreekt in het vervolg van deze brief over zijn vorderingen op de piano: *“Mit meinen musikalischen Studien geht es immer so hübsch langsam weiter; ich spiele jetzt die Esdur-Sonate von Haydn, die erste in dem Heft, das ich vor Dir geschenkt bekam, also die schwerste [...]”*

Op 10 december 1885 bericht hij zijn vader andermaal over zijn muziekstudie: *“[...] Auf meinem Klavier klimpere ich eifrig weiter; ich spiele die Uebungen in meiner Lebert-Stark’schen Schule, daneben die 15 Inventionen von Bach, Beethoven’schen Sonaten von denen ich bis jetzt 5 studiert habe. Nachdem ich in meinen theoretischen Arbeiten eine Menge 4–8stimmigen Beispiele für verschiedene Instrumente komponiert [...]”*. In deze brief laat Walter zich uitgesproken negatief uit over de opera *Ramiro* van de Weimarer componist en zanger Eugen Lindner (1858–1915). Hij vervolgt: *“Dagegen hat mich ein Quartett von dem jungen Richard Strauß sehr entzückt; der junge Komponist, von Bülow empfohlen, spielte hier in den letzten Kammermusiksoirée. [...]”*. Onmiskenbaar beschikte Walter over goede oren: Eugen Lindner is inmiddels vergeten (zijn naam is alleen in oude muzieknaslagwerken te vinden⁵⁰), Richard Strauss daar-entegen werd een wereldberoemd componist.⁵¹

Walter was met tenminste nog twee Liszt-leerlingen bevriend: Alfred Reisenauer (1862–1907) en Felix Weingartner (1863–1942). Laatstgenoemde beschrijft in zijn *Lebenserinnerungen*, Band I dat hij met Reisenauer in Sondershausen herinneringen ophaalde over hun studietijd bij Liszt in Weimar. Dan komt Felix Walter ter sprake: *“Voll Stolz zeigte*

er mir ein Buch, das ihm ein gemeinsamer Freund, der treffliche Weimarer Schauspieler Felix Walter, geschenkt hatte. Es war das damals neue ‘Sinngedicht’ von Gottfried Keller, in das Walter folgende übermütige Widmung geschrieben hatte: ‘Dieses Buch ist nicht für Ochsen, - also ist es für dich!’ Wenn Reisenauer mir später ein Buch empfahl oder überreichte, so liebte er es, mit humoristischer Emphase die Widmung unseres frühverstorbenen Weimarer Freundes zu wiederholen”.⁵² Dit citaat is interessant omdat Weingartner spreekt van “onze vroeg gestorven Weimarser vriend”. Felix Walter is dus niet oud geworden. In meerdere van de brieven komt naar voren dat zijn gezondheid niet goed was, en dat hij de zomervakanties steevast ging kuren.

De laatste brief in de collectie van het GuSA is geschreven op 29 juni 1889, tien dagen na zijn afscheid van Weimar. De aan zijn vader gerichte brief is daarom belangwekkend genoeg om hier integraal te citeren:

Weissenburg 29.6.89

Lieber Papa!

Also drei Tage in Weissenburg! Ich hätte eigentlich schon genug hiervon, denn seit dem Abend meiner Ankunft regnet es meistens. Ich hätte gut daran gethan, in der Frühe in Basel meine Winterkleider anzuziehen, denn in meinern Sommerkleidern habe ich mich ohne Zweifel gleich hier erkältet. Ich schliesse dies daraus, dass ich in den letzten Tagen mehr gehustet habe als in Basel dass die Fiebertemperatur auf 38.9. gestiegen ist; heute Abend nahm ich wieder eine Messung vor, der Fiebermesser zeigte noch die Anzahl der Grade von gestern vor nach der Messung war es wieder derselbe: 38.9. Der Arzt hat mir ein Fieber-pulver gegeben, von dem einen dass ich bis jetzt genommen, konnte die Sache natürlich noch nicht gut werden. Ich selber spüre von dem Fieber wenig, jedenfalls muss in Weimar meine Fiebertemperatur eine bedeutend grössere gewesen sein. Der Arzt, der mich gestern untersuchte, gab dasselbe Resultat an wie mein Arzt in Weimar stellt als erste Bedingung für die Heilung gutes. Vieles Essen ein. Zum Glück scheint sich nun auch wirklich der Appetit zu regen, ich habe wenigstens von jedem Gange ein Stück genommen; die Kost ist noch (...) der alten Güte wie früher. Leider kann man sich jetzt nicht mehr ganz von Wein drücken, auch die Bäder sind theurer geworden. Ich bin froh, wenn ich hierraus bin! Für morgen ist gutes Wetter angesagt. Dann mag es

ja gehen wenigsten hat man dann sein Geld nicht ganz umsonst zum Fenster hinaus geschmissen. In die Höhe gehe ich nach Weissenburg nicht, da ich keine grosse Lust habe, den ganzen Sommer in Winterkleidern herumzulaufen. Hier oben sollen sie mir nicht mehr von Leibe kommen. – Mein Zimmer à 2 fr. anständiger wie voriges Jahr; sonst ist alles hier überfüllt.

*Bald mehr! Dein Felix
Grüssen an Alle*

In deze brief komt Walters laatste optreden in Weimar niet aan de orde, laat staan het cadeau dat hij van zijn vrienden kreeg en dat de aanleiding voor het schrijven van dit artikel vormde. Walter had andere problemen: hij was ziek.

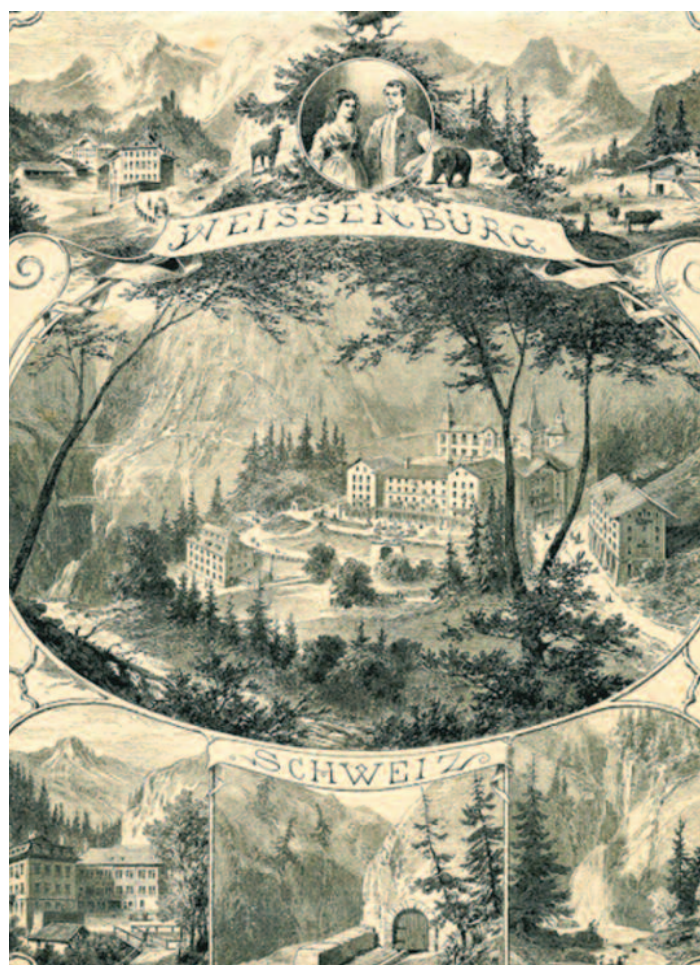
Interessant is eerst na te gaan, waar het Weissenburg ligt waarvandaan hij deze brief schreef. Er zijn namelijk meerdere plaatsen onder die naam: in Duitsland nabij Stuttgart, in Hongarije en in Zwitserland. Uit de brief blijkt dat Walter in een kuuroord zat om er te baden en dat hij vanwege de kou niet de ‘hoogte’ in zou gaan. Het enige kuuroord met minerale baden in de bergen onder de naam Weissenburg ligt in het Zwitserse Simmental. Dat Walter in Zwitserland zat, wordt tevens bewezen doordat hij schrijft dat hij bij zijn vertrek uit Bazel beter dikkere kleding had kunnen aantrekken.

In Weissenburg, dat nog altijd bekend is om zijn mineraalwater, werd in 1849 het Vordere Bad- und Kurhaus – Grand Hotel Weissenburgbad geopend⁵³. Daarachter werd later het ‘Hintere’ badhuis gebouwd (zie afb. 20). Aangenomen kan worden dat Felix Walter daar in de zomer van 1889 is gaan kuren. Als hij zich in de brief beklagt over de prijsstijging van de hotelkamer en de baden, blijkt dat Walter hier ook het voorgaande jaar de zomer had doorgebracht.

De brief is zorgelijk van toon. Walter is zwaar ziek en was dat bij zijn vertrek in Weimar ook al. Bovendien was het koud en nat weer. In Zwitserland heeft hij vanwege de niet aflatende hoge koorts (38.9) een arts geraadpleegd die hem aanraadt veel te eten. De brief eindigt hoopvol, want Walter schrijft weer eetlust te hebben en er was ook beter weer op komst. Of het met Walter in Weissenburg beter is gegaan, is echter zeer de vraag. Is het toeval dat de brief van de zieke Walter de laatst gedateerde is in zijn correspondentie? Is

dit wellicht tevens zijn allerlaatste brief geweest en is hij kort na dit schrijven in Weissenburg gestorven?

Het feit dat Felix Weingartner met Alfred Reisenauer over hun wederzijdse “jong gestorven” vriend sprak, wijst in deze richting. Zo ook het gegeven dat er verder niets te vinden is over een eventuele carrière van Walter na zijn vertrek uit Weimar. Het antwoord op de vraag of hij kort na 29 juni in Zwitserland overleden is, kan alleen worden gegeven indien zijn sterfdatum teruggevonden wordt, wellicht op een grafzerk in Weissenburg. Zo ver reikte dit onderzoek echter niet. Evenmin kon worden nagegaan waarom Felix Walter het Hoftheater van Weimar vaarwel had gezegd: om in een andere stad te gaan acteren, of was zijn slechte gezondheid er de oorzaak van? Deze vragen moeten in dit artikel onbeantwoord blijven; de antwoorden erop zijn minder opportuun in dit artikel dat primair over Walters afscheid van het Weimar van Liszt gaat.

20. Weissenburg omstreeks 1890. Bron: <http://www.buero-dlb.ch/de/archiv/kulturfoerderung-kulturvermittlung-kultur-und-medienpolitik/die-ruine-bad-weissenburg-im-simmental-wird-saniert>.

Appendix

Louise Schärnack

Hoewel de kaarten geen afscheidscadeau voor Louise Schärnack geweest zijn, volgt in deze appendix toch enige informatie over deze gevierde zangeres, en vooral vanwege haar contacten met Franz Liszt. Afkomstig uit Hamburg werd Louise Schärnack in 1881 door Weimar ‘aangekocht’ voor 3600 mark. Op 18 februari 1883 zong zij daar Wagners *Die Walküre*. Aan dit concert werkte ook Feodor von Milde mee. Op 3 november zong Schärnack drie liederen tijdens een concert in het Hoftheater, georganiseerd voor Frank van der Stucken (1858-1829), waarbij uitsluitend werken van deze Belgische componist werden uitgevoerd.⁵⁴ Het concert was mede mogelijk gemaakt door Liszts morele en financiële steun. Alexander Siloti speelde enkele pianowerken en Van der Stucken dirigeerde koor en orkest in fragmenten uit zijn lyrisch drama *Vlasda*; in de toneelmuziek bij *Der Sturm* (Shakespeare) en in de *Sinfonischer Prolog zu Heinrich Heine’s Tragödie ‘William Ratcliff’*. Het concert werd bijgewoond door Grieg, Liszt en Eduard Lassen.

Het was Louise Schärnack die met Alexander Siloti de organisatie op zich nam van een Liszt-concert in Leipzig door het orkest van de in 1872 gegründete Orchesterschule onder leiding van haar oprichter Carl Müllerhantung (1834-1908). Louise Schärnack zong vier liederen met piano-begeleiding en voerde met orkest Liszts *Jeanne d’Arc au bûcher* uit. Alexander Siloti soleerde in Liszts *Todtentanz*, Pianoconcert in A, de *Consolations* nrs. 1 en 2, een Hongaarse Rapsodie en het Pesther Carnaval. Liszt woonde dit concert, gegeven op 19 november 1883, met enkele vrienden uit Weimar bij. Hij kon getuige zijn van een grote bijval in het van nature anti-lisztiaanse Leipziger publiek.⁵⁵ Ook vermeldenswaard is het optreden van Louise Schärnack in het Hoftheater als ‘Landgräfin’ in Liszts *Die Legende der heiligen Elisabeth*, ter ere van de zeventigste verjaardag van de componist.⁵⁶ Liszt was daar zelf overigens niet bij aanwezig, want hij verbleef op dat moment in Rome.

Nadat Louise Schärnack in juni 1889 afscheid had genomen van het Weimarer Hoftheater heeft zij van 1890 tot 1897 nog gewerkt als hofopera-zangeres aan het Landestheater te Coburg en zij

genoot in Duitsland landelijke bekendheid.⁵⁷ In 1897 keerde Schärnack terug naar Weimar, waar zij op 18 januari medewerking verleende aan een benefietconcert ten gunste van de Großherzoglichen Hof-Kapelle die onder leiding van Bernhard Stavenhagen stond. In 1910 overleed de zangeres in Weimar.

Met grote dank aan de heer dr. Erik Baeck voor zijn onmisbare hulp bij de transliteratie van de Duitse handschriften.

Noten:

- ¹ Giovanni Buonaventura Genelli (1798–1868) was onder meer de tekenaar van de illustraties bij Dante's *Divina Commedia* die Liszt had willen vertonen via projectie tijdens de première van zijn *Dante-symfonie* in 1857.
- ² Schöll, August, *Weimar's Merkwürdigkeiten eins und jetzt*. Weimar: Landes-Industrie-Comptoir, 1857, pp.277–278.
- ³ Linzen, Karl, *Zug der Gestalten*. München: Josef Kösel & Friedrich Pustet K.-G., 1924, p. 7 ff. Linzen (1874–1939) beschrijft in het hoofdstuk 'Der Zauberer' hoe hij als koorknaap dagelijks de kapelaan in de mis assisteerde en daar vol bewondering naar abbé Liszt keek, die altijd hardop de Latijnse liturgie meebad.
- ⁴ https://de.wikipedia.org/wiki/Deutsches_Nationaltheater_und_Staatskapelle_Weimar. Geraadpleegd 18-7-2017.
- ⁵ Voor meer gegevens over Liszts relatie met het groothertogelijk hof in Weimar, zie o.a.: Brussee, Albert, 'Mazeppa in Weimar?' *Tijdschrift van de Franz Liszt Kring* 2014, pp. 40–52.
- ⁶ Gut, Serge, *Franz Liszt*. Sinzig: Studio Verlag, 2009, pp. 726–733.
- ⁷ Liszts werk aan het Hoftheater van Weimar is uiteraard een veel te groot onderwerp om in het bestek van dit artikel compleet te kunnen behandelen. Er is voldoende over gepubliceerd in de courante Liszt-biografieën.
- ⁸ Walker, Alan, *Franz Liszt, The Weimar Years 1848-1861*. New York: Alfred A. Knopf, 1989. pp. 104–105.
- ⁹ Schöll (1857), pp. 120–125.
- ¹⁰ Amft, Hubert, *Dem Geist des Ortes verpflichtet – Lebensbilder und Werk von sechs Weimarer Schriftstellerinnen*. Weimar: Weimarer Schriften Heft 58, 2005, pp.77–98. Von Schorn schreef onder meer het boek *Zwei Menschenalter. Erinnerungen und Briefe aus Weimar und Rom* (Berlijn 1901) met daarin zeer veel gedetailleerde herinneringen aan Liszt.
- ¹¹ Beyer, Andreas, *Das Römische Haus in Weimar*. Weimar: Stiftung Weimarer Klassik bei Hanser, 2001.
- ¹² Lelie, Christo, 'Liszts verjaardagsfeesten op de Altenburg, 1854–1860'. *Tijdschrift van de Franz Liszt Kring* 2009–2010, pp. 7–19.
- ¹³ Gut (2009), pp. 191–192.
- ¹⁴ La Mara, *Franz Liszt's Briefe. Erster band. Von Paris bis Rom*. Leipzig: Breitkopf & Härtel. 1893, pp. 289–290.
- ¹⁵ Milde, Franz von, *Ein ideales Künstlerpaar – Rosa und Feodor von Milde, Ihre Kunst und ihre Zeit, Band 1*. Leipzig: Breitkopf & Härtel, 1918, pp. 56–57. Voor een gedetailleerde beschrijving van Liszts verjaardagen en op de Altenburg, zie Lelie (2009–2010).
- ¹⁶ La Mara, *Liszt und die Frauen*. Leipzig: Breitkopf & Härtel, 1911, p. 203.
- ¹⁷ La Mara (1893), Band II, p. 43.
- ¹⁸ Geciteerd in: Haselböck, Martin, *Franz Liszt und die Orgel*, Band X/b. Wenen: Universal Edition UE 1788b, p. 417.
- ¹⁹ La Mara (1911).
- ²⁰ Hamburger, Klára, 'Franz Liszts Briefe an Emilie Merian-Genast aus den Beständen des Goethe- und Schiller-Archivs, Weimar, Teil 1.' *Studia Musicologica*, Vol. 48. No. 3/4, September 2007, pp 353–390. Idem, Teil 2. *Studia Musicologica*, Vol. 49, No. 1 /2 (Maart 2008), pp. 143–192.
- ²¹ La Mara (1911), p. 211.
- ²² Hamburger (2007) p. 385.
- ²³ Idem, p. 182.
- ²⁴ Milde (1918).
- ²⁵ De biografische informatie is grotendeels overgenomen uit het hoofdstuk 'Rosalie von Milde' in: Müller, Ulrike, *Die klugen Frauen von Weimar*. München: Elisabeth Sandmann Verlag, 2007.
- ²⁶ Ibidem, geciteerd op p. 101.
- ²⁷ Milde, Natalie von, *Briefe in Poesie und Prosa von Peter Cornelius an Feodor und Rosalie von Milde*. Weimar: Hermann Böhlau Nachfolger, 1901.
- ²⁸ https://de.wikisource.org/wiki/ADB:Milde,_Hans_Feodor_von. Geraadpleegd 18-7-2017.
- ²⁹ Milde (1909), p. 49.
- ³⁰ Zie voor meer informatie over de Neu-Weimar-Verein: Lelie (2010), pp. 12–13 en noot 15.
- ³¹ Milde (1909), p. 35.
- ³² Milde (2019). Band II, pp. 76–77. Voor een gedetailleerd verslag van deze verjaardag zie Lelie (2010).
- ³³ *Aus Weimars Silbernem Zeitalter. Zeichnungen aus dem Nachlass der Familie Bertuch und Froriep*. Weimar: H.W. Fichter Kunsthandel, 2008.
- ³⁴ Hoffmann von Fallersleben, *Mein Leben*, Band 6. Hannover: Carl Rümpel, 1868, p. 114.
- ³⁵ Over de vierde zoon heb ik geen gegevens kunnen vinden.
- ³⁶ *Adress-Buch der Großherzoglichen Haupt- und Residenzstadt Weimar 1889*, herausgegeben vom Polizei-Bureau.
- ³⁷ Fallersleben (1868), p. 77.
- ³⁸ Lelie (2010).
- ³⁹ Walker, Alan (ed.), *Living with Liszt, From the Diary of Carl Lachmund*. Stuyvestant, N.Y.: Pendragon Press, 1994, p. 395.
- ⁴⁰ Ramann, Lina, *Lisztiana. Erinnerungen an Franz Liszt (1873-1886/87)*. Mainz, London, New York, Tokyo: Schott, 1981, p. 293.

- ⁴¹ Jerger, Wilhelm (ed.), *Franz Liszts Klavierunterricht von 1884-1886 dargestellt an den Tagebuchaufzeichnungen von August Göllerich*. Regensburg: Gustav Bosse Verlag, 1976, pp.65, 74, 86, 89, 94, 100.
- ⁴² http://www.theaterzettell-weimar.de/recherchetool/zurueck-zur-letzten-recherche.html?tx_jotheaterzettell_pi1001%5Baction%5D=solrindex&tx_jotheaterzettell_pi1001%5Bcontroller%5D=Theaterzettell&cHash=c25aeae84b733d71f79b7abd747fde25. Geraadpleegd 14-8-2017.
- ⁴³ Zie eindnoot 34.
- ⁴⁴ *Weimarer Zeitung* No. 142, Donnerstag 20. Juni 1889.
- ⁴⁵ Een 'toversprookje' van Ferdinand Raimund, dat in 1834 in Wenen in première is gegaan.
- ⁴⁶ Schickel, Leonhard, *Geschichte des Weimarer Theaters von seine Anfängen bis heute*. Weimar: Panses Verlag G.m.b.H., 1928, p. 229.
- ⁴⁷ Eduard Tempelty, Duits auteur (1832-1919). Zijn 'vaterländisches Drama in fünf Aufzügen' *Hie Wolf – hie Waiblingen* dateert van 1858.
- ⁴⁸ Liszt was tegelijk erevoorzitter en gastheer van de 21ste Tonkünstler-Sammlung die tussen 23 en 28 mei 1884 in Weimar werd gehouden. Aanwezige musici van naam waren onder meer Camille Saint-Saëns, Pauline Viardot, Eugen d'Albert en Felix Weingartner. De Festspele werden geopend met een eerbetoon aan Liszt in de vorm van de opvoering van het toneelstuk *Nymphe der Ilm* van Adolf Stern, de onthulling van een Liszt-buste en een uitvoering van Liszts *Die Legende von der heiligen Elisabeth*. Op 25 mei dirigeerde Liszt zelf zijn *Salve Polonia* (een deel uit zijn onvoltooide oratorium *Die Legende vom heiligen Stanislaus*) en de het symfonisch gedicht *Nirwana* van Hans von Bülow. Op 26 mei klonk Liszts *Graner Messe* en op 28 mei de opera *Sakuntala* van de jonge Felix Weingartner. Gut (2009) p. 788.
- ⁴⁹ Dat Walter spreekt van een concert op 24 mei 1885 ter ere van de aankomst van Liszt in Weimar is niet in te passen binnen de chronologie van Liszts leven zoals door Serge Gut (Gut 2009, p. 789) is opgesteld. Daarin staat dat Liszt zich tot en met 24 mei 1885 in Weimar heeft opgehouden; op 25 mei woonde hij 's avond een voorstelling bij van de *Götterdämmerung* in Mannheim. Er kan dus op 24 mei eventueel wel een Liszt-concert in Weimar zijn geweest, maar nooit ter ere van zijn aankomst in Weimar zijn geweest, hooguit ter ere van zijn vertrek! In dat geval zou Walter niet goed op de hoogte zijn geweest. Er is overigens niets in de literatuur te vinden over een dergelijk concert met de *Faust*-symfonie op het programma op of rond die datum. Het kan ook zijn dat degene die de brief destijds vanaf het manuscript heeft overgetikt er abusievelijk een verkeerde datum boven heeft gezet. Dan zou de brief 24 mei 1886 geschreven kunnen zijn, want Liszt is dat jaar op 17 mei in Weimar gearriveerd waar hij tot 1 juli is gebleven (Gut, p. 792). Hoewel er evenmin iets bekend is over een welkomstconcert op 24 mei 1886 is dit goed in overeenstemming te brengen met de opmerking van Walter dat hij in het voorgaande jaar een uitvoering van de *Faust*-symfonie op twee piano's had bijgewoond. Arthur Friedheim schrijft namelijk in zijn boek *Life and Liszt* (New York: Taplinger Publishing Co., 1961, p. 143) dat hij samen met zijn studiegenoot Alexander Siloti in de herfst van 1884 bij wijze van verrassing dit werk voor Liszt op twee piano's heeft uitgevoerd ten huize van de gezusters Stahr. Het kan zijn dat Felix Walter daarbij aanwezig is geweest en daaraan refereert in de bewuste brief die dan inderdaad uit 1886 zou stammen. Blijft het feit dat er ook niets bekend is over een concert op 24 mei 1886.
- ⁵⁰ Bijvoorbeeld in de tiende druk van *Hugo Riemanns Musik-Lexikon*, Berlin: Max Hesses Verlag, 1922, p. 744.
- ⁵¹ Richard Strauss (1864-1949) was als dirigent in die periode leerling van Hans von Bülow. In 1889 zou hij in Weimar een aanstelling krijgen als dirigent van het Hoforkest
- ⁵² Weingartner, Felix., *Lebenserinnerungen*. Wien, Leipzig: Wiener Literarische Anstalt A.G., 1923, p. 264 . Met dank aan dr. Evelyn Liepsch van het GSA te Weimar, die mij op dit citaat attendeerde.
- ⁵³ <https://lenk-simmmental.ch/erlebnisse/weissenburg-bad/>. Geraadpleegd 31-8-2017.
- ⁵⁴ <http://www.svm.be/content/van-der-stucken-frank?display=article&detail=29413>. Geraadpleegd 18-7-2017. Zie voor meer informatie over Van der Stucken het artikel over Siloti van E. Baeck en H. Baeck-Schilders elders in dit tijdschrift.
- ⁵⁵ Barber, Charles. *Lost in the Stars. The forgotten Musical Life of Alexander Siloti*. Lanham, Maryland, and Oxford: The Scarecrow Press, Inc., 2002, pp. 18, 28 en noot 17.
- ⁵⁶ Dit optreden wordt vermeld in een brief van Rosa von Milde aan haar zoon Franz van 27 oktober 1881. Milde, F. von (1918), Band 2, pp. 199-200.
- ⁵⁷ In het Staatsarchiv Coburg wordt haar contract bewaard. <https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/item/-DLFQTY5EKSV5DRC4KBCM2B7YHSG.6IFG>. Geraadpleegd 18-7-2017.
- ⁵⁸ Dank aan Sharon Stewart voor de eindredactie van de Engelse tekst. Tevens dank aan Albert Brussee voor zijn correcties en opmerkingen die op enkele punten tot een verbetering van de inhoud van dit artikel hebben geleid en aan Jaap Sluiter voor het corrigeren van de tekst.

Alexander Siloti, leerling van Franz Liszt, in Antwerpen

Erik en Hedwige Baeck-Schilders

Alexander Siloti¹ (1863–1945), een van Franz Liszts lievelingsleerlingen in Weimar in het begin van de jaren '80 van de negentiende eeuw, publiceerde in 1911 zijn herinneringen aan Liszt in het Russisch, die kort daarna in Duitse en Engelse vertaling werden uitgegeven.² In het dagboek van Carl V. Lachmund, leerling van Liszt in dezelfde jaren als Siloti, staat deze herhaaldelijk vermeld.³ In 2002 publiceerde Charles Barber een biografie met als ondertitel *The forgotten life of Alexander Siloti*, waarin echter van Antwerpen nauwelijks sprake is.⁴

Inderdaad is Siloti grotendeels vergeten, misschien wel omdat hij in tegenstelling tot andere Liszt-leerlingen geen officiële plaatopnames heeft gemaakt.⁵ Toch bewijst een legendarisch Liszt-concert met het Philharmonisch Orkest van New York onder leiding van Arturo Toscanini in november 1930 dat hij tot op hoge leeftijd met zijn Liszt-vertolkingen successen oogstte. En op het Internet staan enkele korte levensbeschrijvingen van Siloti.⁶

Als Siloti dus bijna vergeten is, dan is het waarschijnlijk nog minder bekend dat hij herhaaldelijk in Antwerpen concerteerde en er zelfs verschillende jaren met zijn familie heeft gewoond. De eerste die hiervan gewag maakte is de Russische, sinds 1990 in Antwerpen wonende historicus, Vladimir Ronin in zijn boek *Antwerpen en zijn 'Russen'*⁷. En in een artikel over de Antwerpse Société de Symphonie citeerde Hedwige Baeck-Schilders niet minder dan acht programma's van concerten met Siloti als solist.⁸

Lachmunds dagboek

Tijdens zijn studiejaren bij Liszt in Weimar van april 1882 tot september 1884 noteerde de Amerikaan Carl Valentine Lachmund⁹ minutieus zijn ervaringen in een dagboek. Hierin staat Siloti enkele malen vermeld.

Zo schrijft Lachmund op 16 juni 1883 bewonderend over Siloti's pianospel dat “*buitengewoon licht, elegant, kunstzinnig was en ook een echte muzikantennatuur verraadde*”, zodat hij vrij vlug “*een van Liszt lievelingsleerlingen*” werd.¹⁰

Op 7 juli 1883 noteert Lachmund dat Siloti en een andere (niet met name genoemde) leerling respectievelijk voor een pianoles de eerste en de tweede Polonaise van Liszt hadden meegebracht. De meester verkoos met de eerste te beginnen want, zei hij, “*deze is niet zo afgezaagd als de tweede*”. Maar toen de negentienjarige Siloti begon te spelen onderbrak Liszt hem al na enkele maten: “*Nee, dit is niet de juiste manier om dit stuk te spelen. Het mag niet in een soort van apathische onverschilligheid vertolkt worden, alsof iemand zich aan het klavier had gezet zonder*

enige lust om te spelen!” En bij een passage met arpeggio's en chromatische loopjes meende Liszt: “*U kunt hier nog een octaaf aan toevoegen, om deze passage meer glans te geven*”.¹¹

Op 21 september 1883 speelden Siloti en Eckhof¹² een concert met medewerking van het orkest van de Groothertogelijke Muziekschool van Weimar onder leiding van Karl Müller-Hartung¹³ in aanwezigheid van Liszt. Lachmunds korte commentaar is lovend: “*Eckhof was wat onrustig bij de Tarantella, maar speelde het Tweede Pianoconcerto zeer goed. Siloti speelde de Totentanz met glans en bravoure [...] Zelfs Liszt was verbaasd*”.¹⁴

In zijn dagboek verwijst Lachmund ook meermaals naar de zondagse ‘Musikalischer Kaffee’-concerten in de villa van Anna en Helene Stahr, Schwanensee-strasse, Weimar.¹⁵ Op 29 juli 1884 geeft hij een relaas van wat hij een “hoogtepunt” noemt op het concert van 28 juni 1884 bij de “Stahren”, namelijk de uitvoering door Friedheim¹⁶ en Siloti van Liszts *Faust*-symfonie in een bewerking voor twee klavieren. Volgens hem hadden beide

pianisten dit werk in enkele dagen van buiten geleerd. En de volgende zondag (dus 5 juli) speelden ze de *Dante*-symfonie. Voor deze gelegenheid had men een koor opgesteld in een aangrenzende kamer. “Toen het koor het zanggedeelte in de symfonie zeer zacht aanving, keek de meester verrast om zich heen en wist eerst niet,” schrijft Lachmund, “of hij de stemmen werkelijk hoorde of dat hij zich iets inbeelde. Toen de stemmen geleidelijk aan luider klonken realiseerde Liszt zich wat er gebeurde en lachte. Hij bleef bewegingsloos, in de verte starend zitten en luisterde met een gelukzalige uitdrukking op zijn gezicht.”¹⁷

Lachmund bewaarde ook enkele archivalia en brieven van Liszt, onder andere een brief aan Caesar Cui waarin deze Siloti aanbeveelt: “Een jonge Russische pianist, die de lessen en het voorbeeld van Nikolaj Rubinstein tot een virtuos peil hebben gebracht, boekt nu grote successen in Duitsland. Wanneer hij naar St. Petersburg komt, beveel ik hem aan voor uw welwillende steun.”¹⁸

Siloti's herinneringen aan Franz Liszt

Heeft Lachmund zijn ervaringen in Weimar bijna dagdagelijks nauwkeurig opgetekend, dan schreef Siloti vele jaren later, in 1911, slechts zijn eigen herinneringen (alle hiernavolgende gegevens zijn ontleend aan de Duitse vertaling, zie noot 2, maar we hebben in de hiernavolgende samenvatting de nodige verklarende uitleg toegevoegd). Hierin vertelt Siloti dat hij zijn pianostudie aan het Moskovische conservatorium in 1871 begon bij N.S. Zverev¹⁹ en verder studeerde bij Nikolaj Rubinstein²⁰, die hem in 1880 aanraadde na zijn eindexamen naar het buitenland te gaan om er bij Liszt les te nemen. Rubinstein werd echter op het einde van 1880 ernstig ziek, vertrok naar Parijs voor behandeling en stierf er op 11 maart 1881. Vóór zijn vertrek had hij Siloti, die in mei 1881 eindexamen moest afleggen, nog aangeraden hiervoor geen lessen bij een andere leraar te nemen maar op eigen houtje Liszts *Todtentanz* in te studeren.

Na Siloti's eindexamen begonnen onderhandelingen met het bestuur van de Moskovische afdeling van het Keizerlijk Russisch Muziekgezelschap voor een reis in het buitenland. In afwachting van de beslissing van dit bestuur nam Siloti nog pianolessen bij Anton Rubinstein²¹, die in het seizoen 1881-1882 de symfonische concerten in Moskou

kwam dirigeren ter ere van zijn overleden broer. Maar het klikte absoluut niet tussen Siloti en de autoritaire Anton Rubinstein, die hem eveneens aanraadde bij Liszt te gaan studeren.

Met een studiebeurs van het Keizerlijk Russisch Muziekgezelschap vertrok Siloti uiteindelijk – onder begeleiding van M. Erdmannsdörfer²², dirigent van het Keizerlijk Russisch Muziekgezelschap en diens vrouw, die bij Liszt had gestudeerd – in april 1883 naar Leipzig om er het muziekfeest van het Allgemeine Deutsche Musikverein bij te wonen. Het muziekfeest duurde drie dagen en op een van deze dagen werd Siloti aan Liszt voorgesteld ten huize van Marie Lipsius²³. Toen Liszt hem vroeg iets voor te spelen pakte de toen negentienjarige Siloti uit met de *Todtentanz* waarop de meester hem stante pede uitnodigde om bij hem in Weimar te komen studeren.

De lessen hadden wekelijks driemaal plaats, op dinsdag-, woensdag- en zaterdagavond van 4 tot 6 uur in Liszts woning (op de eerste verdieping van de Hofgärtnerei, die Siloti niet met name noemt). “Liszt zette zich gewoonlijk aan het klavier en toonde een bepaalde passage maar van de 30 à 40 leerlingen die de lessen bijwoonden, speelden eigenlijk maar acht of tien want de anderen waren meestal Engelse en Amerikaanse vrouwen die de lessen slechts bijwoonden”, schrijft Siloti, hieraan fijntjes toevoegend dat “deze vrouwen later vertelden dat ze Liszts lievelingsleerlingen waren”.²⁴ De meester legde geen verplichte stukken op, iedereen kon meebrengen wat hij wilde voorspelen en Siloti had voor zijn eerste les Chopins Ballade in As gekozen. Hij mocht als tweede spelen en na de eerste twee maten onderbrak Liszt hem: “Nein, nehmen sie kein ‘Sitzbad’ auf der ersten Note” en toonde Siloti hoe hij op deze es een groot accent maakte.²⁵ Nadien hield Liszt hem nog meermaals tegen om zelf enkele passages te spelen. Siloti onderging Liszts spel “als een betoverde” en verliet na de sessie de Hofgärtnerei “als een herboren mens”, want enkele uren tevoren had hij in paniek nog getelegrafeerd naar zijn moeder en naar Sverev dat hij dezelfde avond nog naar huis zou afreizen.²⁶

Over Liszts pianolessen schrijft Siloti verder dat de leerlingen hun partituren op de vleugel legden en dat de meester hieruit koos. “Maar twee stukken moest men hem zeker niet voorspelen: zijn tweede Rapsodie, die hij veel te veel gespeeld vond, en de Sonate ‘quasi

1. Franz Liszt en Alexander Siloti, naar een foto van Louis Held, 1884.

una fantasia' ['Mondschein'-sonate] van Beethoven, die hijzelf onvergelijkbaar vertolkte. Liszt was ook niet bijster gelukkig wanneer men het Scherzo in b van Chopin speelde; hij noemde dit 'het Gouvernanten-Scherzo' en zei dat dit stuk alleen door diegenen zou mogen gespeeld worden die gouvernante wensten te worden. Alle andere stukken van Chopin, vooral de Préludes, hoorde hij met genoegen; hij wenste een poëtische, geen salonachtige interpretatie en was ontevreden wanneer men de kleine passages in een te snel tempo uitvoerde – dat bestempelde hij als 'een conservatorium-interpretatie'.²⁷

Liszts lessen hadden, volgens Siloti, ook "niets gemeen met wat men daaronder gewoonlijk verstaat. Hij zat ofwel naast de leerling of stond voor hem, en zijn gezicht drukte alle nuances uit die hij wilde tonen."²⁸ In de eerste twee maanden kreeg Siloti gezamenlijk onderricht, maar later, wanneer hij een bijzonder groot stuk had ingestudeerd, speelde hij dit ook voor Liszt 's morgens alleen. "Ik kende altijd het opgegeven stuk, t.t.z. ik wist alles wat ik wilde uitdrukken, en kon dus de hele tijd naar Liszts gezicht zien. De frasering die ik van zijn gezicht aflas, zou mij geen enkel

mens kunnen tonen. Wanneer de leerling deze nuances verstond, was het zijn geluk, verstond hij ze niet, zag het er niet goed voor hem uit. Liszt zei me dat hij diegenen, die van in het begin niets verstaan, ook niets kon verklaren."²⁹

De meester had de gewoonte zijn groepslessen te onderbreken met amusante, hilarische, ironische, soms denigrerende verhalen onder meer over de wedijver tussen Liszt en Chopin, over George Sand, over muziekcritici, vrouwelijke autografenjagers of ijdele componisten. Over de uitvoering van een muziekstuk tijdens de lessen was hij "karig met lof: zijn lievelingswoord was 'gut'. Maar soms gebruikte hij hiervoor een tongval die niets anders dan krenkend kon worden genoemd."³⁰ Liszt kon trouwens, volgens Siloti, hoffelijk maar ook boos, zelfs mephistofeliaans zijn.

Van Liszts huishoudster kwam Siloti te weten dat de meester gewoonlijk om 4 uur 's morgens opstond, maar om 6 uur terug in bed ging om tot 8 uur te slapen. Hij at 's middags om 1 uur, rustte dan anderhalf uur en ging 's avonds om 11 uur slapen. Componeren deed hij meestal in de vroege morgen.

Na enkele maanden werd Siloti ook na de lessen door Liszt als gast uitgenodigd. En zo gebeurde het dat Siloti met Liszt, Marie Lipsius³¹ en de zangeres Marie Breidenstein³² whist speelde, waarbij Liszt zich een slechte verliezer toonde. Tenslotte liet Liszt zich in de herfst van 1884 samen met Siloti fotograferen: bij de opname stelde Siloti voor dat Liszt op een stoel zou gaan zitten en hijzelf op de grond aan de voeten van de meester, waarop Liszt antwoordde "dat hij oud was, alles had gezegd en kon zitten, maar dat ik nog jong was en mijn hele leven voor mij lag, zodat ik moest rechtstaan, klaar om te vertrekken."³³

Siloti herinnert zich dat het echtpaar Davidov³⁴ eens op bezoek kwam en dat Liszt en Davidov 's avonds de Sonate in D van Rubinstein speelden. En hij hoorde Liszt ook zijn bewerking van de 'Fantasie' van Schubert uitvoeren, waarbij Klindworth³⁵ de pianoreductie van de orkestpartituur speelde. Maar in die jaren zag hij Liszt slechts één keer in het openbaar optreden tijdens een liefdadigheidsconcert van de zangeres Marie Goetze, waarop de meester twee *Consolations* en de piano-partij van zijn 'Melodeklamation' *Lenora* speelde.³⁶ Liszt beweerde trouwens dat hij trots was de enige

pianist te zijn die “op het juiste moment met spelen was opgehouden. Ik was vierenveertig jaar toen ik het concineren opgaf. Iedereen was verontwaardigd, men meende dat het te vroeg was, maar ik was voorzichtig; ik wou niet horen dat ik er te laat mee had opgehouden zoals men nu over A. Rubinstein zegt. Het viel me zeer zwaar om het podium te verlaten; men moet hiervoor een sterke wil hebben. Maar alhoewel ik had opgehouden met concineren, speelde ik nog op liefdadigheids-concerten die niet onderhevig zijn aan kritiek.”³⁷

“Het is onmogelijk”, schrijft Siloti, “te vertellen hoe Liszt speelde. Alhoewel ikzelf pianist ben, kan ik zijn spel nadoen noch omschrijven. Hij had geen zeer grote toon, maar wanneer hij speelde had de klaviertoon geen belang. Hij speelde op hetzelfde ongelijke instrument dat wij, zijn leerlingen, met ons spel hadden afgespeeld; maar zodra hij zich voor dit afgespeelde instrument zette, speelde hij zodanig dat iemand die het niet gehoord heeft zich daarvan geen begrip kan maken.”³⁸ Een paar regels verder vertelt Siloti dat hij in het Gewandhaus te Leipzig een verbluffende uitvoering van Beet-

hovens *Mondschein*-sonate door Anton Rubinstein hoorde en enkele uren later hierover zeer enthousiast aan Liszt tijdens de groepsles in Weimar berichtte. “Das ist gut und schön”, antwoordde Liszt. Hierna vond hij tussen de partituren die de leerlingen hadden meegebracht de *Mondschein*-sonate die een jonge Amerikaanse wou spelen, maar de meester zette zichzelf aan de piano. Rubinstein had op een heerlijke Bechstein en in een zaal met prachtige akoestiek gespeeld, herinnert Siloti zich, Liszt speelde in een kleine kamer met tapijten op de vloer en op een afgespeelde, ongelijke en ontstemde piano. Maar reeds bij de eerste inleidingstriolen was Siloti buiten zichzelf en toen na vier maten de gis in de rechter hand aanving verstond hij niets meer. “Liszt benadrukte deze gis niet, maar het was een mij onbekende toon, die ik, na 27 jaren, nog duidelijk hoor.”³⁹ De meester speelde het eerste en tweede deel van de sonate volledig, maar slechts het begin van het laatste deel, omdat hij, zoals hij zei, “te oud was en niet meer genoeg fysieke kracht bezat om dit

2. Groepsfoto van Liszt met zijn leerlingen (Siloti is de tweede van links op de onderste rij), foto Louis Held, Weimar, 1884. Collectie Liszt Archief Delft.

laatste deel te spelen [...] Siloti besluit zijn relaas als volgt: “Als Liszt opgehouden had met spelen, begreep ik Anton Rubinstein’s bewering dat hij ‘Soldat’ en Liszt ‘General-Feldmarschall’ is. Na deze uitvoering vergat ik, dat ik twee uur tevoren A. Rubinstein had gehoord! Rubinstein, als pianist, bestond na Liszt’s spel niet meer. Omdat mijn lezers mijn opvattingen over A. Rubinstein kennen, zullen ze op zijn minst begrijpen welke pianist Liszt was!”⁴⁰ (Op de eerste bladzijden van zijn herinneringen had Siloti het pianospel van A. Rubinstein al “hochgenial” genoemd, hieraan toevoegend dat hij door Rubinstein zo uit zijn lood geslagen was dat hij de muziek wilde opgeven).

In de herfst van 1883 besloot Siloti een concert met werken van Liszt te organiseren in Leipzig, waar de meester niet bijzonder populair was. Als voorbereiding hierop speelde hij eerst in de Weimarse muziekschool een concert met op het programma onder andere het Tweede Pianoconcert, de *Todtentanz* en de *Dante*-sonate. Het concert in Leipzig vond dan op 6 november 1883 plaats in aanwezigheid van Liszt en enkele leerlingen, voor wie Siloti alle reis- en hotelkosten had betaald. Tenslotte stichtte Siloti, met medewerking van Arthur Friedheim⁴¹, in het voorjaar van 1885 in Leipzig een Liszt-Gesellschaft, waarvan de Liszt-leerlingen William Dayas⁴² en Bernhard Stavenhagen⁴³ de dirigenten van het Leipziger Stadtheater Arthur Nikisch⁴⁴ en Gustav Kogel⁴⁵ de redacteur van het *Musikalisches Wochenblatt* Ernst Fritzsche⁴⁶, de zoon van de pianofabrikant Julius Blüthner⁴⁷ en de muziekpedagoog Martin Krause⁴⁸ in het bestuur zetelden.

Tijdens het seizoen 1885-1886 organiseerde het Liszt-Gesellschaft een uitvoering van Liszt’s *Faust*-symfonie onder leiding van Nikisch en in het volgende seizoen, Liszt was toen reeds overleden, de *Dante*-symfonie.

In het voorjaar van 1886 had Liszt nog aan Siloti meegedeeld dat hij op verzoek van zijn leerlinge Sofie Menter⁴⁹, toen professor aan het Petersburgse conservatorium, naar Rusland wou reizen maar dat hij dit slechts zou doen als hij hiervoor een persoonlijke uitnodiging van tsaar Alexander III of tsarin Marie Federovna zou krijgen. En hij staaft deze voorwaarde door het verhaal op te rakelen van een concert dat hij in Rusland voor tsaar Nikolai I had gegeven. Toen de tsaar met

zijn adjudant een gesprek begon, hield Liszt op met spelen en op de vraag van de tsaar waarom hij ophield antwoordde hij: “Wanneer uwe Majesteit in gesprek is - moeten allen zwijgen”. Hierop riposteerde Nikolai korzellig dat Liszt’s voertuig op hem wachtte. Liszt verliet dus het paleis maar kreeg een half uur later in zijn hotel het bevel van de politie om binnen zes uur het land te verlaten. In 1886 kreeg Liszt echter, volgens Siloti, een persoonlijke brief met de uitnodiging om in het Winterpaleis te logeren. Siloti zou hem zelfs op die reis vergezellen en in St. Petersburg en Moskou concerten.⁵⁰ Maar van deze reis kwam niets terecht en een half jaar later was Liszt overleden.

Siloti’s eerste concerten in Antwerpen

“Toen ik naar Antwerpen vertrok om daar een concert te geven”, schrijft Siloti in zijn herinneringen, “gaf Liszt mij een aanbevelingsbrief voor de directeur van het muziekgezelschap aldaar.”⁵¹ Men zou kunnen denken dat Siloti hiermee Peter Benoit bedoeld, want Benoit had in 1881 met de Société de musique d’Anvers een Liszt-festival gedirigeerd in aanwezigheid van Liszt. Maar in een Russische uitgave van Siloti’s *Herinneringen en Brieven*, las Ronin een brief, gericht aan een “*bienveillant ami*”, waarin Liszt “*un jeune pianiste fort remarquable, Mr. Siloti, Russe de naissance*” aanbeveelt, en ook “*Madame Lynen*” groet.⁵² Deze brief is dus niet gericht aan Benoit maar aan de rijke koopman Victor Lynen, in wiens Antwerps patriciërshuis aan de Belgiëlei Liszt in 1881, 1882, 1885 en 1886 logeerde.⁵³

Siloti vertelt in zijn herinneringen niet hoe hij naar Antwerpen kwam. Feit is dat zijn eerste optreden in België in het Antwerpse dagblad *Le Précurseur* in raadselachtige termen bekend werd gemaakt op 17 december 1883. De schrijver van dit korte bericht wist te melden dat de Société de Symphonie, die pas enkele dagen tevoren een concert had gegeven, een nieuw concert zou geven op 21 december. Maar, voegt hij er geheimzinnig aan toe, hij mocht het programma niet bekendmaken en men had hem zelfs gevraagd om ook niet te verklappen dat de “*weergaloze pianist Alexander Siloti, Liszt’s lievelingsleerling*” zou optreden. En deze gewiekste correspondent kon het niet laten te verklappen dat hij Siloti recentelijk in Aken had

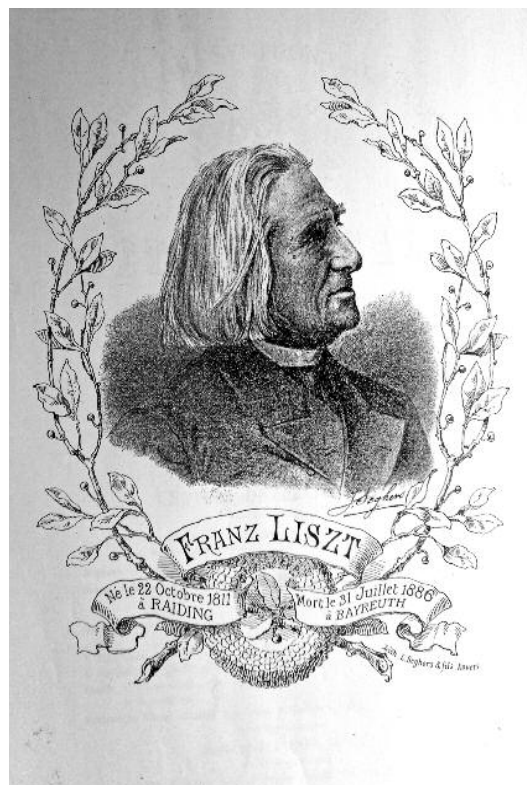
gehoord waar hij furore maakte door zijn voortreffelijke interpretatie en virtuoos spel. (De belangrijkste Antwerpse dagbladen publiceerden in het Frans, de Nederlandse vertaling van bovenstaand en volgende citaten zijn van de auteurs).

De stichter-dirigent van de Société de Symphonie, waarvoor Siloti als solist zou optreden was Emil Giani⁵⁴ geboren in Karlsruhe op 30 november 1845. Hij had zich in 1868 in Antwerpen gevestigd als koopman, huwde er een jaar later met Emilia Jung, maakte carrière in de maritieme handel en behoorde sindsdien tot de invloedrijke ‘Duitse kolonie’ in Antwerpen. Op het einde van de jaren ’70 had hij in de schoot van de Antwerpener Liedertafel een orkest en op 18 mei 1880 de Société de Symphonie d’Anvers opgericht, die vooral uit muziekliefhebbers, zogenaamde ‘amateurs’, bestond en voor bijzondere gelegenheden uitgebreid werd met enkele beroepsmuzikanten, zogenaamde ‘artistes-musiciens’.⁵⁵

Twee dagen na de bovenvermelde aankondiging stond in *Le Précurseur* een enthousiast verslag van Siloti’s pianospel tijdens een huisconcert op 18 december bij M.FR. [Monsieur François Reinemund]: “Zulke virtuositeit, samen met zulke volmaakte muzikaliteit, kan men zich nauwelijks voorstellen. Men weet niet wat het meest te bewonderen bij deze artiest, de triomf van de studie of de immense aanleg.” En dan volgde een resem superlatieven waarop een huidige impresario jaloers zou kunnen op zijn. “Op het concert van volgende vrijdag zal Siloti onder meer twee stukken spelen die met recht en reden alle vertolkers de schrik op het lijf jagen: het *Carnaval van Pesth* en de *Dante-sonate*. Liszt moet deze stukken geschreven hebben met een meedogenloos plezier, alsof hij zijn opvolgers wilde uitdagen. Hij geeft de indruk zijn eigen superioriteit te willen bevestigen met aan iedereen te zeggen: ziehier deze diabolische improvisaties, welnu, na mij zal niemand ze nog kunnen spelen. Maar de meester heeft zijn leerlingen het voorbeeld gegeven en deze leerlingen spelen overal zijn *Carnaval* en zijn *Dante-sonate* met wisselend succes. Deze stukken zijn diploma’s, bekwaamheidsbrevetten; eens zullen ze op programma’s van hygiëne, van gymnastiek staan, wat het toppunt van vulgarisatie is. Zo ziet men dat ook een grote geest zich kan vergissen. De twee beste leerlingen van Liszt, op welke hij het meest hoopt om de traditie voort te zetten, zijn Siloti en Dalbert [sic]”⁵⁶.

3. Franz Reinemund, foto bij het overleidenbericht in dagblad *Le Matin*, 18 januari 1937.

4. Programmaboekje concert van Société de Symphonie, 7 februari 1887, gravure getekend J. Segl van Liszt voor zijn symfonisch gedicht *Orphée* (Letterenhuis, Antwerpen).

Op dezelfde dag, 19 december 1883, publiceerde *Le Précurseur* ook het programma van het ‘Concert extraordinaire’ van de Société de Symphonie d’Anvers op 21 december 1883 onder leiding van Giani in de zaal van de Société royale d’harmonie met medewerking van “Mme Frank Van der Stucken, zangeres en M. Alexandre Siloti, pianist uit Moskou”. (Het concert was “extraordinaire” omdat het niet gepland was voor het concertseizoen 1883-1884 van de Société de Symphonie, die gewoonlijk drie concerten per seizoen voor haar leden gaf.)

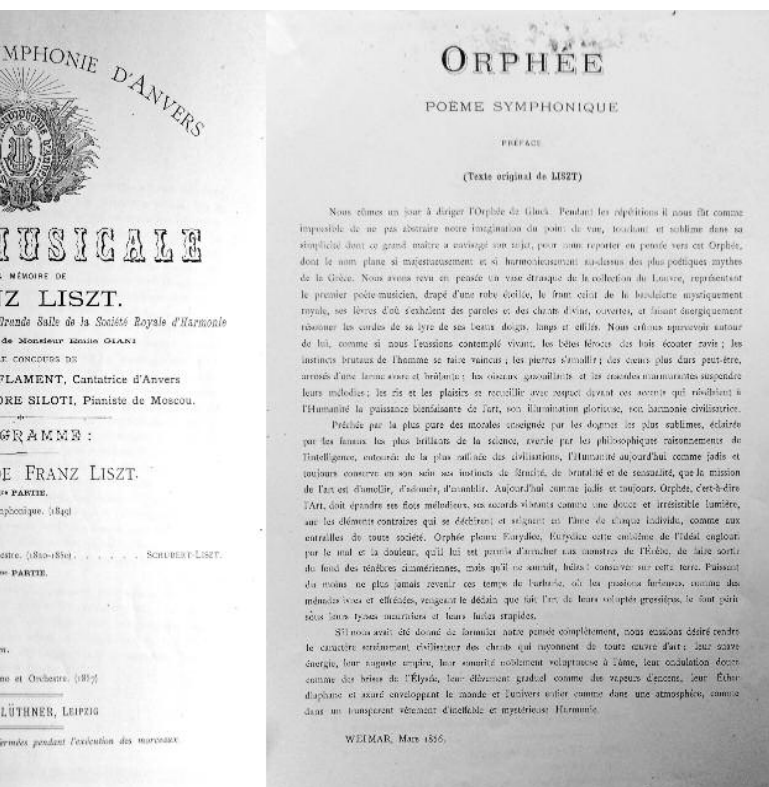
Op het programma stonden dezelfde fragmenten van orkestwerken die de Société de Symphonie al op 14 december had uitgevoerd, namelijk de eerste beweging van Beethovens ‘Eroica’, de scène en pantomime uit het 1ste bedrijf van Aubers opera *La Muette de Portici*, en de ouverture uit dezelfde opera als slot van het concert. Tijdens het eerste deel speelde Siloti de *Consolations* nrs. 1 en 2, de *Fantasia quasi Sonata, après une lecture du Dante* en een etude van Liszt, en de Ballade in As van Chopin (dezelfde die hij Liszt had voorgespeeld tijdens zijn eerste les in Weimar) en hij begeleidde Mme Van der Stucken in liederen van haar echtgenoot⁵⁷; na

de pauze vertolkte hij drie klavierwerken van Van der Stucken, getiteld *Clavierstücke*, *Kindertraum* en *Gnomentanz* (het laatste in een eigen pianotranscriptie), begeleidde hij liederen van Liszt en besloot met *Consolation* nr. 5 en Rapsodie nr. 9 (*Carnaval de Pesth*) van Liszt.

Frank Van der Stucken, geboren in Fredericksburg, Texas, U.S.A. op 15 oktober 1858, kreeg zijn muzikale opleiding van 1874 tot 1876 in de Antwerpse muziekschool van Peter Benoit nadat zijn ouders (Antwerpse vader Johannes, Duitse moeder Sophia Schœnewolf) in 1866 in Antwerpen waren teruggekeerd en zijn vader zich als industrieel had gevestigd aan de Mechelsesteenweg 187. In de herfst van 1883 ging Van der Stucken naar Weimar waar hij Liszt en Eduard Lassen ontmoette⁵⁸. Lassen was dirigent van het Weimarer Hoftheater en liet Van der Stucken op 3 november 1883 een liefdadigheidsconcert ten voordele van de pensioenkas van weduwen en wezen van de Groothertogelijke Hofmuziekkapel dirigeren met eigen werken waarop Siloti drie pianostukken speelde en ook drie liederen begeleidde gezongen door de mezzosopraan Louise Schärnack.⁵⁹ Deze werken zijn ongetwijfeld dezelfde die Siloti in Antwerpen speelde. Met dit concertprogramma is het raadsel van Siloti’s Antwerpse uitnodiging opgelost.

Waarschijnlijk kwam Siloti ook met Van der Stucken naar Antwerpen. Van der Stuckens jongere zuster, Bertha Pauline Sophia (geboren in Fredericksburg in 1861), was immers in 1883 gehuwd met koopman François Reinemund⁶⁰, geboren in Antwerpen in 1858 en daar wonende aan de Nijverheidslei 66 (later Britselei genoemd). Op 17 januari 1889 verhuisde het gezin Reinemund-Van der Stucken met hun twee kinderen Walter Felix (geboren in 1883) en Louisa Bertha (geboren in 1886) naar de Leopoldlei 50⁶¹ – in deze straat woonde ook het gezin Victor Lynen – waar een jaar later, in 1890, nog Max Hendrik geboren werd. En in 1891 kwam Van der Stuckens jongere broer Hugo Emiel (geboren in 1863) met zijn gezin in dezelfde straat op nummer 52, naast Reinemund, wonen.

Het eerste concert van Siloti met de Société de Symphonie, 21 december 1883, draaide uit op een triomf voor de amper twintigjarige pianist. “Nooit hebben we een dergelijk virtuoos pianospel als dat

ers, lithografie L. Seghers & fils Anvers (Letterenhuis, Antwerpen) en origineel voorwoord (1856)

van M. Alexandre Siloti gehoord,” schreef *Le Précurseur*’s anderendaags, “zulke hartstochtelijkheid, zulke spanning, en bovenal zulke sonoriteit; en toch speelt hij nooit hard, zelfs niet bij fortissimo-paroxysmes.”⁶² En de recensent van *L’Escaut* was uit zijn lood geslagen door “een artiest in de volle betekenis van het woord, die door zijn zowel vurig, gepassioneerd als zacht en strelend temperament, uit de piano de meest aangrijpende en onverwachte effecten toverde.”⁶³

Twee jaar later, in 1885, nam Victor Lynen⁶⁴, voorzitter van het uitvoerend comité van de Wereldtentoonstelling in Antwerpen, het initiatief om in de grote feestzaal van de Wereldtentoonstelling symfonische concerten te organiseren. Zo was Liszt op 7 juni 1885 aanwezig op een Festival ‘Hommage à Franz Liszt’, waarop zijn vroegere leerlinge Anna Falk-Mehlig⁶⁵, die in Antwerpen woonde, met een Brussels orkest onder leiding van Franz Servais, eveneens leerling van Liszt, het Tweede Pianoconcert van Liszt speelde. De Antwerpse Toonkunstenaarsvereniging gaf 35 concerten en de Société de Musique d’Anvers organiseerde viermaal een ‘Grande fête musicale’. En met drie grote concerten en een orkest van 125 leden liet ook de Société de Symphonie d’Anvers zich niet onbetuigd.⁶⁶

Voor het tweede concert van de Société de Symphonie op 23 augustus 1885 kwam Siloti uit Duitsland terug. Giani dirigeerde het eerste deel van Beethovens ‘Eroica’ en de ouvertures van Webers *Freischütz* en *Figaros Hochzeit* van Mozart. Maria Flament zong de aria van Dalila uit Saint-Saëns’ opera *Samson en Dalila*, twee liederen van Liszt (*Freudvoll und Leidvoll* en *In Liebeslust*) en *Berceuse* van Brahms. Siloti speelde de *Grande fantaisie* voor piano en orkest van Schubert-Liszt en vijf solo-stukken: de *Nocturne* in es opus 5 van A. Arenski, de *Étude* in Fis opus 1 van K. Tausig, de *Étude* in As (opus posthumus) van Chopin, het *Scherzo* in F opus 2 van Tsjaikovski en de *Fantaisie* op Tsjaikovski’s opera *Mazeppa* van P. Pabst. De Antwerpse muziekcensenten stonden bijna sprakeloos: “Ah! zo’n prachtig spel! Welk gemak, welke gratie, en welke kracht! en ook, welk geheugen! M. Siloti speelt alles van buiten”⁶⁷; “Er bestaan inderdaad talenten die verbazen en die men bewondert zonder enige discussie. Het is niet door een verzorgde uitvoering, eigen aan een bepaalde artiest, of door de onstuimigheid van een andere, het is

niet door zijn techniek, door zijn verfijndheid, door zijn gevoel of een andere eigenschap dat M. Siloti uitmunt, hij verenigt al deze eigenschappen in zich.”⁶⁸

Siloti kon dus als gevierde virtuoos naar Weimar terugkeren om er zijn lessen bij Liszt te hernemen. Maar één jaar later, in juli 1886, begeleidde hij het stoffelijk overschot van zijn overleden meester naar het kerkhof in Bayreuth.

In 1887 was Siloti terug in Antwerpen waar de Société de Symphonie op 7 februari 1887 een ‘Fête musicale à la mémoire de Franz Liszt’ organiseerde, dat uitsluitend aan werken van de overleden meester gewijd was. Voor de pauze weerklonken het symfonisch gedicht *Tasso, lamento e trionfo*, *Mignon’s Lied*, gezongen door Maria Flament en de *Grande Fantaisie* voor piano en orkest van Schubert-Liszt die Siloti twee jaar tevoren reeds had gespeeld; na de pauze pakte Siloti uit met een *Etude*, een *Consolation*, en de *Rhapsodie hongroise* nr. 14 en besloot met de beruchte *Todtentanz* voor piano en orkest (het programma vermeldt *Danse Macabre*, *la Fédération artistique* echter *Todtentanz* [sic] en *Le Précurseur* schrijft *Danse des Trépassés*). In *La Fédération artistique* beschreef J. Hersain in poëtische bewoordingen het “meesterschap” van Siloti “onder wiens betoverde handen [...] het zinneprikkelend genie van Liszt in de zaal zweeft”.⁶⁹ In de vrijzinnige *Le Précurseur* daarentegen meende E.L. [sic] ironisch dat Liszt aan Siloti een taak had toevertrouwd “zoals Jezus Christus aan St. Jan de Evangelist [...] hij had zich zelfs met zijn leerling laten fotograferen, een gunst die Christus aan zijn Evangelist niet had kunnen toestaan.” De 14de Hongaarse rapsodie was volgens deze recensent “een echte waterval van flamboyante accoorden afgewisseld met loopjes die een werkelijke uitdaging betekenen voor een virtuoos. We kunnen nog instemmen met krachtpatserijen waarop het publiek verzot is, maar er zijn in dit stuk, zoals in de meeste werken van Liszt, onvermoede moeilijkheden. Zo, bijvoorbeeld, de passage waarin drie vingers van de rechterhand forte en snel spelen, terwijl de twee andere traag en piano moeten spelen” [waarschijnlijk zijn hiermee maten 161 tot 167 bedoeld, waarbij Siloti dan de repetitieve tweeëndertigste noten forte zou gespeeld hebben en de bovenste gepunte achtste noten piano, alhoewel het “sempre piano e ben articolato” in de partituur zeker is bedoeld voor het kort motiefje in de gepunte achtste noten]. “Het

schijnt, vervolgde de recensent, dat een volleerd virtuoos drie maanden nodig heeft om deze duivelse moeilijkheid te beheersen. Maar we geloven dat er nog meer tijd nodig zou zijn om met de voeten te leren spelen en we zien niet wat de kunst hierbij zou kunnen winnen.” Na meer dan twaalf rappels speelde Siloti nog als toegift de Rapsodie nr. 7 ‘Carnaval de Pesth’. “*Siloti a fait sensation*”, besloot E.L. zijn recensie van dit concert waarop ook drie liederen van Liszt en twee symfonische gedichten, *Tasso* en *Orphée*, weerklonken en Liszts buste prijkte achter het orkest op het halfronde podium van de grote zaal van de Société royale d’Harmonie die barstensvol gevuld was met een geestdriftig publiek.⁷⁰

In datzelfde jaar 1887 keerde Siloti terug naar Rusland, waar hij tot leraar aan het conservatorium van Moskou was benoemd. Hier leerde hij de knepen van het vak onder meer aan zijn volle neef Sergei Rachmaninov (zie verder), die later als piano-virtuoos en componist wereldberoemd zou worden. Na drie jaar hield Siloti het in Rusland echter voor bekeken. Hij gaf zijn functie aan het conservatorium van Moskou op en vertrok in mei 1891 opnieuw naar West-Europa voor een grote concerttournee.

In februari 1892 kwam Siloti vanuit Parijs terug naar Antwerpen waar hij voor een concert van Giani’s Société de Symphonie was gecontracteerd. En opnieuw speelde hij eerst een concert ten huize van M. en Mme Reinemund. De verslaggever van *Le Précurseur*, 21 februari 1892, constateerde dat “zijn talent zich nog heeft ontwikkeld. Hij is zonder twijfel de meest originele pianist die we ooit hebben gezien, en terzelfdertijd de meest eenvoudige, de meest nederige [...] hij speelde opnieuw het *Carnaval de Pesth*, één van zijn triomfen, en ook enkele andere stukken, onder andere een *Romance sans paroles* van Tsjaikovski.”

’s Anderendaags, 22 februari 1892, prijken op het programma van de Société de symphonie de namen van twee internationale solisten, Antonia Mielke van de Metropolitan Opera van New York en Alexander Siloti, pianist uit Moskou. Met twee aria’s uit Mozarts *Don Juan* en Senta’s Ballade uit Wagners *Der Fliegende Holländer* had de zangeres groot succes, maar het grootste applaus van het publiek en het uitvoerigste commentaar van recensent E.H.S. [sic] in *Le Précurseur*, 23 februari 1892, ging toch naar de geweldige prestatie van de pianist. Voor Siloti bestonden er blijkbaar geen moeilijk-

heden en hij vereenzelvigde zich volkomen met de componisten wiens werken hij speelde: de *Todtentanz* voor piano en orkest van Liszt, de *Fantaisie russe* voor piano en orkest opus 39 van Eduard Napravnik, twee Etudes en een Nocturne van Chopin, een Barcarolle van Rubinstein en een *Mephistowals* van Liszt. Dit voor hedendaagse oren wel overladen concert onder leiding van Giani begon met de *Euryanthe*-ouverture van Weber en eindigde met de *Tannhäuser*-ouverture van Wagner.

Op 19 december van hetzelfde jaar 1892 zat de gevierde pianist alweer op een Antwerps podium. Ditmaal had de Société de Symphonie echter niet gekozen voor de grote zaal van de *Société royale d’Harmonie* waarin 4.000 personen plaats konden nemen, maar voor de aanpalende kleine zaal.⁷¹ Het publiek kreeg eerst de *Romance* van Schumanns Symfonie nr. 4, de *Prélude, Sicilienne* en *Intermezzo* uit Mascagni’s *Cavalleria rusticana* en het *Intermezzo* van Mascagni’s *Amico Fritz* voorgeschoteld, maar wachtte met ongeduld op de vedette van de avond. Siloti was eerst solist in een *Fantaisie russe* voor piano en orkest van Napravski, volgens recensent E.H.S. [...] “meer oosters, zelfs zigeunerachtig, dan nationaal getint maar toch zeer boeiend door het meeslepend ritme”. Nadien speelde hij solostukken van Tsjaikovski, Chopin en de Rapsodie nr. 7 ‘*Carnaval de Pesth*’ van Liszt. En na een drievoudig rappel van het enthousiast publiek volgde nog Listzs Rapsodie nr. 12.⁷²

Siloti vestigt zich in Antwerpen

Op 18 januari 1895 verliet Siloti met zijn gezin Parijs, waar hij aan de Avenue Trudaine 26 had gewoond, en vertrok naar Antwerpen met een uittreksel uit het registratieregister van Parijs, afgeleverd op 13 oktober 1893, op zak. Op 27 januari 1895 werd hij in het vreemdelingenbulletin door de Antwerpse politiecommissaris ingeschreven als *artiste-musicien*, geboren te Moskou [sic] op 28 september 1863 als zoon van Elias [Ilja], 60 jaar, geboren te Kischine/Rusland, en Julia [Joelia] Rachmaninov, 55 jaar, geboren in Tambov. Hij was op 18 februari 1887 in Moskou gehuwd met Vera Tretjakov, geboren in Moskou op 18 oktober 1866.

Op 5 februari 1895 werd het gezin Siloti ook ingeschreven in het Antwerpse bevolkingsregister.⁷³ Siloti ging in de Lange Leemstraat 244 wonen met

zijn hoogzwangere vrouw Vera en zijn vier kinderen Alexandre (geboren in Moskou op 24 november 1887), Jean (geboren in Moskou op 24 februari 1889), Vera (geboren in Moskou op 12 november 1891) en Oxana (geboren in Parijs op 12 januari 1893).⁷⁴

Sinds Siloti's vestiging in Antwerpen kon de Scheldestad dus bogen op twee leerlingen van Franz Liszt als inwoners want sinds 1880 woonde ook Anna Falk-Mehlig hier met haar gezin.

Blijde en droevige gebeurtenissen stapelden zich bij de Siloti's in snel tempo op sinds hun vestiging in Antwerpen: op 23 februari 1895 schonk Vera Siloti-Tretjakov in hun Antwerpse woning het leven aan een derde dochter, Alexandrine Kiriena⁷⁵; op 1 februari 1896 overleed er hun zoontje Jean, die enkele weken later zeven jaar oud zou zijn geworden⁷⁶; en amper één jaar later, op 20 januari 1897, zag hun zesde kindje, Leo, in dezelfde woning het levenslicht.⁷⁷

Siloti's toenmalige welstand blijkt uit het feit dat hij tot 8 augustus 1896 drie inwonende meiden had.⁷⁸ Siloti's echtgenote was trouwens niemand minder dan de dochter van Pavel Tretjakov (1832-1898), een steenrijke textielfabrikant en kunstverzamelaar, die zijn huis en schilderijencollectie in 1892 aan de stad Moskou schonk, een huis en verzameling die nog steeds te bewonderen zijn in wat nu de vermaarde Tretjakov-galerie is in Moskou. En Siloti's moeder Julia Rachmaninov is de zus van Vasily Rachmaninov (1841-1916), vader van de later wereldberoemde pianovirtuoos en componist Sergei Rachmaninov (1873-1943) die dus Siloti's volle neef is.

In 1895 vierde de Société de Symphonie haar vijftienjarige bestaan met een 'Fête musicale' in de grote zaal van de Société royale d'Harmonie. En alweer mocht Siloti op dit feest van 22 april 1895 niet ontbreken. Ondanks het grote succes dat Pauline Mailhac van de Groothertogelijke opera van Karlsruhe en het Festspielhaus van Bayreuth te beurt viel met haar interpretatie van een aria uit *Alceste* van Gluck, de aria van Adriano uit *Rienzi* en de Ballade van Senta uit *Der Fliegende Holländer* van Wagner, ging de Russische pianist en kersverse Antwerpenaar met het grootste applaus lopen.

Volgens het gedrukte programma speelde Siloti het eerste deel van een concerto voor piano en

orkest van Tsjaikovski, de *Grande Fantaisie* voor piano en orkest van Schubert-Liszt en na de pauze drie solostukken, namelijk de *Prélude* opus 3 van Rachmaninov, *Péons* opus 28 van A. Arenski en de Rapsodie nr. 12 van Liszt. In *L'Opinion*, 23 april 1895, wordt het concerto van Tsjaikovski ook niet gespecificeerd, maar de recensent vond "*de duizelingwekkende virtuositeitsdemonstratie, die aan het bovennatuurlijke grensde, wonderbaarlijk om zien*".⁷⁹ "*Zijn pianospel bereikte op sommige momenten de absolute perfectie, leest men in Le Précurseur, het is even expressief in de stormachtige octavenreeksen van het concerto van Tsjaikovski als in het imbroglia van de rapsodie van Liszt.*"⁸⁰ "Het begin van het concerto beviel ons, maar de doorwerking is te lang en het thema te kort" schrijft een zekere José in *La Fédération artistique*.⁸¹ Uit de opmerkingen "stormachtige octavenreeksen" en "het begin beviel ons", mogen we besluiten dat Siloti het eerste deel van het Concerto nr. 1 in bes heeft gespeeld.

Op 27 april 1895 plaatste de Société Protectrice des Enfants Martyrs [Beschermmvereniging van slachtoffers van kindermishandeling] een aankondiging in verschillende Antwerpse dagbladen voor een liefdadigheidsconcert. Terwijl het vrijzinnige *Le Précurseur* zich beperkte tot de uitvoerders, namelijk de Société de Symphonie onder leiding van Giani, met medewerking van de Russische zangeressen Mlle la baronne Ludmilla de Korff en Mlle Olga de Broemser, leerlingen van Mme Artôt de Padilla,⁸² en de beroemde Moskovische pianist Alexandre Siloti, stond het volledig programma van dit benefietconcert afgedrukt in het katholieke dagblad *L'Escaut*:

Ouverture de l'opéra Un Songe sur le Volga, A. Arensky
Grande Fantaisie pour piano et orchestre, Schubert-Liszt
Duo du drame lyrique Onéguine
Deux duo de l'opéra La Dame de Pique, P. Tschaikowsky
Prélude op. 3, S. Rachmaninoff
Consolation op. 36, A. Arensky
Onéguine-paraphrase, Tschaikowsky-Pabst
Toujours à toi, Tschaikowsky
Le Soir, chanté par Mlle la baronne de Korff, A. Thomas
Marche des Nobles de l'opéra Tannhäuser, Wagner
Romance de l'opéra La Dame de Pique, Tschaikowsky
J'en mourrai, chanté par Mlle de Broemsen, Mme Viardot
Ballade la bémol majeur, Chopin

Le Carnaval de Pesth, Liszt

Marche Hongroise (Rakoczymarsch) de la Damnation de Faust, Berlioz

Dit benefietconcert had zondagmiddag 28 april om 1 uur plaats, een ongewoon tijdstip voor een concert. Volgens *Le Précurseur* had het “parelend spel” van Siloti “een verfijning in de aanslag bereikt die wonderbaarlijk is”, maar was de grote zaal van de Société royale d’Harmonie niet volgelopen. Gelukkig bleken bijna alle plaatsen op voorhand verkocht zodat de opbrengst van dit liefdadigheidsconcert toch de moeite waard was.⁸³

Op 10 oktober 1895 annonceerde *Le Précurseur* een concert met werken van Händel, Rameau, Beethoven, Schubert, Schumann, Chopin, Liszt, Napravnik, Tsjaikovski, Arenski e.a., welwillend aangeboden door Siloti aan de leden van de Société de Symphonie. “Wat valt er nog te zeggen over Siloti?”, schreef een niet met name genoemde recensent in *Le Précurseur*. “Gedurende meer dan twee uur bracht hij ons in vervoering door zijn verrukkelijke interpretatie van 18 verschillende werken [...] niet alleen welbekende composities zoals het Scherzo op. 31 [en twee Polonaises] van Chopin, het ‘Abends’ en ‘Warum’ van Schumann, de Sonate in cis van Beethoven, maar ook enkele onuitgegeven werken van de jonge Russische school, waaronder *Mélancholie* van Napravnik, *Berceuse* van Tsjaikovski en *Esquisse* van Arenski. Zowel in deze korte stukken van een of twee minuten, als in grotere werken zoals de Suite in d van Händel en de Rapsodie nr. 2 van Liszt, is Siloti, beurtelings energisch, diepzinnig, teder, een onberispelijke artiest die niet alleen een intens kunstgevoel bezit maar ook een vingervaardigheid die waarschijnlijk uniek is sinds de dood van zijn meesters Rubinstein en Liszt.”⁸⁴ Terloops sprak deze verslaggever ook zijn bewondering uit over de buitengewone sonoriteit van het “superbe instrument” dat pianofabrikant Julius Blüthner⁸⁵ speciaal voor de gelegenheid uit Leipzig had opgestuurd. In 1873 had Blüthner namelijk een zogenaamd ‘Aliquot systeem’ uitgevonden waardoor een vierde snaar aan de discant niet door de kop van de hamer wordt aangeslagen maar wel een bijkomende resonantie geeft. En met deze Blüthner Pianofortefabriek in Leipzig had Siloti inderdaad een speciale band want in zijn herinneringen vertelt hij dankbaar over de geldelijke steun die hij van deze firma

ontving toen het Keizerlijk Russisch Muziekgezelschap zijn studiebeurs in Weimar op onverantwoorde wijze had opgeschort.⁸⁶

Tijdens het concertseizoen 1896-1897 was Siloti in Antwerpen te horen op niet minder dan vier concerten. Op 17 oktober 1896 bood hij in de kleine zaal van de Société royale d’Harmonie aan de leden van de Société de Symphonie welwillend een concert aan met volgend veeleisend programma:

Deux Préludes et Fugues (do dièse majeur - si bémol majeur), Bach

Sonate mi majeur opus 109, Beethoven

Deux Impromptus op. 142 nr. 5 - opus. 90 nr. 4, Schubert

Sérénade opus 3, S. Rachmaninov

Barcarolle nr. 1, A. Rubinstein

Variations sur un thème de Glinka, Liadov

Ballade opus 23

Etude opus 10 nr. 3

Mazurka opus 33 nr. 2

Nocturne opus 27 nr. 2

Deux Préludes nr. 8, nr. 15, Chopin

Rapsodie nr. 12, Liszt.

Met dit concert “dat men tegenwoordig een recital noemt”, schreef een niet met name genoemde recensent in *Le Matin*, wilde Siloti “zijn veelzijdig talent bewijzen en hierin is hij volledig geslaagd. Niets evenaart de klassieke zuiverheid van zijn spel in de ernstige preludes van Bach behalve misschien de grillige vurigheid die hij tentoonspreidde in de rapsodie van zijn leermeester Liszt; en van de serene schoonheid van Beethoven schakelde hij zonder moeite over naar de romantische fantasie van Schubert. De diepgevoelige, smartelijke Chopin vond in Siloti een uitmuntende vertolker [...] en dan volgden de echte Russische componisten [...] Arenski, Glazoenov, Ljadov, Rachmaninov, meer Russisch dan Rubinstein die ook op het programma stond met zijn gemaniëerde Barcarolle. In één woord, het was een bewonderenswaardig concert, met een natuurlijke vanzelfsprekendheid en verrukkelijke gratie gespeeld door de grootste pianist van de wereld.”⁸⁷

Ook *La Métropole* had niets dan lof: “Gedurende zeven kwartieren vol van emoties leek het alsof de germaans-russische alliantie een voldongen feit was want de hele Duitse kolonie was aanwezig om de slavische artiest te horen [...] Door zijn onberispelijke techniek,

zijn uniek temperament en zijn diepgaand inlevingsvermogen reveleert en realiseert Siloti alle schoonheden van de muziek die hij vertolkt. [...] en dit alles op een geniale manier. Kolossaal! riepen de Duitsers, en deze uitdrukking was ditmaal niet overdreven.”⁸⁸

Eén maand later, op 14 november 1896, organiseerde pianohandel Rummel⁸⁹ in de zaal van de Cercle artistique, scientifique et littéraire het eerste concert van het seizoen. Om de pianohandel te promoten had Mevrouw Rummel inderdaad een traditie gecreëerd van kamermuziekconcerten met eersterangs virtuozen. Voor het begin van het nieuwe seizoen had ze de cellist Eduard Jacobs⁹⁰, de violist César Thomson⁹¹ en Siloti uitgekozen. Ditmaal uitte de recensent van *Le Matin* echter enige kritiek want “Met dergelijke virtuozen wordt elke partij van het Trio van Tsjaikovski uiteraard op voorbeeldige wijze gespeeld [...] maar om een homogeniteit te bereiken zoals het Tsjechisch kwartet [dat één week tevoren een concert voor de Société royale d’Harmonie had gespeeld] is een samenwerking van vele, vele maanden vereist. Inzake ensemble bereikten onze uitstekende virtuozen niet de perfectie, de versmelting die we [bij de Tsjechen] konden bewonderen; soms overstemde de piano volledig de strijkers.”⁹² De recensent in *Le Précurseur* had een eensluidend oordeel: “Zonder de versmelting, de homogeniteit van ‘professionele kwartet-tisten’ te bereiken, om het zo te zeggen, en van het ‘Tsjechisch kwartet’ in het bijzonder, was de uitvoering van het trio toch merkwaardig, en dit kon niet anders met artiesten van zulk niveau.”⁹³

Over het concert van de Société de Symphonie op 30 november 1896 was de pers kariger met commentaar.⁹⁴ Volgens Jos B. [Biemans] in *La Fédération artistique* ontbrak het Hanna Bryant, een Engelse leerlinge van Siloti, aan kracht om Listz’s Eerste Pianoconcert overtuigend te spelen. Hij vond Bryants handen te klein en haar vingers te kort om Liszt te vertolken. De uitvoering van een *Suite* voor twee piano’s van Arenski die ze samen met Siloti speelde lukte haar beter. Ook de prestaties van Olga de Broensen (onder andere opera-aria’s van Saint-Saëns en Tsjaikovski) en van Giani’s orkest (Beethovens Symfonie nr. 1 en *Egmont*-ouverture) overstegen niet de middelmaat.

In 1897 kreeg Giani gezondheidsproblemen die hem noopten het dirigeren op te geven. Maar op 26 april 1897 dirigeerde hij nog in de grote zaal

van de Société royale d’Harmonie een *Fête musicale en l’honneur et pour les adieux de Monsieur Emile Giani, directeur musical, chef d’orchestre de la société*. Als orkestwerken weerklonken de ouverture tot *Die Meistersinger*, Siegfrieds dodenmars uit *Götterdämmerung* en de *Walkurenrit* uit *Die Walküre* van Wagner; Antonia Mielke zong de aria van Elisabeth uit *Tannhäuser* en de ballade van Senta uit *Der Fliegende Holländer*; Siloti speelde voor de pauze het Concerto nr. 5 voor piano en orkest van Beethoven en na de pauze de *Prélude* nr. 15 in Des van Chopin en de Hongaarse Rapsodie nr. 12 van Liszt. Het zou interessant zijn om de mening te kennen van de Antwerpse recensenten in *Le Précurseur*, *La Fédération artistique* en *Het Handelsblad* over Siloti’s interpretatie van Beethovens ‘Keizerconcert’ maar daar het een huldigingsconcert betrof ging alle aandacht naar de afscheidnemende dirigent die zijn bronzen borstbeeld aangeboden kreeg.

7. Programma van afscheidconcert van Giani, 26 april 1897 (Letterenhuis, Antwerpen).

8. Lange Leemstraat Antwerpen, het tweede huis van links is nr. 244 waar Siloti woonde van 1895 tot 1897 (samen met nr. 242 – het vierde op de foto – is het een van de twee nog bewaarde huizen uit een reeks van vijf in neoclassistische stijl gebouwd in 1877-1878 door architect Théophile De Grooff (foto E. Baeck, 2017).

Naar Leipzig, Moskou, St. Petersburg en New York

In ditzelfde jaar 1897 hield ook Siloti het in Antwerpen voor bekeken. Tot dusver was hij hier toegejuicht op twee huisconcerten bij Reinemund, een concert van pianohandel Rummel in de zaal van de Cercle artistique (Arenbergstraat) en elf concerten van de Société de Symphonie d'Anvers in de zaal van de Société royale d'Harmonie (Oude Vaartplaats). Maar op het merendeel van deze concerten stonden vooral pianosolostukken op het programma, onder meer Liszts Hongaarse Rapsodie nr. 12 driemaal en de Hongaarse Rapsodie nr. 9 'Carnaval de Pesth' zelfs vijfmaal. Met orkest had hij slechts de *Grande Fantaisie* van Schubert in de orkestbewerking van Liszt (viermaal), de *Tödtenanz* van Liszt (tweemaal), de *Fantaisie russe* van Napravnik (eveneens tweemaal), het eerste deel van het Eerste Pianoconcert van Tsjajkovski en het Vijfde Pianoconcert van Beethoven uitgevoerd.

Het is opmerkelijk dat de grootste muziekvereniging van Antwerpen, namelijk de Société royale d'Harmonie, die over een zomerlokaal en een winterlokaal met een grote en kleine zaal beschikte en daar met haar eigen symfonisch orkest winter- en zomerconcerten voor haar leden gaf, nooit Siloti heeft geëngageerd. Ook bij een andere muziekvereniging, de Société de Musique d'Anvers, die eveneens vele Duitsers onder haar leden telde, kwam Siloti niet aan bod want muziekdirecteur Peter Benoit, principieel afkerig van virtuozen,

programmeerde vooral grote werken met koor en orkest. Daarentegen speelde Anna Falk-Mehlig onder leiding van Constant Lenaerts⁹⁵ in de Volksconcerten Beethovens Vijfde en Derde Pianoconcert, respectievelijk in november 1894 en maart 1897. Bovendien liet de kwaliteit van de Antwerpse orkesten dikwijls veel te wensen over: "Toen Rubinstein [in december 1884] de laatste repetities van zijn opera *Néron* in het theater van Antwerpen kwam bijwonen liep hij woedend weg, roepende dat het een schande was voor Benoit dat hij in zijn Muziekschool geen orkest had gevormd dat zijn partituur zonder fouten kon spelen", vertelt Paul Gilson⁹⁶ en nog in 1906 schrijft Mahler in een brief aan zijn vrouw over het orkest van de Nieuwe Concerten waarmee hij zijn Vijfde Symfonie repeteerde: "De keerzijde van Antwerpen is spijtig genoeg het orkest! Om weg te lopen!"⁹⁷ Tenslotte is het ook merkwaardig dat Siloti in al die jaren nooit door de belangrijkste Belgische orkestvereniging, namelijk de Concerts Populaires in Brussel, is geëngageerd in tegenstelling tot andere Liszt-leerlingen zoals Eugen d'Albert (in 1883, 1884, 1888), Arthur de Greef (in 1889, 1893, 1896) en Camille Gurickx (in 1891). Alhoewel al deze factoren een rol gespeeld zouden kunnen hebben, is de juiste reden van Siloti's vertrek onbekend. Maar feit is dat hij met zijn gezin op 22 september 1897 de trein nam naar een grotere muziekmetropool dan Antwerpen, namelijk Leipzig, standplaats van de pianofabriek Blüthner en van het beroemde Gewandhausorchester.

Drie jaar later, in mei 1900, verhuisde Siloti terug naar Rusland. Hij vestigde zich eerst in Moskou, waar hij op 2 december 1900 de première van het *Adagio sostenuto* en het *Allegro scherzando* van Rachmaninov dirigeerde met de componist aan de piano, waarna Rachmaninov hieraan nog een *Moderato* als eerste deel toevoegde en dezelfde vertolkers op 27 oktober 1901 de wereldcreatie van het volledige Tweede Pianoconcert speelden. Vanaf 1903 woonde Siloti met zijn gezin in St.-Petersburg, waar hij zijn eigen orkest oprichtte en de 'Siloti-concerten' organiseerde, financierde en dirigeerde, die hij bleef leiden tot 1918.

In 1917 brak echter in Rusland de bolsjewistische revolutie uit. Vanuit Helsingfors (de originele Zweedse naam van Helsinki), waar hij verbleef in het Hotel Cosmopolite, kwam Siloti op 15 juli

1920 met zijn echtgenote Vera Tretjakov en zijn ongehuwde dochter Oxana terug in Antwerpen met een paspoort (nr. 700) afgeleverd op 26 april 1920 door het Russisch consulaat in Helsingfors en voorzien van een visum van het Belgisch consulaat in Helsingfors op 16 mei 1920. Aan de politiecommissaris van de 6de Wijk in Antwerpen verklaarde hij op 6 september 1920 dat hij meer dan zes maanden in België wilde verblijven. In ditzelfde politiebuletin uit het Vreemdelingenregister staat ook genoteerd dat Siloti geboren werd in Moskou [sic], Gouvernement Charkov⁹⁸, Rusland, op 10 oktober 1863 [sic, doorstreept en gewijzigd in 28 september 1863]. Zijn vader was toen al overleden en zijn moeder was 87 jaar. Op verzoek van de administratie bezorgde Siloti op 10 september identiteitsfoto's van zichzelf, zijn echtgenote en zijn dochter. Hij ging met vrouw en dochter wonen aan de Belgiëlei 44 (vroeger Leopoldlei met nummer 50, gewijzigd in 44).⁹⁹ Dit was het nummer van het herenhuis waarin Frans en Bertha Reinemund (zie hierboven) woonden. In 1920 waren hun drie kinderen het huis uit waardoor er plaats was om de Siloti's onderdak te geven. Volgens een politieverslag van 27 mei 1922 bleef Siloti met vrouw en dochter er wonen tot september 1921.¹⁰⁰

Op 1 september 1921 kreeg het gezin Siloti van de arrondissementscommissaris in Brugge een visum dat één jaar geldig was en vertrok, blijkbaar uit Oostende¹⁰¹ naar Londen en vervolgens vanuit Southampton met het stoomschip Carmania van de Cunard Line naar New York. De Siloti's hadden zich echter niet in Antwerpen uitgeschreven met als gevolg dat deze uitschrijving uit de bevolkingsregisters op 9 januari 1922 ambtshalve volgde.¹⁰³

De odyssee was echter nog niet ten einde. Op 26 april 1922 kwam Siloti met vrouw en Oxana terug uit New-York, waar zij in het Wellington Hotel aan 7th Avenue hadden verbleven en ging opnieuw bij Reinemund aan de Belgiëlei 44 wonen. Volgens een politiebuletin van 26-27 mei 1922 was hij nog steeds in het bezit van het paspoort afgeleverd op 26 april 1920 door het Russische Consulaat in Helsingfors en het visum afgeleverd door de arrondissementscommissaris in Brugge. Volgens dit politiebuletin, ondertekend door Siloti op 27 mei 1922, was zijn moeder nu overleden en was zijn wettelijke woonplaats Moskou. Hij kon

niet zeggen hoelang hij in Antwerpen zou wonen en werd niet opnieuw ingeschreven in het Antwerpse bevolkingsregister.

Siloti kreeg echter moeilijkheden met de staatsveiligheid toen eind september 1922 zijn visum was verlopen en ook zijn zoon Alexander naar Antwerpen was gekomen. Op 5 oktober 1922 vroeg het bestuur van openbare veiligheid van het Belgische Ministerie van Justitie in Brussel, verwijzend naar het Antwerps politiebuletin van 27 mei 1922, aan de Antwerpse hoofdcommissaris van politie *“of Alexander Siloti en zijn familie, nog in Antwerpen verblijven”*, hieraan toevoegend: *“Staat Siloti niet in betrekking met personen, verdacht van bolsjevistische strekkingen?”* In deze brief wordt ook gespecificeerd dat de *“genoemde Siloti op 15 september 1922 van de Belgische Legatie in Berlijn een vrijgeleide van één maand heeft ontvangen om zich naar België te begeven”*.¹⁰⁴ Hieruit mag men besluiten dat hiermee niet de pianist Alexander Siloti is bedoeld maar zijn zoon Alexander die uit Berlijn kwam en die op het politiebuletin van 27 mei 1922 niet vermeld was.

Op 6 oktober 1922 speelde de hoofdcommissaris van de Antwerpse politie de vraag om inlichtingen door aan het politiecommissariaat van de 7de wijk (de wijk waartoe de Belgiëlei toen behoorde). In zijn verslag van 2 november 1922 antwoordde de politiecommissaris van de 7de wijk dat *“de genaamde Siloti, Alexander, geboren te Leipzig [sic] op 4 december 1887 [sic]”*, wonende in de Bexstraat 6, kunstschilder van beroep, in het bezit is van een paspoort met nummer 9167 afgeleverd door de Belgische Legatie in Berlijn op 15 september 1922 en één maand geldig, toelating had van het bijzonder bureel van paspoorten te Brussel onder het nummer 11599 E om tot 4 november 1922 in Antwerpen te verblijven en dat er *“niets ongunstig over hem [is] bevestigd onder het oogpunt van bolsjevistische betrekkingen”*.¹⁰⁵ Dit document vermeldt ook dat [vader] Alexander Siloti, vergezeld van vrouw en dochter, op 13 oktober 1922 Antwerpen heeft verlaten aan boord van het stoomschip Kroonland naar New York en dat heden [dus op 2 november] ook [zoon] Alexander *“het land had verlaten om zich naar Parijs te begeven tot 2 december met toelating van het Frans consulaat”*. Aan de hand van dit verslag werd op 6 november 1922 een antwoord gestuurd aan de

9. Postkaart met reproductie van foto begin twintigste eeuw met gebouwen van de Red Star Line in de haven van Antwerpen.

10. Postkaart met pakketboot Kroonland waarmee Siloti naar New York emigreerde in 1922.

11. Alexander Siloti, kabinetfoto door Carl Bellach, Leipzig. Met Siloti's autograaf, gedagtekend St. Petersburg 3-11-1900. Collectie Liszt Archief Delft.

dienst openbare veiligheid van het Ministerie van Justitie in Brussel. Hierin staat expliciet vermeld dat “de genaamde Siloti Alexander, geboren te Moskou [sic] op 28.9.1863 op 13 oktober ll. met zijn vrouw en dochter deze haven [Antwerpen] hebben verlaten aan boord van het s/s Kroonland om zich naar New York te begeven” en dat “een zekere Siloti Alexander, geboren in Moskou op 24.11.1887, zoon van bovengenoemde [...] gedurende eene maand alhier [heeft] gebleven, Bexstraat nr 6 en is aldaar op 1 november j.l. vertrokken zeggende zich te begeven naar Parijs en dit zonder geest van terugkeer.”¹⁰⁶

Alexander Siloti emigreerde dus op 13 oktober 1922 samen met zijn vrouw Vera en zijn ongehuwde dochter Oxana uit de haven van Antwerpen naar New York aan boord van het stoomschip Kroonland (gebouwd in 1902) van de befaamde Antwerpse Red Star Line dat de trans-Atlantische scheepslijn van Antwerpen via Cherbourg en Southampton naar New York verzekerde. Op 23 oktober 1922 meerde het schip aan op Ellis Island in de haven van New York.

Ten slotte werd Siloti benoemd tot professor aan de Juilliard Graduate School in New York City. Hier overleed hij op 8 december 1945 op tweeëntachtigjarige leeftijd. Zijn vrouw Vera Pavlovna Siloti-Tretjakov was toen al op 20 januari 1940 in New York City overleden; zijn zoon Alexander Alexandrovitsj Siloti overleed in 1950 in de USA; en zijn dochters Oxana en Kyriena overleden respectievelijk in 1986 (93 jaar oud) en 1989 (94 jaar oud) in New York City.¹⁰⁷

Noten:

- ¹ De juiste transliteratie uit het Russisch is Aleksandr Ziloti, maar zelf schreef hij zijn naam als Siloti want in het Duits wordt de 's' als 'z' uitgesproken.
- ² Siloti, A., *Moi vospominaniya o F. Liszt*, St. Petersburg, 1911; 'Meine Erinnerungen an Franz Liszt', vertaald door Sophie Korsunskaja, *Zeitschrift der Internationalen Musikgesellschaft*, 14, 1912-13, p. 294-318; *My Memories of Liszt*, Edinburgh, 1913 en New York, 1986.
- ³ Het manuscript van een boek over Liszt van Carl V. Lachmund (1853-1928), waarin de auteur zijn notities uit zijn dagboek verwerkt, werd in 1970 voor het eerst door Georg Ewald Schroeder in het Duits gepubliceerd: Karl V. Lachmund, *Mein Leben mit F. Liszt, Aus dem Tagebuch eines Liszt-Schülers*, Eschwege: G.E. Schroeder-Verlag, 1970; 25 jaar later verscheen een Engelse versie: *Living with Liszt. From the Diary of Carl Lachmund. An American Pupil of Liszt 1882-1884*. Revised Edition, Edited, Annotated and Introduced by Alan Walker. Stuyvesant, NY: Pendragon Press, 1995.
- ⁴ Barber, C., *Lost in the Stars: The Forgotten Musical Life of Alexander Siloti*, Lanham, Maryland, Scarecrow, 2002. Het tweede hoofdstuk, *With Liszt in Weimar*, van deze biografie is grotendeels gebaseerd op Lachmunds dagboek.
- ⁵ Men kan zich hoogstens een idee vormen over Siloti's pianospel door een amateur-opname van Liszts *Bénédiction de Dieu* op YouTube.
- ⁶ <https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=AlexanderSiloti&oldid=758218067>; Bach Cantatas Website, Wikipedia Website, University of Maryland Website Baker's *Biographical Dictionary of 20th Century Classical Musicians* (1997) contributed by Arych Oron (2007), geconsulteerd op 5 januari 2017.
- ⁷ Ronin, V., *Antwerpen en zijn 'Russen'*. *Onderdanen van de tsaar, 1814-1914*, Stichting Mens en Cultuur, Gent, 1993.
- ⁸ Baeck-Schilders, H., 'De Société de Symphonie (1880-1897) en de Wagnercultus in Antwerpen'. *Revue belge de Musicologie/Belgisch Tijdschrift voor Muziekgeschiedenis*, vol. LXVII, 2014, pp.121-152.
- ⁹ Carl Valentine Lachmund (1853-1928), geboren in Boonville, Missouri, Verenigde Staten van Amerika, als zoon van Duitse immigranten, deed pianostudies in Keulen en Berlijn. In 1891 stichtte hij het Lachmund Conservatory in New York. Bij het doopsel in Weimar van Lachmunds zoon, Franz Culbertson-Lachmund, was Franz Liszt peter (Zie Lachmund, *Mein Leben mit Liszt*, p. 270).
- ¹⁰ Lachmund, *Mein Leben mit Liszt*, p. 181.
- ¹¹ Idem, p. 196.
- ¹² Idem, pp. 249, 250 en 299. De eigenlijke naam van de joodse pianist Eckhof was, volgens Lachmund, Hermann Cohn (1834-1871). In het Liszt Archief Delft wordt een foto van Eckhof bewaard (Zie *Tijdschrift van de Franz Liszt Kring* 2012, p. 50).
- ¹³ Karl Müller-Hartung (1834-1908) had in 1872 een Groothertogelijk Orkest - en Muziekschool opgericht.
- ¹⁴ Lachmund, *Mein Leben mit Liszt*, p. 249.
- ¹⁵ In het Liszt Archief Delft wordt een foto van de gezusters Stahr bewaard (zie *Tijdschrift van de Franz Liszt Kring* 2012, p. 58).
- ¹⁶ Arthur Friedheim (1859-1932), geboren in St. Petersburg als zoon van Duitse ouders, vestigde zich in 1914 definitief als pianoleraar en componist in Noord-Amerika, onder meer in Toronto en New York. In het Liszt Archief Delft wordt een foto van Friedheim bewaard (Zie *Tijdschrift van de Franz Liszt Kring* 2012, p. 51).
- ¹⁷ Lachmund, *Mein Leben mit Liszt*, p. 287.
- ¹⁸ Idem, p. 260.
- ¹⁹ Nikolai Sergeivitsj Sverev (1832-1893). Zijn leerlingen, ook Siloti, Rachmaninov en Skrjabin, woonden bij hem thuis tijdens hun studies aan het conservatorium.
- ²⁰ Nikolai Rubinstein (1835-1881) stichtte in 1866 het conservatorium van Moskou waarvan hij directeur was tot aan zijn overlijden.
- ²¹ Anton Rubinstein (1829-1894) stichter en directeur van het conservatorium in St. Petersburg van 1862 tot 1867, maakte nadien carrière als pianist, dirigent en componist. Hij werd algemeen als de grootste pianist na Liszt beschouwd.
- ²² Max Erdmannsdörfer (1848-1905) was sinds 1882 dirigent van het Keizerlijk-Russisch Muziekgezelschap in Moskou.
- ²³ Marie Lipsius (La Mara) (1837-1927), musicographe en uitgeefster van Liszts brieven in acht banden.
- ²⁴ Siloti, *Meine Erinnerungen*, p. 304.
- ²⁵ Idem, p. 298.
- ²⁶ Ibidem.
- ²⁷ Siloti, *Meine Erinnerungen*, p. 299.
- ²⁸ Ibidem.
- ²⁹ Ibidem.
- ³⁰ Siloti, *Meine Erinnerungen*, p. 300.
- ³¹ Zie noot 23.
- ³² Marie Breidenstein, Kammersängerin in Erfurt.
- ³³ Siloti, *Meine Erinnerungen*, p. 310.
- ³⁴ Karl Davidov (1838-1899) begon zijn loopbaan als cellist in Leipzig en was dirigent van het Keizerlijk-Russisch Muziekgezelschap in Moskou van 1876 tot 1887.
- ³⁵ Karl Klindworth (1830-1916), leerling van Liszt in Weimar, is vooral bekend voor zijn klavieruitgaven van Wagners *Ring des Nibelungen*.
- ³⁶ Marie Götze (1865-1922), operazangeres verbonden aan de Berlijnse Kroll-Oper.
- ³⁷ Siloti, *Meine Erinnerungen*, p. 304.
- ³⁸ Ibidem.
- ³⁹ Siloti, *Meine Erinnerungen*, p. 305.
- ⁴⁰ Idem, pp. 305-306.
- ⁴¹ Zie noot 16.
- ⁴² William H. Dayas (1864-1903) geboren in New York, werd achtereenvolgens leraar aan de conservatoria van Helsinki,

- Düsseldorf, Wiesbaden, Keulen en, na een verblijf in Amerika, aan het Musical College van Manchester.
- ⁴³ Bernhard Stavenhagen (1862-1914) was leerling van Liszt in Weimar, Pest en Rome. Hij hield een grafrede bij Liszt's begrafenis in Bayreuth. Hij componeerde o.a. twee pianoconcerti. In het Liszt Archief Delft wordt een foto van Stavenhagen bewaard (zie *Tijdschrift van de Franz Liszt Kring*, 2012, p. 58).
- ⁴⁴ Arthur Nikisch (1855-1922) was sinds 1882 Eerste Kapelmeester van het Stadttheater in Leipzig. In 1889 werd hij dirigent van het Boston Symphony Orchestra, in 1893 operadirecteur in Pest, in 1895 Gewandhauskapelmeester in Leipzig en tevens dirigent van het Berliner Philharmonisches Orchester.
- ⁴⁵ Gustav Friedrich Kogel (1849-1921) was kapelmeester in Leipzig van 1883 tot 1886. In 1887 werd hij dirigent van het Berliner Philharmonisches Orchester, van 1891 tot 1903 dirigent van de Museumconcerten in Frankfurt a.M. en in 1908 dirigent van het Cäcilienverein in Wiesbaden.
- ⁴⁶ Ernst Wilhelm Fritsch (1840-1902) was vanaf het tweede kwartaal redacteur van het door O. Paul in Leipzig uitgegeven *Musikalische Wochenblatt*.
- ⁴⁷ Julius Ferdinand Blüthner (1824-1910), stichter in 1853 van de gelijknamige pianofabriek in Leipzig, had drie zonen, Robert, Bruno en Max, die allen in het bedrijf betrokken waren. Over welke zoon Siloti het in zijn *Herinneringen aan F. Liszt* heeft is niet bekend.
- ⁴⁸ Martin Krause (1853-1918) had zich in 1882 in Leipzig gevestigd. Hij werd later voorzitter van het *Liszt-Gesellschaft* dat onder zijn impuls tot in 1900 een belangrijke concertorganisator in Leipzig bleef.
- ⁴⁹ In het Liszt Archief Delft wordt een foto van Menter bewaard (zie *Tijdschrift van de Franz Liszt Kring*, 2012, p. 54).
- ⁵⁰ Siloti, *Meine Erinnerungen*, p. 316.
- ⁵¹ Idem, p. 309.
- ⁵² Ronin, *Antwerpen en zijn « Russen »*, p. 85. Siloti's biograaf, Charles Barber, beweert dat deze brief gericht is aan « Madame Malwine Tardieu » maar hij vergist zich blijkbaar want Liszt schrijft aan een “bienveillant ami” [mannelijk enkelvoud] en Charles [hoofredacteur van het Brusselse dagblad *l'Indépendance belge*] en Malwine Tardieu woonden niet in Antwerpen maar in Brussel.
- ⁵³ Baeck, E. en Baeck-Schilders, H., *Liszt in Antwerpen/Liszt in Antwerp*, Speciale uitgave van *Journal of the Franz Liszt Kring* 1996, passim.
- ⁵⁴ Over Emil Jacob Carl Heinrich Giani, zie Baeck-Schilders, H., ‘Giani, Emile Jacob Carl Heinrich, koopman en scheepsmakelaar, dirigent en muziekdirecteur’, *Nationaal Biografisch Woordenboek*, Koninklijke Academiën van België, Paleis der Academiën, Brussel, 2016, p. 345-352.
- ⁵⁵ In december 1880 telde het orkest van de *Société de Symphonie* al 85 leden, in 1885 zelfs 125.
- ⁵⁶ Eugen d'Albert (1864-1932), componist van een symfonie, liederen, kamermuziek, twee pianoconcerto's en 21 opera's (o.a. *Tiefland*) werd in 1907 directeur van de Hochschule für Musik in Berlin.
- ⁵⁷ Frank Valentin Van der Stucken (1858-1929), componist en dirigent, was gehuwd met de Duitse zangeres Maria Vollmer (1855-1940), een leerlinge van de beroemde mezzo-sopraan Pauline Viardot-Garcia.
- ⁵⁸ Eduard Lassen (1830-1904), componist en dirigent, deed muziekstudies aan het Conservatoire royal in Brussel. In 1851 won hij de Belgische Prix de Rome en maakte een studiereis naar Italië en Duitsland waar hij in Weimar Liszt ontmoette. In 1858 werd hij, op voorspraak van Liszt, muziekdirecteur en dirigent van het Groothertogelijk Hoftheater en bleef deze functie uitoefenen tot 1896.
- ⁵⁹ *Le Guide musical*, 22 november 1883; Dewilde, J., ‘Frank Valentin Van Der Stucken (1858-1929). Componist en dirigent tussen twee continenten’, deel 1. *Musica Antiqua*, jg. 17/2, mei 2000, pp. 64-69 (68).
- ⁶⁰ Charles Willem François Reinemund (Antwerpen 1858- Antwerpen 1937), koopman en beheerder van maatschappijen, zal later, samen met Siloti, aangifte doen in het Antwerpse stadhuis van de geboorte van Kiriena Siloti in 1896 en van Leo Siloti in 1897 (zie verder). Hij heeft een belangrijke rol gespeeld in het economische leven van de havenstad o.a. als voorzitter en gedelegeerd beheerder van de maatschappij Viscose en als beheerder van de Antwerpse autofabriek Minerva-Motors, en ook in het culturele leven o.a. als stichter-voorzitter van het Théâtre des Variétés aan de Meir (nu C&A). In oktober 1895 stelde hij zich kandidaat bij de samenstelling van de verkiezingslijst van de Association Libérale voor de Antwerpse gemeenteraadsverkiezingen maar de partij koos voor een andere kandidaat. Op 16 januari 1937 werd zijn stoffelijk overschot gecremeerd in het crematorium van Vel (Haarlem) waarna de urne werd bijgezet in de familiekelder op de Schoonselhofbegraafplaats van Antwerpen.
- ⁶¹ De Leopoldlei werd in 1919 omgedoopt tot Belgiëlei.
- ⁶² *Le Précurseur*, 22 december 1883.
- ⁶³ *L'Escaut*, 22 december 1883.
- ⁶⁴ Over Victor Lynen, zie Baeck, E. en Baeck-Schilders, H., ‘Victor Lynen, Antwerpse gastheer van Franz Liszt’. *Tijdschrift van de Franz Liszt Kring*, 2012, pp. 10-24.
- ⁶⁵ Over Anna Falk-Mehlig, zie Baeck, E. en Baeck-Schilders, H., ‘Anna Falk-Mehlig, Franz Liszt en vijf onuitgegeven Liszt-brieven in het Nederlands Muziek Instituut, Den Haag’, *Tijdschrift van de Franz Liszt Kring* 2012, pp. 25-43.
- ⁶⁶ Baeck, E., Baeck-Schilders, H., ‘De Concerten op de Wereldtentoonstelling te Antwerpen in 1885’, *Academia Analecta, Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België*, Jg. 55, nr. 1 1995, 135-172.
- ⁶⁷ *Le Précurseur*, 24 augustus 1885.
- ⁶⁸ *L'Opinion*, 29 augustus 1885.
- ⁶⁹ *La Fédération artistique*, 14e année, nr. 16, 12 februari 1887.
- ⁷⁰ *Le Précurseur*, 8 februari 1887.
- ⁷¹ De *Société royale d'Harmonie*, de grootste muziekmaatschappij van Antwerpen, was eigenaar van een zomerlokaal aan de toenmalige rand van de stad en een winterlokaal met een grote en een kleine concertzaal in het centrum.
- ⁷² *Le Précurseur*, 20 december 1892.
- ⁷³ Stadsarchief Antwerpen, Bevolkingsregisters.
- ⁷⁴ Idem, Vreemdelingendossier, nr. 83039, op naam van Alexander Siloti, bulletin van de ‘Administration communale d'Anvers’, ondertekend door de politiecommissaris van de 6de Wijk, dd. 27 januari 1895 en verzonden op 1 februari 1895.
- ⁷⁵ Idem, Geboortenregister 1895, geboorteakte nr. 1272.
- ⁷⁶ Idem, Overlijdensregister 1896, overlijdensakte nr. 439.

- ⁷⁷ Idem, Geboortenregister 1896, geboorteakte nr. 438.
- ⁷⁸ Idem, Bevolkingsregisters.
- ⁷⁹ *L'Opinion*, 23 april 1895.
- ⁸⁰ *Le Précurseur*, 23 april 1895.
- ⁸¹ *La Fédération artistique*, Jg. 22, nr. 28, 28 april 1895, p. 228.
- ⁸² Marguerite Joséphine Désirée Artôt (1835–1907) was een Belgische sopraan die als operazangeres een internationale carrière maakte. Zij huwde in 1869 met de Spaanse bariton Mariano Padilla y Ramos.
- ⁸³ *Le Précurseur*, 29 april 1895.
- ⁸⁴ Idem, 13 oktober 1895.
- ⁸⁵ Zie noot 47.
- ⁸⁶ Siloti, *Meine Erinnerungen*, p. 314.
- ⁸⁷ *Le Matin*, 18 oktober 1896.
- ⁸⁸ *La Métropole*, 19 oktober 1896.
- ⁸⁹ De pianohandel Fred. Rummel was toen in Antwerpen gevestigd op de Kunstlei (de huidige Frankrijklei).
- ⁹⁰ Eduard Jacobs (1851–1925) Belgisch cellist, leerling van Joseph Servais (1850–1885), was in 1885 zijn leraar opgevolgd als professor aan het Conservatoire royal in Brussel.
- ⁹¹ César Thomson (1857–1931), Belgisch violist, leerling van Lambert Massart, Hubert Léonard, Henryck Wieniawski en Henri Vieuxtemps, volgde in 1897 Eugène Ysaÿe op als professor in het Conservatoire royal in Brussel. Van 1924 tot 1927 was hij verbonden aan de Julliard School in New York.
- ⁹² *Le Matin*, 15 november 1896.
- ⁹³ *Le Précurseur*, 15–16 november 1896.
- ⁹⁴ *Le Précurseur*, 1 december 1896; *La Fédération artistique*, 6 december 1896; *Le Guide musical*, 42e année, nr. 50, 13 december 1896, p. 831.
- ⁹⁵ Constant Lenaerts (1852–1931), violist, maakte carrière in Antwerpen als medestichter van de Orkestvereniging (Antwerpen) in 1890, stichter-dirigent van de *Volksconcerten* (Antwerpen) van 1890 tot 1910, dirigent van de *Société royale d'Harmonie d'Anvers* van 1895 tot 1914, professor van de orkestklas en van kamermuziek van 1905 tot 1923 in het Koninklijk Vlaams Conservatorium (Antwerpen).
- ⁹⁶ P. Gilson, *Notes de musique et souvenirs*, Brussel, z.d., p. 147.
- ⁹⁷ Zie Baeck, E., 'Die Beziehungen zwischen Mahler und Ernest van Dijck'. *Nachrichten zur Mahler-Forschung*, 33, Maart 1995, pp. 23–32.
- ⁹⁸ Siloti is geboren in Charkov, Russische naam voor Charkiv, de hoofdstad van Oekraïne tot Kiev die rol overnam in 1934.
- ⁹⁹ Stadsarchief Antwerpen, Vreemdelingendossier nr. 83039, politiebuletin van de politiecommissaris van de 6de wijk op datum van 6 september 1920, ondertekend door Siloti, en voorzien van identiteitsfoto's op 10 september 1920. De Belgiëlei 44 (Siloti's adres) behoorde toen tot de 6de wijk.
- ¹⁰⁰ Idem, Vreemdelingendossier 83.039, politiebuletin van 26–27 mei 1922.
- ¹⁰¹ Idem, Vreemdelingendossier 83.039, politiebuletin van 26–27 mei 1922.
- ¹⁰² <http://www.libertyellisfoundation.org> (geraadpleegd op 5 februari 2017).
- ¹⁰³ Stadsarchief Antwerpen, Bevolkingsregisters.
- ¹⁰⁴ Idem, Vreemdelingendossier, nr. 83.039, brief van de afgevaardigde algemeen bestuurder in naam van de Minister van Justitie, 2de Bestuur, Openbare Veiligheid aan de hoofdcommissaris van de Antwerpse politie, dd. 5 oktober 1922.
- ¹⁰⁵ Idem, Vreemdelingendossier 83.039, Verslag opgesteld en ondertekend door de politiecommissaris en zijn adjudant van de 7de wijk van de Stad Antwerpen, 2 november 1922.
- ¹⁰⁶ Stadsarchief Antwerpen, Vreemdelingenregister, nr. 83.039, brief van 5 oktober 1922 van het Ministerie van Justitie, bestuur van openbare veiligheid, met daarop het handgeschreven antwoord op datum van 6 november 1922. De Belgische staatsveiligheid was er blijkbaar toch niet gerust in en vroeg op 22 december 1922 nogmaals om een volledig inlichtingsbulletin betreffende zoon Alexander Siloti, geboren in Leipzig [sic] waarop de Antwerpse politiecommissaris in februari 1923 nogmaals antwoordde dat betrokkene “sedert 1 november 1922 zijn woning in de Bexstraat 6 verlaten heeft zeggende dat hij naar Parijs ging”. Ibidem.
- ¹⁰⁷ <http://www.libertyellisfoundation.org>, geraadpleegd op 5 februari 2017.

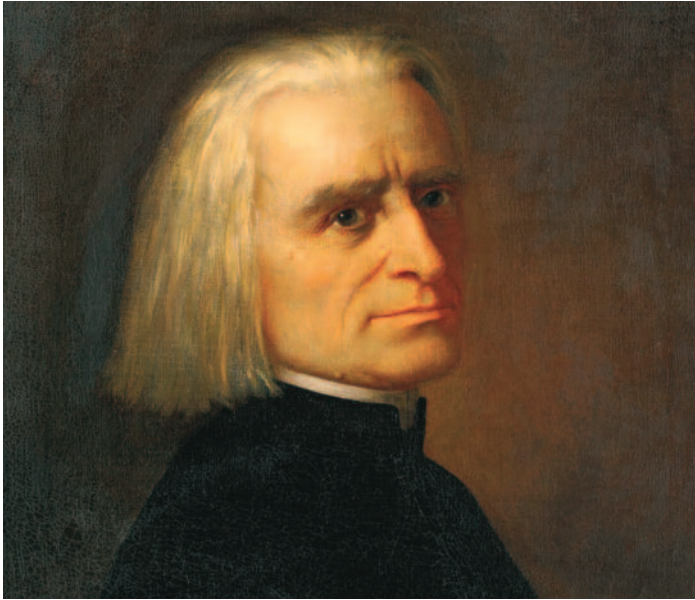
Eine Pianistenfamilie aus drei Jahrhunderten: die Münchener Pianistin Sofie Menter, Franz Liszt und ihr musikalisches Erbe

Zum 100. Todestag
Sofie Menters am
23.2.2018

Diemut Boehm

1. Fotografie Sofie Menter von Karl Bulla, St. Petersburg, mit eigenhändiger Unterschrift. Privatbesitz Diemut Boehm.

2. Carl Ehrenberg (1840-1914) - Franz Liszt. Öl auf Leinwand (1868).²

Sofie Menter und Franz Liszt

Gut fünfzig Jahre lang, von ihrem ersten Konzert 1861 bis zu ihrem letzten Auftritt 1912, zählte die in München geborene Pianistin, Klavierprofessorin und Komponistin Sofie Menter (1846-1918) europaweit zu den beliebtesten und erfolgreichsten Pianistinnen ihrer Zeit. Wegen ihres virtuosens Klavierspiels und ihrem femininen (bis hin zu exzentrischem) Auftreten erzielte sie künstlerische Erfolge von Barcelona bis nach Odessa, von Rom bis nach London und Oslo. Sie war mit Franz Liszt und Peter Tschaikowsky befreundet. Der dänische Schriftsteller Hermann Bang verfasste Novellen über sie,¹ der russische Maler Ilja Repin porträtierte sie in einem Ölgemälde. Viele berühmte Musiker und Künstler waren gern gesehene Gäste in ihrem Wohnsitz auf Schloss Itter (Österreich), das sich mehr als zwanzig Jahre in ihrem Besitz befand und in dem sie künstlerische Salons unterhielt.

Heute ist Sofie Menter jedoch fast vergessen, nicht einmal Fachleute kennen ihren Namen. Dabei ist sie einhundert Jahre nach ihrem Tod am 23.2.1918 aktueller denn je. Offenbar hat sie ihr pianistisches Ausnahmetalent an ihre Nachfahren weitergegeben – und dabei spielt auch die Person Franz Liszts eine nicht unerhebliche Rolle.

Doch der Reihe nach:

Sofie Menter wurde als eines von neun Kindern des Münchener Cellisten Joseph Menter (1808-1856) und seiner Frau Wilhelmine in München geboren und erlernte schon als Vierjährige das Klavierspielen. Ebenso wie ihre nicht weniger begabte jüngere Schwester Eugenie galt sie als musikalisches Wunderkind. Als Jugendliche

entwickelte Sofie Menter eine teeniehafte Schwärmerei für Franz Liszt, der damals wie ein Gott verehrt wurde. Neben Paganini galt er als der Inbegriff des virtuosens Künstlers, der einen regelrechten Starkult pflegte, dem auch Sofie Menter erlag. Im Alter von fünfzehn Jahren trat sie zum ersten Mal bei einem Konzert in München in der Öffentlichkeit auf, und bei ihren ersten Auftritten im Leipziger Gewandhaus 1867 wurde Sofie Menter mit Liszts *Zweiter Franziskus-Legende* euphorisch gefeiert. Sie studierte u.a. bei Hans von Bülow und dem Liszt-Schüler Carl Tausig in Berlin, bei dem sie zu einer Künstlerin von internationalem Format heranreifte.

Zu der ersten Begegnung zwischen Sofie Menter und Franz Liszt kam es 1869 im Anschluss an eines ihrer Konzerte in Wien, bei dem sie Liszts *Erstes Klavierkonzert Es-Dur* (ihr späteres Paradestück) spielte. Liszt, der sich zu diesem Zeitpunkt ebenfalls in Wien aufhielt, besuchte sie nach ihrem Konzert. Zwischen beiden entwickelte sich eine intensive Freundschaft, die bis zu Liszts Tod im Juli 1886 anhielt. Sofie Menter begleitete Liszt auf seinen Konzertreisen, bei denen sie auch vierhändig oder Konzerte für zwei Klaviere spielten. Sie führten einen intensiven Briefwechsel, und in den Jahren 1884 und 1885 besuchte Franz Liszt Sofie Menter mehrere Tage in ihrem Schloss in Tirol.

Häufig wird Sofie Menter als Schülerin von Franz Liszt bezeichnet. Liszt selbst sagte jedoch, dass er sich die *“Ehre ihres künstlerischen Erfolges nicht anrechnen könne”* – sie war bereits eine fertige Pianistin, als sie sich in Wien das erste Mal begegneten.³ Von ihm stammt auch die Aussage, Sofie Menter sei seine *“einzig legitime Klaviertochter”*,⁴ doch dies fand in der musikalischen Familie Sofie Menters keinen großen Gefallen.⁵

Vom ‘Sofie-Menter-Konzert’ zu den ‘Ungarischen Zigeunerweisen’

Ein eigenes Klavierkonzert von Liszt für sie – das war wohl einer der großen Wünsche von Sofie Menter. Tatsächlich hatte Liszt seit Anfang der 1880er Jahre Pläne geäußert, ein Klavierkonzert für die bevorzugte Münchener Pianistin zu komponieren. Vor seinen Aufhalten 1884 und 1885 in ihrem Schloss in Tirol schrieb er ihr in einem Brief:

“Das Sofie Menter Concert ist angefangen und könnte in Itter fertig geschrieben werden.”⁶

Ein vollständiges Konzert für sie kam jedoch nie zustande. Sofie Menter, die auch komponierte, schrieb jedoch Skizzen zu einem Konzertstück, an dessen Entstehung auch Franz Liszt seinen Anteil hatte. Dieses *Ungarische Zigeunerweisen* genannte Klavierkonzert entstand jedoch schließlich als ein Gemeinschaftswerk, an dem die drei Komponisten Franz Liszt, Sofie Menter und Peter Tschaikowsky beteiligt waren.⁷ Die verworrene Entstehungsgeschichte lässt sich in einem Aufsatz von Lev Vinocour nachlesen.⁸

Liszt hatte vermutlich Skizzen von Sofie Menter ausgearbeitet und 1885 mit nach Itter gebracht, um sie dort zu vollenden. Die Noten waren aber lange Zeit nicht auffindbar und tauchten erst sieben Jahre später wieder auf. Als Peter Tschaikowsky, den Sofie Menter während ihrer Professur in St. Petersburg kennen gelernt hatte, sie 1892 in Itter besuchte, bat sie ihn, die Skizzen zu orchestrieren.

Das Werk enthält vier virtuose Kadenzen, die zum großen Teil von Sofie Menter stammen. Vor allem in diesen Kadenzen kommt der ungarische (zigeunerhafte) Charakter des Werkes gut zum Ausdruck. Die Uraufführung fand Anfang 1893 in Odessa mit Sofie Menter als Solistin und Vassilij Sapelnikoff als Dirigenten in Anwesenheit von Peter Iljitsch Tschaikowsky statt. Auch nach Liszts und Tschaikowskys Tod hat Sofie Menter es noch mehrfach gespielt. Die *Ungarischen Zigeunerweisen* sind jedoch nicht identisch mit einem häufig erwähnten dritten Klavierkonzert von Liszt, zu dem sich Entwürfe in der Nationalbibliothek von St. Petersburg befinden und das auf eigenständigem musikalischen Material beruht.⁹

Im Jahr 1884 übernahm Sofie Menter auf Anraten von Liszt eine Klavierprofessur am Konservatorium in St. Petersburg. Liszt empfahl ihr in einem Brief vom 13.9.1884 aus Weimar, diese Stelle anzunehmen, da sie dort nicht zu viele Verpflichtungen und genügend Freiräume für ihre Konzerte hätte:

“Verehrte liebe Freundin, meine paar Tage Aufenthalt in Ihrem bezauberungsvollen Schlosse Itter, verbleiben mir in bezauberter Erinnerung. Wenn Sie den Petersburger

Conservatoriums-Contract unterschrieben haben, sagen Sie es mir. Sie wissen ja, daß ich diese Wendung und Fixierung Ihrer glänzenden Künstlerlaufbahn sehr billige. Sie bedingt keine übermäßigen Verbindlichkeiten und bringt Ihnen Vortheile.”¹⁰

Außerdem plante Sofie Menter 1885 – also ein Jahr vor seinem Tod – eine Russland-Reise für Franz Liszt nach St. Petersburg. Sie bewirkte dafür sogar eine Einladung der russischen Zarenfamilie. Zu dieser Reise ist es jedoch nicht mehr gekommen. Liszt wünschte sich am Ende seines Lebens jedoch, sie noch einmal in ihrem ‘Zauberschloss Itter’ in Tirol zu besuchen. In seinem letzten Brief überhaupt schrieb er an sie:

“Sehr liebe verehrte Freundin [...] Seit einem Monate kann ich gar nicht lesen und kaum ein paar Zeilen mühsam schreiben. Im September steht mir bei Gräfe in Halle eine Augenoperation bevor [...]. Wie lieb wäre es mir, verehrte Freundin, Sie in Ihrem Zauberschlosse Itter zu besuchen! Doch sehe ich dazu keine nächste Gelegenheit. Vielleicht kommen Sie nach Bayreuth, wo vom 20. Juli bis 7. August verbleibt Ihr herzlich ergebener Franz Liszt.”¹¹

Sofie Menter folgte dieser Einladung umgehend und besuchte Liszt vom 25.7. bis zu seinem Tod am 31.7.1886 in Begleitung ihres Anwalts.¹² Liszt verhielt sich ihr gegenüber jedoch sehr zurückhaltend und löste damit größte Verwunderung bei Sofie Menter aus. Zunächst beschwerte er sich über ihre Verspätung,¹³ dann äußerte er sich negativ über ihre äußere Erscheinung.¹⁴ War ihre Tochter und die bevorstehende Scheidung von David Popper ein Grund für Liszts merkwürdiges Verhalten? Hier liegt sicher Vieles im Bereich der Spekulation und lässt sich nicht mehr eindeutig klären.

Sofie Menters letzte Lebensjahre in Stockdorf

Ihr letztes öffentliches Konzert gab Sofie Menter 1912 in der Tonhalle in München mit dem Werk, mit dem ihre Karriere auch begonnen hatte: dem *Ersten Klavierkonzert Es-Dur* von Franz Liszt.

Von 1911 – 1917 lebte sie in einer von ihr errichteten Villa in Stockdorf südlich von München.¹⁵ Sie hatte dort mehr als dreißig Katzen und mindestens ein Dutzend Flügel. Sie spielte

noch viel Klavier und kümmerte sich vor allem um ihre Katzen, weshalb das Haus bei den Einheimischen auch die ‘Katzenvilla’ genannt wurde. Da sie aber an einer starken Katzenhaarallergie litt und keine Konzerte mehr gab, war sie in dieser Zeit sehr unglücklich. Besonders die Briefe an ihre Freundin Evelyn Faltis geben Aufschluss über ihre Stockdorfer Zeit.¹⁶ Entgegen vieler anders lautender Angaben ist sie aber nicht in Stockdorf gestorben. Sie hat ihr Haus Ende 1917 verkauft und ist zu ihrer Freundin, der Pianistin Alice Ripper (1883–1961) nach München gezogen. Dort verstarb sie am 23.2.1918 und wurde auf dem Alten Südfriedhof in München beerdigt.

Coelestine (Celeste) Popper (1872–1956) – Tochter von Sofie Menter und Franz Liszt¹⁷

Weniger bekannt als ihre künstlerische Zusammenarbeit ist die private Seite der Beziehung zwischen Sofie Menter und Franz Liszt. Bereits 1997 gab der Stockdorfer Lokalhistoriker Ludwig Berchtold einen Hinweis darauf, dass ihr Verhältnis über die künstlerische Seite hinaus ging:

“Die Beziehung zwischen Sofie Menter und dem 35 Jahre älteren Franz Liszt beschränkte sich nicht auf die Musik, aus ihrer Verbindung ging auch eine gemeinsame Tochter hervor.”¹⁸

Sofie Menter hatte während ihrer Zeit als Hofpianistin des Fürsten von Hohenzollern-Hechingen in Löwenberg, wo sie ab 1867 angestellt war, den tschechischen Cellovirtuosen David Popper kennengelernt und am 4.6.1872 geheiratet. Bereits am 8.8.1872 kam ihre Tochter Coelestine (Celeste) in einem Gasthof in Vigaun in der Nähe von Hallein (Österreich) zur Welt. Im Gegensatz zu der Religion ihrer Eltern wurde sie am 21.8.1872 katholisch getauft. Taufpatin war Coelestine Bösendorfer, die Frau des Wiener Klavierfabrikanten Ludwig Bösendorfer.

Vieles weist jedoch darauf hin, dass Coelestine nicht die Tochter von David Popper gewesen sein kann. Die Geschichte um ihre Person gleicht einem wahren Krimi oder könnte der Stoff für einen Roman sein.

Wie der 1941 erfolgte ‘Ariernachweis’ von Coelestine Popper belegt, hielt sich Popper (der

3. Fotografie Coelestine Popper (1872–1956). Privatbesitz der Familie Franz Bergmann (geb. 1948, Enkel von Coelestine Popper und Großvater von Michael Andreas Häring), München (mit deren freundlicher Genehmigung).

Jude war) zum Zeitpunkt der wahrscheinlichen Zeugung im November 1871 gar nicht in der Nähe Sofie Menters, sondern über einen längeren Zeitraum hinweg zu Konzerten in London auf. Coelestine berichtete ihren Kindern später, dass Sofie Menter Popper überhaupt erst im Februar 1872 kennengelernt hatte. Sie heiratete ihn im Juni 1872, nachdem Franz Liszt es abgelehnt hatte, Sofie Menter zur Frau zu nehmen. Bei ihrer Geburt sei Coelestine jedoch voll ausgetragen gewesen, so dass David Popper erst nach der Hochzeit erfahren hatte, dass er nicht der Vater des neugeborenen Mädchens sein konnte. Dies habe zu einem bitteren Zerwürfnis zwischen den Eheleuten geführt und war – neben zahlreichen Eifersuchtsszenen der beiden ehrgeizigen Künstler – schließlich der Hauptgrund für ihre Scheidung (1886).

Für Sofie Menter war ihre Tochter wohl von Anfang an ein Hindernis in ihrer pianistischen Karriere. Nicht nur, dass sie sich nie um sie gekümmert hat, teilweise ist sogar von einem regelrechten Hass auf ihre Tochter die Rede. Nach Auskunft der Nachfahren wurde Coelestine direkt nach der Geburt in eine fremde Familie gegeben. Später war es wohl David Popper, der dafür sorgte, dass Coelestine als Pflegetochter in die mit den Poppers befreundete Familie des Schriftstellers und Journalisten Egon Erwin Kisch in Prag gelangte.¹⁹ Die Eltern von Egon Erwin Kisch waren zu diesem Zeitpunkt noch kinderlos und sehr wohlhabend, so dass Coelestine herzlich aufgenommen wurde. Egon Erwin wurde 1885

offen.

C o p i e : A b s t a m m u n g s n a c h w e i s

Der Direktor
des Reichsaussenamtes
Nr. I 5 B 129/40 Schg/Pw.
Es wird gebeten dieses Ak-
tenzeichen bei weiteren
Schreiben anzugeben.

Berlin NW 7, den 2. April 1941.
Schiffbauerdamm 6
Fernsprecher 41 23

A b s t a m m u n g s a b s c h e i d .

Celestine Bergmann geb. Popper
in Aussig/Elbe
geboren zu Hallein bei Salzburg am 8.8.1872,

ist deutschen oder artverwandten Blutes

im Sinne der Ersten Verordnung zum Reichsbürgergesetz vom 14.
November 1935 / Reichsgbl. I. S. 133V.

Die Abstammung wurde hier nachgeprüft.

G r u n d e .

Der Prüfling Celestine Bergmann geb. Popper wurde in Hal-
lein am 8.8.1872 innerhalb der Ehe des David Popper und der Wilhel-
mine Sophia geb. Menter geboren. Die Eheschließung der Mutter des
Prüflings mit David Popper erfolgte in Wien am 4.6.1872.

Celestine Bergmann geb. Popper hat vorgebracht, dass sie
nicht von ihrem gesetzlichen Vater David Popper, der Jude sei ab-
stamme. Ihre Mutter Sophia M e n t e r habe als Pianistin einen
hohen Ruf genossen und sei mit dem bekannten Tonsetzer F r a n z
L i s z t eng befreundet gewesen. Zweifellos entstamme sie den
Beziehungen ihrer Mutter zu Franz L i s z t. Den David Popper,
der selbst Musiker von Ruf gewesen sei, habe ihre Mutter erst im M-
Feber 1872 kennen gelernt. Die Eheschließung sei alledenn Anfang
Juni 1872 erfolgt. Da sie selbst jedoch schon im August 1872 zur
Welt gekommen wäre, sei es David Popper klar geworden, dass sie
nicht sein natürliches Kind sein könne, da sie bei der Geburt voll
ausgetragen gewesen sei. Die Ehe mit David Popper sei hierdurch er-
schüttert worden, die Eheleute hätten in der Folge getrennt gelebt.
Die offizielle Ehescheidung sei jedoch erst im Jahre 1886 erfolgt.

Aus den vorliegenden Dokumenten ergibt sich, dass der
Prüfling bereits 2 Monate nach der Eheschließung des David Popper
mit der Kindesmutter geboren wurde. Aus der einschlägigen Litera-
tur ist zu entnehmen, dass zwischen L i s z t und Sophia M e n t e r

eine innige Freundschaft bestanden hat. Diese Freundschaft bestand auch nach der Eheschliessung der Sophia Menter mit David Popper fort und dauerte bis zum Tode von Franz Liest an. Die Ehescheidung des David Popper mit der Kindesmutter erfolgte laut Urteil des Wiener Landgerichtes am 20.9.1885; die Ehescheidungsakten, die sicherlich weiteren Aufschluss vermittelt hätten, wurden durch den Brand des Justizpalastes am 15.7.1927 vernichtet. Ausser dem Prüfling konnten keine weiteren lebenden Zeugen, die zu der Abstammungsfrage zu vernehmen wären, ermittelt werden. Sophia Popper geb. Menter verstarb in München am 23.2.1918.

Auf Grund des glaubwürdigen Vorbringens muss in Verbindung mit der Tatsache, dass aus den vorgelegten Lichtbildern keine Ähnlichkeit des David Popper mit dem Prüfling wahrzunehmen ist, angenommen werden, dass David Popper als Erzeuger nicht in Betracht kommt. Ueberdies ist durch ein Konzertprogramm aus London vom November 1871 sowie ein Lichtbild der engl. Königin mit einer Widmung für David Popper vom 21.11.1871 als erwiesen anzusehen, dass sich David Popper um diese Zeit in London aufgehalten hat. Es ist nicht anzunehmen, dass sich dieser Aufenthalt nur auf wenige Tage erstreckte. Es besteht demnach die begründete Vermutung, dass während der Empfängniszeit auch räumlich keine Möglichkeit eines Zusammentreffens des David Popper mit der Sophia Menter möglich war, abgesehen davon, dass deren Bekanntschaft erst vom Februar 1872 datieren soll.

Die gegebenen Anhaltspunkte lassen die Vaterschaft des Franz Liest ziemlich wahrscheinlich erscheinen. Wenngleich eine eindeutige Feststellung hierüber heute nicht mehr möglich ist, muss doch für den Abstammungsnachweis angenommen werden, dass Cälestine Bergmann geb. Popper nicht von ihrem gesetzlichen Vater David Popper, sondern von einem Manne artverwandter Herkunft abstammt.

Es ergibt sich somit die Feststellung, dass Cälestine Bergmann geb. Popper deutschblütig ist.

In Vertretung:

ges. Dr. Knecht.

Beglaubigt:

Unterschrift: unleserlich

Kanzleiangestellte.

Diese Abschrift stimmt mit der mir in Urschrift vorgelegten Hauptschrift überein. - Aussig, am sechzehnten Feber neunzehnhundertsechundvierzig.

Hugo Klecker Notar in Aussig

Klecker Notar
Klecker v.F.

geboren, so dass Coelestine neben ihm mehrere Jahre lang als seine 'Stiefschwester' aufwuchs. Im Alter von sieben oder acht Jahren wurde sie in ein Mädchenkloster in Nehalozeves bei Prag gebracht, wo sie fünf Sprachen lernte und intensiven Klavierunterricht erhielt. Coelestine war wohl ebenso musikalisch begabt wie ihre Eltern, doch haben sich weder Sofie Menter noch Franz Liszt je um sie gekümmert. Sofie Menter hat ihre Tochter bis ins Alter von ca. 16 Jahren sogar nie besucht. Die Nachfahren besitzen jedoch noch einen originalen Brief von Liszt, in dem er bestätigt, dass er der Vater von Coelestine sei und versichert, dass er sich um sie kümmern werde.

Besonders wenn man die Physiognomie von Coelestine Popper betrachtet, erscheinen die Ausführungen von ihr durchaus glaubwürdig und nachvollziehbar. Tatsächlich besteht eine deutliche Ähnlichkeit zum Profil von Franz Liszt. Allerdings steht ein wissenschaftlicher Nachweis ihrer Verwandtschaft mit Franz Liszt nach wie vor aus.

Aus dem Testament von Sofie Menter geht hervor, dass sie ihrer Tochter nur den Pflichtteil des Erbes vermachte, und ihre Schwester Eugenie und ihre Nichte Lotte den Hauptteil erhielten.²⁰ Beide verzichteten jedoch auf ihren Anteil zugunsten von Sofie Menter's Tochter Coelestine.²¹

Entwicklung der Familie nach Sofie Menter's Tod

Coelestine Popper hat schließlich den Ingenieur Moritz Robert Bergmann geheiratet. Aus der Ehe gingen die beiden Kinder Amalie (geb. 1897) und Franz Eugen (geb. 1898) hervor. Sie starb im Jahr 1956. Die Familie lebte in Aussig/Elbe, ihre Nachfahren übersiedelten 1985 nach München, wo heute noch ihr Lebensmittelpunkt ist. Eine Urur-Enkelin von Franz Liszt und Sofie Menter wanderte in den 1990er Jahren nach Spanien aus und lebt heute in Barcelona.

Michael Andreas Häringer (geb. 2001) – ein musikalisches Wunderkind

Aus dieser Linie stammt der 2001 in Barcelona geborene, hochbegabte Pianist Michael Andreas Häringer. Er betritt seit einigen Jahren das Konzertpodium und startet eine vielversprechende Pianistenkarriere.²³

Michael hat im Alter von fünf Jahren mit dem Klavierspielen begonnen und war erst acht Jahre alt, als er am Conservatorio Municipal de Musica de Barcelona aufgenommen wurde, wo er als bisher jüngster Student die Fächer Klavier, Gesang, Harmonie/Theorie- sowie Kompositionslehre studierte. Michael Andreas Häringer hat seit 2008 an mehreren nationalen und internationalen Musikwettbewerben für Jugendliche bis 18 Jahren teilgenommen und dabei mehrfach erste Preise gewonnen. Im Juni 2014 hat er das sechsjährige Studium am Konservatorium erfolgreich als jüngster Student aller Zeiten nach nur vier Jahren abgeschlossen. Außerdem komponiert er klassische Musik, Filmmusik und Popsongs. Die Dokumentation *Ein Spiel der Gene* von Natalie Halla aus dem Jahr 2014 befasst sich mit dem Leben von Michael Andreas Häringer. Die Originalmusik für den Film schrieb er selbst.

Optisch sieht Michael Andreas Häringer seiner berühmten Ururur-Großmutter Sofie Menter tatsächlich sehr ähnlich. Er strebt eine ebenso erfolgreiche Pianistenkarriere an, wie es seinen berühmten Vorfahren vergönnt war. In Spanien ist er bereits ein Star – der Durchbruch in anderen Ländern ist ihm sehr zu wünschen. Den Anfang hierfür hat er – ähnlich wie seine Urururgroßeltern – im Alter von 16 Jahren bereits gelegt.

Ein besonderer Dank der Verfasserin geht an Frau PD Dr. Kadja Grönke für Ihre zahlreichen hilfreichen Hinweise und den Artikel über Sofie Menter im Instrumentalistinnen-Lexikon des Sophie Drinker-Instituts <http://www.sophie-drinker-institut.de/cms/index.php/menter-sofie>.

5. Michael Andreas Häringer, geb. 2001 in Barcelona.²²

Note:

- ¹ Bang, H., 'Sophie Menter im Kaukasus'. In: *Die Tänzerin und andere Erzählungen*, Berlin: Otto Janke, 1911, pp. 89-92. Außerdem ist die Heldin Sofie Simonin in der Novelle *Ein herrlicher Tag* wohl eine Anspielung auf Sofie Menter.
- ² https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Carl_Ehrenberg_Franz_Liszt_1868.jpg.
- ³ Fay, A., *Musikstudien in Deutschland. Aus Briefen in die Heimath*, Berlin: Robert Oppenheim, 1882, p. 118.
- ⁴ *Franz Liszt, Briefe aus ungarischen Sammlungen 1835–1886*, ed. by M. Prahács, Kassel: 1966, p. 361.
- ⁵ Brief an La Mara, Stockdorf 29.6.1910 („Meine Mama war über diesen Ausspruch ganz entsetzt.“). Das Original befindet sich im Stadtgeschichtlichen Museum Leipzig, Sign.: A/328/2010.
- ⁶ Brief vom 3.8.1885 aus Weimar, in: *Franz Liszt: Briefe aus ungarischen Sammlungen*, p. 447.
- ⁷ Menter, S., 2012 *Ungarische Zigeunerweisen für Klavier und Orchester*, orchestriert von P. I. Tschaikowsky, München: Musikproduktion Höflich. Eine CD-Aufnahme gibt es u.a. im Rahmen der Gesamtaufnahme der Werke Liszts mit Leslie Howard als Solisten und dem Budapester Symphonieorchester unter Karl Anton Rickenbacher (Complete works of Liszt, Hyperion 1998, Vol. 53 b).
- ⁸ Vinocour, L., 'Liszt- Menter- Čajkovskij. Zur Geschichte des Konzertstücks 'Ungarische Zigeunerweisen'. *Mitteilungen der Tschaikowsky-Gesellschaft*, 2006, vol. 13, pp. 37–130.
- ⁹ Vinocour (2006) p. 105.
- ¹⁰ Zit. nach Vinocour (2006), p. 61.
- ¹¹ Brief von Franz Liszt an Sofie Menter, Weimar 3.7.1886.
- ¹² Darüber wird berichtet in: *The Death of Franz Liszt. Based on the Unpublished Diary of his Pupil Lina Schmalhausen.* (= Translation of *Liszts letzte Lebensstage* von Lina Schmalhausen.), ed. by Alan Walker. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2002.
- ¹³ *The Death of Franz Liszt*, p. 75.
- ¹⁴ *The Death of Franz Liszt*, p. 85 ("She is no longer in her youthful years").
- ¹⁵ Berchtold, L., *Geschichten und G'schichtn des Ortes an der Würm*, München: Buchendorfer Verlag, 1997.
- ¹⁶ Vgl. Nachlass von Evelyn Faltis in der Bayerischen Staatsbibliothek München, Sign: Ana 526.
- ¹⁷ Die Verfasserin dankt besonders der Familie von Franz Bergmann (München) für diese ausführlichen Informationen.
- ¹⁸ Berchtold, L. (1997), p. 91.
- ¹⁹ Egon Erwin Kisch (eigentlich Egon Kisch; 29.4.1885 in Prag – 31.3.1948 in Prag) war ein deutschsprachiger Schriftsteller, Journalist und Reporter. Er gilt als einer der bedeutendsten Reporter in der Geschichte des Journalismus.
- ²⁰ Vgl. Nachlass Alfons Maria Köbele in der Bayerischen Staatsbibliothek München, Sign.: Ana 421.
- ²¹ Vgl. Nachlass Alfons Maria Köbele.
- ²² <http://www.michael-andreas-pianist.com>.
- ²³ https://de.wikipedia.org/wiki/Michael_Andreas_Häring und <http://www.michael-andreas-pianist.com>.
- ²⁴ Halla, Natalie, *Ein Spiel der Gene* (The Heir of Liszt). DVD 2014. In: <https://www.nataliehalla.com>.

Nonnenwerth en Franz Liszt

Over een eiland in de Rijn, een beroemde pianist én componist en een verloren dagboek

Peter van Korlaar en Jaap Sluiter

Nonnenwerth, een eiland in de Rijn, zo'n 15 kilometer ten zuiden van de stad Bonn en gelegen tegenover het stadsdeel Rolandswerth, in de gemeente Remagen, sprak al langer tot onze verbeelding. Franz Liszt bezocht het eiland namelijk in 1841, 1842 en 1843. Over deze bezoeken was ons tot nog toe weinig bekend. We brachten, na toestemming van de Zusters Franciskanessen van Nonnenwerth, een bezoek aan het eiland.

De ligging van het eiland Nonnenwerth

Nonnenwerth is een langgerekt eiland midden in de snelstromende Rijn. Men bereikt het eiland via de Bundesstrasse 9 –de B9– op de linker Rijnsoever. In de Middeleeuwen droeg het eiland de naam 'Ruleicheswerd' of 'Rolandswerth'. Ter hoogte van het stadsdeel Rolandswerth (behorende tot de gemeente Remagen, Landkreis Ahrweiler) ziet men een bordje staan met daarop een pijl naar

links voor Nonnenwerth. Dit staat precies ter hoogte van de kleine veerpont, eigendom van het eiland en zijn bewoners. Vanaf de wal ziet men veel bosschages en bomen, alles droeg blad of stond in bloei op 9 mei jl. toen wij het eiland bezochten. Het eiland is zo'n 2 km lang, en de grootste breedte, ter hoogte van klooster en gymnasium, is zo'n 200 meter.

Geografisch gezien ligt Nonnenwerth links (of westelijk) van de hoofdstroom van de Rijn. Feitelijk bestaat het eiland uit een diluviale zandbank, omhoog gestuwd door een basaltafzetting die vanaf de ruïne van Burg Rolandseck steil omlaag de rivierbedding induikt. Tegenover Nonnenwerth ligt een wat breder eiland, Grafenwerth genoemd. Vanaf de zuidelijkste punt van het eiland is in de verte Bad Honnef zichtbaar. In noordelijke richting kijkend domineert op de Rechtsrheinische oever de oude Drachenfels.

Al in 1852 werden omvangrijke waterstaat-

1. Rolandseck met links de Rolandsbogen, rechts het eiland Nonnenwerth. Daarachter het Zevenbergte met de ruïne Drachenfels. Kleuren lithografie, Amsterdam circa 1825. Collectie Liszt Archief Delft.

kundige werken uitgevoerd om te voorkomen dat grote delen zouden afkalven door de krachtige stroom van het water hier ter plekke. De linker-Rijnoever loopt stijl op tot zo'n 150 meter. Bovenop vindt men de Rolandsbogen, het laatste restant van de eens zo machtige Burg Rolandseck. Vanaf deze Rolandsbogen heeft men een prachtig uitzicht naar het noorden, oosten en zuiden. Pal onder de Rolandsbogen ziet men dan weer het klooster op het eiland liggen. Vanaf de Drachenfels kan men de vorm van het eiland zeer goed onderscheiden.¹

De geschiedenis van Nonnenwerth

In een oorkonde van 1 augustus 1126 wordt geschreven dat Abt Cuno von Siegburg het klooster heeft gesticht (vermoedelijk in 1112 of 1122) ten behoeve van de orde van de *Benediktinerinnen*. Het klooster bestaat dan uit verschillende gebouwen gegroepeerd rondom een kloosterkerk met een opvallende westtoren. De bouw moet gelijktijdig hebben plaatsgevonden met de bouw van de Burg Rolandseck. In een oorkonde van de Keulse Aartsbisschop Arnold I uit 1148 wordt het eiland *Insula Beatae Mariae Virginis* (Marienwerth) genoemd. Na

het jaar 1280 vinden we de voor het eerst de benaming *Rulandswerde*, *Rulanzwerde* en *Rolandswerde* (Rolandswerth) terug.² Het oorspronkelijke gebouw wordt in de chaos van de Bourgondische oorlogen in 1477 vernietigd. In 1773 verwoest een grote brand het dan pas gerenoveerde klooster, maar onder bouwmeester Nikolaus Lauxen verrijst een nieuwbouw met een barokke uitstraling die men heden ten dage nog steeds kan bewonderen.

Het klooster wordt in 1802 vanwege de door de Franse bezetter ingestelde secularisatie opgeheven, maar de Benediktinerinnen krijgen van Napoleon toestemming, om zo lang zij leven, op het eiland te blijven wonen.

In 1821 verwerft de staat Pruisen het bezit van Nonnenwerth en laat het veilen. In 1822 moeten de laatste nonnen het eiland verlaten. De nieuwe eigenaar, herbergier Caspar Anton Sommer, vormt nog in hetzelfde jaar het klooster om tot een Gasthof. Bekende Duitse persoonlijkheden bezoeken het eiland. Onder anderen Ernst Moritz Arndt, Karl Simrock, Ferdinand Freiligrath en de Amerikaanse schrijver James F. Cooper. Een van de beroemdste gasten is Franz Liszt (met in zijn gevolg onder anderen gravin Marie d'Agoult).

2. Nonnenwerth in de Rijn, panoramische opname vanaf de ruïne Drachenfels (foto PvK).

Liszt plant ter gelegenheid van zijn dertigste verjaardag op 22 oktober 1841 een plataan, die anno 2017 nog zeer bezienswaardig is en tevens de hoogste loofboom op het eiland.³ Liszt bezoekt het eiland driemaal: in 1841, 1842 en 1843.⁴

In 1835 neemt Frau Geheimrat Margaretha von Cordier het inmiddels door schulden geplaagde Gasthof over van herbergier Sommer, met de bedoeling er met haar drie kinderen, Emile, Auguste en Alfred, langdurig de zomer door te kunnen brengen. Het is haar voornemen om de bestemming van het Gasthof uiteindelijk weer terug te brengen naar het oorspronkelijke klooster. Margaretha von Cordier schreef in een dagboek ondermeer over het bezoek van Franz Liszt in 1841. In 1846 overlijdt ze en wordt bijgezet in de crypte onder de kapel. Haar dochter Auguste von Cordier heeft eveneens de wens om eiland en Huis weer hun oorspronkelijke kloosterbestemming terug te kunnen geven. In 1852 geeft de staat toestemming tot het stichten van een meisjespensionaat, met daaraan gekoppeld een school, onder leiding van Auguste von Cordier. Auguste neemt contact op met de stichteres, zuster Magdalena Damen, die inmiddels in Heythuyzen (Limburg/Nederland) in 1835 een kloostergemeenschap van de Franciscanessen gesticht had. Haar opvolgster zendt in 1854 enkele zusters naar Nonnenwerth en Auguste von Cordier treedt in, samen met haar kleine franciscaans geïnspireerde groep van vrouwen, bij de nieuwe kloostergemeenschap en heet vanaf nu Moeder Angela.

Moeder Angela is de eerste 'Moeder Overste' van deze congregatie op het eiland en wordt leidinggevende over het meisjespensionaat en de school. Van hieruit worden vergelijkbare kloostergemeenschappen opgericht in Duitsland en overzee, onder andere in de USA en Brazilië. Vanaf deze tijd staan opvoeding en opleiding van jonge mensen centraal in het werk van de Zusters Franciscanessen in Nederland en op het eiland.^{2,3,5}

Tijdens de Wereldoorlogen van 1914–1918 en 1939–1945 wordt het klooster gebruikt als ziekenhuis. In 1941 wordt de school gesloten door de Duitse National Socialistische Regering en in 1945 weer opengesteld. Zuster Evodia Wolf is vanaf dat moment de directrice. In 1976 wordt een 'vereniging' (Förderverein) opgericht met het doel de school te ondersteunen. Het internaat wordt in

3. De veerstoep van Nonnenwerth, met daarachter (prominent) de Liszt-plataan en de contouren van het klooster (foto JS).

4. Advertentie Gasthof Nonnenwerth ca. 1840, herkomst onbekend (foto PvK).

1978 gesloten en hiermede wordt de weg vrijgemaakt voor 'gemengd onderwijs' (aan meisjes en jongens). Voortaan staat de school open voor leerlingen van buitenaf.

In de jaren die nu volgen worden grote stappen gemaakt, zoals inrichting van vaklokalen voor natuurkunde, kunst en muziek; het aanleggen van buitensportvelden, en de inrichting van een turnhal. In 1991 wordt het veerbootje vervangen door een groter pontveer en het kleine kloostermuseum geopend. De orde der Nonnenwerther Franziskanerinnen blijft borg staan voor de financiële ondersteuning van het onderwijs.

In 2014 wordt het financiële draagvlak van de school omgezet in een 'gGMBH'⁶. Momenteel wonen in het klooster nog twaalf zusters Franciscanessen. Alle medewerkers, docenten en stafleden zijn nu extern en worden dagelijks met de twee veerponten overgezet.

5. De noordzijde van Nonnenwerth met de hoofdingang (foto JS).

Waarom is Nonnenwerth interessant voor Liszt-kenners?

In 1841, 1842 en 1843 streek Franz Liszt hier neer voor een korte maar vooral rustige zomervakantie. In zijn gevolg bevonden zich onder meer zijn vriendin gravin Marie d'Agoult en vanaf 1842 ook hun drie kinderen Blandine, Cosima en Daniël. Er is niet zoveel bekend over de omstandigheden waaronder Franz Liszt op dit eiland verbleef. De Liszt-biograaf Alan Walker wijdt er drie pagina's aan in zijn boek *Franz Liszt, The Virtuoso Years*.⁷

Maar er is ook een met de hand geschreven kopie in de vorm van een dagboek van een ooggetuige die de belangrijkste gebeurtenissen waarschijnlijk vrij nauwkeurig bijhield. Deze ooggetuige was de toenmalige eigenaresse van Nonnenwerth, Freifrau Margareta von Cordier, geboren von Hertwig (Mainz 1782). Zij verwierf het eiland in 1835. Margareta von Cordier beschrijft in 1841 de aankomst van Liszt, zijn verblijf, de viering van zijn verjaardag op 22 oktober en tenslotte zijn vertrek. Zij doet dit chronologisch vanaf 4 augustus tot en met 25 oktober 1841.⁸ Er is ook een brief van Barones von Czetriz aan haar dochter, die de viering van Liszt's verjaardag en het

planten van een plataan nauwkeurig omschrijft.⁹ Tenslotte is er nog een personenregister.¹⁰ Deze drie documenten zijn nog steeds te raadplegen in de bibliotheek van klooster Nonnenwerth.

6. De westgevel van Nonnenwerth, met daarvoor de Liszt-plataan (foto JS).

De Liszt-plataan staat er echt, in volle glorie!

Om het eiland te bezoeken moet men een uitnodiging krijgen van de plaatselijke kloosterorde, de Zusters Franciscanessen. Deze kloosterorde is tegenwoordig nog steeds de rechtmatige eigenaresse van het eiland. We hadden vooraf gecorrespondeerd met de zusters Renate en Theresia. Op ons verzoek reageerde men welwillend en we mochten ons op dinsdagmiddag 9 mei jl. om twee uur vervoegen bij de helling van de veerpont. De pontbaas was ingelicht en zou ons ophalen. Aan de overkant op Nonnenwerth zouden we wachten bij een bankje, daar zouden we worden opgehaald. Vanaf de veerstoep liepen we enkele meters omhoog. Een prachtig, rijzig wit gebouw met een trots statige uitstraling stond voor ons, de stralende zon accentueerde het nog meer. Het gazon was keurig onderhouden, evenals de perken. Midden in het gazon stond een robuuste plataan prachtig in blad. Hij bedekte met zijn kruin het torentje van het grote kloostercomplex nagenoeg volledig. Was dit dé plataan, de plataan die Franz Liszt plantte ter gelegenheid van zijn dertigste verjaardag in 1841? Jaap was ervan overtuigd dat dit de 'Liszt-boom' moest zijn. Om klokslag twee uur kwam een wat oudere dame aangelopen en tot onze verrassing heette ze ons welkom in het Nederlands en tot onze verbazing vervolgde ze het gesprek ook tijdens onze gehele ontmoeting in het Nederlands. Dit was zuster Theresia Becker en al tijdens de eerste begroeting wees ze ons meteen op de grote plataan, en ze bevestigde dat deze boom inderdaad door Liszt geplant was tijdens de viering van zijn dertigste verjaardag op 22 oktober 1841.¹¹ De zuster nam ons mee naar de hoofdingang van het kloostercomplex, met uitzicht naar het noorden, in de verte konden we de ruïne van de 'Drachenfels' ontwaren.

Zuster Theresia, Franciscanes, vertelde enthousiast over de geschiedenis van het klooster, maar ook over de toekomst van haar orde en de toekomst van het grote gymnasium waar het klooster nauw mee verweven is. Alhoewel de gemeenschap rond Nonnenwerth nog uit vierenvijftig zusters bestaat, wonen er op het eiland zelf twaalf zusters; gestaag moet men afscheid nemen van elkaar wegens ouderdomsziekten of overlijden. De westervleugel is grotendeels voor het klooster, de andere zijden

7. De kapittelzaal van het klooster Nonnenwerth; tijdens het verblijf van Liszt (1841) in Gasthof Nonnenwerth, was dit de feestzaal (foto JS).

voor het gymnasium, en er zijn twee patio's. We gingen naar binnen door een hoofdingang aan de noordzijde en vernamen dat Franz Liszt, Marie d'Agoult en tevens George Sand aan de noordzijde verbleven; ze keken uit op de Drachenfels, die in de negentiende eeuw ook al beroemd was.

Links in de entree opende zuster Theresia een deur waarachter een klein museum was ingericht. Het ging over het eiland. De geschiedenis, de bewoners, de eigenaars, de namen, oorkondes, de bezoekers etc. Gevarieerde documenten, brieven, schilderijen, voorwerpen, curiosa en wat dies meer zij geven een indruk van het 'rijke' verleden van dit eiland. In een vitrine zagen we een baton (dirigeerstok), maar die behoorde Liszt niet toe. In dezelfde vitrine ligt een facsimile-uitgave van zijn in het Frans geschreven dagboekje uit 1827, hij werd toen zestien. Een zilveren nap, van binnen verguld, kreeg Franz Liszt cadeau voor zijn dertigste verjaardag "Aus Dankbarkeit von G.B."¹² staat in de krans, die zich op de zijkant ervan bevindt, gegraveerd. We bewonderden het schilderij van Margaretha von Cordier¹³ en van haar dochter Auguste von Cordier (ook wel Gustel genoemd) die later de eerste Moeder Overste¹⁴ van dit klooster zal worden. We wandelden de gangen door en zagen metershoge mozaïeken, oude religieuze afbeeldingen maar toch strak en fris weergegeven. We kwamen in de kapel. Een klein 'kerkje' met een altaar en een orgel. Het altaar is barok, maar pas in 1954 uit Zuid-Duitsland verworven. Het pijporgel was in 1975 gebouwd door orgelbouwer Klais uit Bonn. We gingen naar boven en kwamen

8. De tuin van Nonnenwerth, gezien naar het noorden. In de verte de ruïne Drachenfels. (foto JS).

in een grote zaal. Dit was de huidige Kapittelzaal van het klooster, de ramen weerspiegelden de Liszt-plataan. Hier werd geconcentreerd, hier waren de diners, de bals, de feesten ten tijde van de herberg (Gasthof) waarin Franz Liszt, Marie d'Agoult en vanaf 1842 ook hun kinderen, een groot aantal weken verbleven. Hier onderstreepte hij zijn bekendheid, hier maakte Franz nog meer furore, en zette de boel op gezette tijden op stelten. Hier schreef hij ook een aantal composities.¹⁵

Het dagboek zelf is er niet meer...

We gingen nog een verdieping hoger en kwamen in een niet al te grote bibliotheek die beheerd wordt door zuster Michaela Schönhofen. Ze is vijfentachtig jaar. Over twee tafels had de zuster al hun boeken over Franz Liszt en alle mappen met artikelen voor ons klaargelegd. Ze vertelde ons over de inhoud van de boeken, de validiteit, de fictie. Beleefd informeerden we naar het voor ons zo cruciale dagboek van Margaretha von Cordier. Ze toonde ons met de hand geschreven afschriften en daar weer getypte afschriften van. Voorzichtig vroegen we toch nog of we het origineel hier ergens zou zijn. Helaas, het dagboek was uitgeleend en nooit meer teruggekomen. De zuster zei dat men niet meer kon nagaan aan wie het dagboek uitgeleend was. We kregen wel de kopieën van de belangrijkste afschriften. De geanimeerde conversatie in de bibliotheek had nog uren door mogen gaan. Maar we moesten afronden. Nauwelijks hadden

we de bibliotheekdeur achter ons dicht getrokken als zuster Michaela ons na-ijlt: of we wel wisten dat *Nélida* een anagram van Daniël was! Daniël was de enige zoon van Marie d'Agoult en Franz Liszt. Haar pseudoniem is... Daniël Stern.

Als hun relatie in 1845 is verbroken, neemt ze in 1846 wraak op Liszt met de sleutelroman *Nélida*, die diverse malen herdrukt is. Enige weken na ons bezoek aan Nonnenwerth werden we in het bezit gesteld van een word-versie van het gekopieerd materiaal. Naar we nu weten staat er ook een uittreksel van dit dagboek op het internet.¹⁶ En over het bezoek van Franz Liszt en het dagboek vonden we nog een artikel op het internet.¹⁷

Het gymnasium straalde rust, orde en beschaving uit

We namen afscheid van zuster Theresia, maar we kregen nog toestemming om het eiland tal wandelend te verkennen, de veerpont zou ons uiterlijk om 17.30 uur weer ophalen. En bij die promenade over het eiland (van noord naar zuid en weer terug naar de veerpont) bleek alles tot in de puntjes verzorgd te zijn evenals de sintelbanen, tennis- en hardloophanen. En een klein kerkhofje. Nergens was kauwgum of een propje papier te bekennen... alsof het een modelschool betrof. Toch worden hier dagelijks 700 scholieren en hun docenten en leden van de verzorgende staf door de veerpontjes overgezet. En daar kwam de veerpont. Nonnenwerth gleed weg achter prachtige kleuren, diep rood en groen door elkaar heen, door de bomen scheen de ondergaande zon en glinsterde het eeuwig stromende water van de Rijn...

9. Nonnenwerth. Staalgravure uit 1833. Collectie Liszt Archief Delft.

Noten:

- ¹ <https://de.wikipedia.org/wiki/Nonnenwerth>.
- ² <https://de.wikipedia.org/wiki/Nonnenwerth>.
- ³ <http://www.nonnenwerth.org/insel-und-kloster/>.
- ⁴ Bijna alle biografen gaan ervan uit dat Liszt en zijn gevolg driemaal het eiland bezochten. Een enkele biograaf trekt dat in twijfel; in 1842 zou Liszt niet op het eiland zijn geweest. Stegemann, Michael, *Franz Liszt, Genie im Abseits*, München, Piper Verlag GmbH, 2011, p. 77, de voetnoot in hoofdstuk 2.
- ⁵ <http://www.nonnenwerth.de/cm2/index.php/ueber-uns/geschichtliches>.
- ⁶ gGMBH: 'gemeinützige Gesellschaft mit beschränkter Haftung'.
- ⁷ Walker, Alan, *Franz Liszt, The Virtuoso Years (1811–1847)*, London, Faber and Faber Ltd, 1983. pp. 366/368.
- ⁸ Margaret(h)a von Cordier vom Jahre 1841, Aus dem Tagebuch.
- ⁹ Brief der Baronin Frau von Zettritz [Czettritz] an ihre Tochter über den Ablauf der Vollendung des 30. Geburtstages von Franz Liszt am 22. Oktober 1841.
- ¹⁰ Personenregister. Zusammenge stellt von Schwester Michaela Schön hofen in 2010.
- ¹¹ De plataan is wellicht geplant op 21 oktober; De 30^e verjaardag van Franz Liszt viel op 22 oktober; zie de dagboeknotities M. von Cordier. [*Liszt's Geburtstag*] 'Beginn des Festes Vorbereitung! Liszt's Stuhl war mit Laub umwunden, eine Menge Girlanden schmückten den Festsaal und die Tafel...'.
¹² G.B. zou Gemeinde Bonn (Gemeente Bonn) kunnen zijn.
- ¹³ Margaretha von Cordier: geboren von Hertwig (Mainz, 1782–1846). Zij wordt in 1835 eigenaresse van het eiland en woont in de zomermaanden met haar drie kinderen op het eiland. Ze heeft het voornemen om het Gasthof Nonnenwerth weer in zijn oorspronkelijke staat van klooster terug te brengen. Dat gebeurt in 1854.
- ¹⁴ Auguste von Cordier: tweede kind van Margaretha von Cordier, wordt ook wel 'Gustel' genoemd. Wordt in 1813 geboren in Mannheim en overlijdt in 1864 op Nonnenwerth. Heeft net als haar moeder plannen om het eiland met het Gasthof weer terug te brengen naar zijn oorspronkelijke staat van 'Kloster-Insel'. Auguste krijgt een wetenschappelijke opleiding vanaf 1829 aan het Groothertogelijk Instituut te Mannheim en volgt vanaf 1834 een studie aan de Kunst-academie te Düsseldorf bij Karl Friedrich Lessing. In 1854 richt zij het Klooster en de Kloosterschool op van de Franciscanessen. Zij wordt tevens de eerste Moeder Overste van de congregatie der 'Franziskanerinnen' op Nonnenwerth en ook de eerste directrice van de kloosterschool.
- ¹⁵ Composities van Franz Liszt, gecomponeerd op Nonnenwerth:
 1. 1841 *Die Zelle in Nonnenwerth* ('Ach, nun taucht die Klosterzelle')
Gesang + Pf. 1^e Fassung des Liedes. T. Felix Lichnowsky (S274.1)
 2. 1841 *Die Zelle in Nonnenwerth*. 2^e Fassung: Elegie. Pf. (S274.1)
 3. 1841 *Die Lorelei* (1^e Fassung, op tekst van Heinrich Heine – S273.1)
 4. 1841 *Rheinweinlied* (mannenkoor, op tekst van Georg Herwegh)
 5. 1841 *Das Deutsche Vaterland* (naar: Ernst Moritz Arndt – S.74)
- ¹⁶ <http://www.kreis-ahrweiler.de/kvar/VT/hjb1971/hjb1971.37.htm>, Dagboek van Margarethe von Cordier.
- ¹⁷ <http://www.kreis-ahrweiler.de/kvar/VT/hjb1958/hjb1958.9.htm>. Artikel van Dr. Walter Ottendorf-Simrock: *Franz Liszt auf Nonnenwerth*.
- ¹⁸ Dit artikel is voorgelegd aan zuster Theresia Becker en ze kon het fatteren.

Appendix 1

Uit het dagboek van Margaretha von Cordier van het jaar 1841

10. Margaretha von Cordier (1782-1846) geb. Freifrau von Hertwich (foto PvK).

Uitwerking van de kopie. Aanvullingen staan in [] door zuster Michaela Schönhofen. Nederlandse vertaling Henk Scheurvater (HS.)

Het was op **4 augustus 1841** toen 's avonds laat een dame arriveerde, die pas de volgende dag informatie wilde geven. 's Nachts kwam een heer aan, die naar de dame vroeg. Beiden maakten een gedistingeerde indruk. Naar het mysterieuze bezoek is men behoorlijk nieuwsgierig.

6 augustus:

Maar de heer en mevrouw deden van hun kant niets om de spanning weg te nemen. Men had 'kiespijn', liet een geplande tocht met een stoomboot aan zich voorbij gaan en bleef op de eigen kamer. Het mysterieuze paar was George Sand en Franz Liszt.

Wij luisterden naar zijn spel op mijn oude rammelkast, en iedere keer voelde ik het verlangen naar een nieuw instrument.

8 augustus:

De schitterendste dag! Behalve verschillende zangverenigingen was er een menigte gasten. Het middagprogramma werd door het bezoek van de gevierde kunstenaar luister bij gezet. 's Morgens en 's middags trokken talloze groepen en schuitenvol mensen langs. Het hele eiland was vol gasten, de tuin schitterde door alle prachtige toiletten als een geweldig bont bloembed.

Aan de tafel waaraan ik vandaag zo graag zat, had ik een buitengewoon interessant gesprek met Liszt, en ik werd heftig in beslag genomen door zijn beminnelijke karakter.

Het heerlijkste, prachtigste weer nodigde uit tot het maken van een boottocht, die 's avonds met een vrij groot gezelschap met Liszt werd ondernomen en daarmee aan de dag een aangenaam eind gaf.

9 augustus: Een sombere bewolkte dag!

Liszt had een gast. Ik twijfelde zeer of ik mijn eigen instrument, mijn waardevolle vleugel, in de zaal zou zetten. Ik deed het uiteindelijk toch en wij musicerden eerst zelf; toen verscheen Liszt, die mevrouw Von Faber [*privégast en vriendin van de eigenaresse van Nonnenwerth en echtgenote van een tamelijk hoge ambtenaar HS*] op de hoogte had gebracht en ging achter het instrument zitten. Hij verzocht ons te blijven, maar scheen ons al gauw vergeten te zijn.

De zaal vulde zich en Liszt hamerde in het begin als een razende op de arme 'Lamm', maar tenslotte, nadat George Sand was binnengekomen, meeslepend, fantastisch! Hij biologeerde ons allemaal, zodat we helemaal niet op de wereld om ons heen letten.

's Avonds deelde Liszt mee, dat hij van plan was mijn gast te willen zijn. Lang bleven we nog bij elkaar in de zaal en de dag eindigde tot ieders tevredenheid.

10 augustus: Vandaag wordt het concert in Bonn besproken, net zoals een tweede dat Liszt in Keulen wilde geven.

(datum ontbreekt) Auguste (de latere moeder Angela, Franciscaneres) kwam opgewonden van het concert in Bonn terug. Ze weigerde iets te eten en was zo vol enthousiasme dat ik voor haar zwakke gezondheid vreesde.

Ze was verrukt over het succes van Liszt en het concert is in alle opzichten buitengewoon geslaagd geweest. Tegelijkertijd hoorde ik helaas ook dat onze buurman vis à vis (Groyen), [*hotelier*] alles in het werk stelde om de gevierde musicus te ontvoeren. Dat leverde mij veel spanning op en de enige compensatie kon het besef mij bieden, dat mijn arme instrument dat van de ene naar de andere ruimte werd en naar behoefte wordt gesleept, nog net gered werd.

Mijn zoon Emil maakt mij allerlei verwijten en wees mij op het bijzondere karakter van de wederzijdse verhouding tussen beide beroemde gasten.

Mag je zo stoutmoedig zijn om het genie van een zo begenadigde mens in te bannen in de dwangvormen van andere sterfelijken?

13 augustus: Een dag van rondrennen en opwindings, angst van de pachter, [*Friedrich Schneider*] en dit allemaal vanwege de nog onbeantwoorde vraag of de beroemde kunstenaar en zijn amorosa [*geliefde? HS*] zouden blijven of vertrekken!

Intussen verblijft de kunstenaar op nummer 3, zit op mijn nieuwe instrument te hameren, heeft in zijn kamer de enige goedlopende klok, een deel van mijn dierbaarste boeken en, o lieve hemel, mijn dierbaarste, comfortabelste bureau van nummer 6.

Nog heerst de onrust, die door Liszt in het hele huis ontstond en die onrust slaat terug op mijn eigen huis, van waaruit mijn familieleden naar buiten vliegen, sinds de 'grote' hier is.

14 augustus: Wij eten alleen beneden, terwijl het spel van Liszt boven ons deels rustgevend vergezelt en deels onrust veroorzaakt. Onder zijn invloed besluiten we om met z'n drieën het concert in Keulen te bezoeken, de daar verblijvende zoon Alfred eveneens daarvoor uit te nodigen (A. v. Cordier, destijds vaandrig in het ingenieurskorps, later majoor buiten dienst in Mainz, 1885 overleden).

's Middags kwam er geen eind aan de vrolijke, gezellige drukte. Boten met wimpels van de Bonner Musensöhne en masse. Toen wij aankwamen werd er in de grote zaal gespeeld en gedanst. Alles met volle overgave! Het belangrijkste moment was reeds gepasseerd. De jonge dames hadden Liszts kamer met bloemen en takken versierd en hem langzal-hij leven toegeroepen. Hij speelde hun voor en heeft daarna zelfs blindemannetje ('Blindekuh') met hen in de grote zaal gespeeld.

Ik sprak vrij lang met George Sand en het beviel me *wat* en *hoe* ze sprak. Haar manier om zich uit te drukken is elegant en duidelijk. Terloops ben ik er erg blij mee, dat ze verrukt was over mijn 'paradijs', zoals zij het noemde, dat ze langer wilde blijven dat ze ondanks alle onrust die de kunstenaar veroorzaakte, 'voldoende tijd voor zich zelf' had!

Mijn zoon Emil, geïnspireerd door de natuur van Franz Liszt, helemaal vol van hem, zette met hem een aantal notities en advertenties op papier, die in de verschillende kranten gepubliceerd moesten worden. Ik van mijn kant gaf de pachter [Friedrich Schneider] de opdracht voor een verdubbeling van het bedienend personeel te zorgen.

Het is merkwaardig hoe de aanwezigheid van één enkele zo belangrijke persoon alles tot dan toe op z'n kop kan zetten. Voor het vertrek van het corpus delicti zal de oude rust binnen onze vredelievende muren moeilijk terugkeren. Liszt geeft iedereen die met hem in aanraking komt een elektrische schok. Hij is meer dan het tegendeel van 'mooi', alleen uit de gloed van zijn ogen straalt zijn hele aard!

Dinsdag, 16 augustus: Het paar is in Keulen. Komt 's avonds terug. Het concert is verzet, omdat morgen de "Harmonie" [uit Bonn] hier zal zijn. De aangename manier waarop wij met elkaar omgaan had allang geleid tot de gebruikelijke wederzijdse bezoeken. Toen wij, Emil, Auguste en ik, vandaag uit Bonn terugkwamen, werd ons verteld over het feest van Liszt en Sand dat mooi verlopen was. Er werd een zangvereniging aangekondigd.

Onze buurman, [hotelier Groyen] doet al het mogelijke om Liszt in zijn hotel te krijgen.

Er werd een onbekende [*vrouwelijk HS*] aangekondigd, en de conversatie ging over de onderwerpen "wie" en "waar vandaan". Ze wordt de "geheimzinnige" genoemd. Het geheim moet echter nog onthuld worden.

Zaterdag, 21 augustus: De dame over wie gesproken is heeft mij bezocht, maar ik was niet thuis. Bij mijn tegenbezoek zijn we elkaar weer misgelopen, vandaag zijn we bij de geheimzinnige uitgenodigd om te komen eten. De spanning over morgen [*zondag*] blijft, want het weer is erg slecht en zou het hele feest in het water kunnen laten lopen.

Liszt die buiten de deur was wordt voor de muziek, het vuurwerk en de knallers terug verwacht.

23 augustus: "All is over!" En hoe! Een schitterender en luidruchtiger feest voor onze maestro kon niet worden verwacht! Ik zal proberen om het verloop volgens het programma te recapituleren, vanaf het eind van de zaterdag:

Tijdens het diner arriveerden de dame en de muziek. Ik had de opdracht gegeven om buiten het eten voor te bereiden en zowel Emil, Auguste als ik zaten vanwege mijn verkoudheid een beetje terzijde en we amuseerden ons over de feestvreugde, evenals de muziek en de stralende natuur van Liszt. De hemel was stralend blauw, de lucht zo

mild en helder, iedereen was opgesmukt en opperbest gehumeurd! Onwillekeurig werd ik herinnerd aan het derde bedrijf van Don Juan.

Uit de grote zaal waar we met anderen een tijdje verbleven, vroeg Liszt ons even bij hem te komen om voor ons iets voor te spelen. George Sand was helemaal opgewonden en gedroeg zich geheel tegen de manier die wij van haar kenden als een geïrriteerde, slecht gehumeurde theaterdiva, maar dat werd genegeerd.

En nu begon zijn spel! Oh, de geweldige door God begenadigde! Wat anderen in hun fantasie alleen maar gedroomd hadden, bracht hij tot uitdrukking waarbij hij zich zelf vergat. We werden allemaal meegesleept en ik werd op een merkwaardige manier gegrepen en het deprimeerde me dat ik na het stoppen van zijn spel in de prozaïsche wereld werd teruggeworpen!

In de nacht ging het er, op een serenade na, stormachtig in het huis aan toe, door de Engelsen die zoals veel anderen Liszts sporen waren gevolgd.

Zondag, 22 augustus: We hadden ternaauwernood 's morgens toilet gemaakt of het schip met wimpels versierd legde aan de kant van Honnef aan, en in een mum van tijd was het eiland vol mensen; de kerk en het koor waren overvol. Anderen hadden de toren al beklommen; de rest bleef voor de kerk in de tuin. En nu begon het heerlijk zingen van de zangvereniging, [*oorspronkelijk Liedertafel; alleen mannen-koor HS*] dat ongeveer een uur duurde. Ondertussen scheepten zich steeds weer gasten in en kwamen aan met een aantal met vlaggen versierde boten die de meester wilden zien en horen.

Velen gingen voor een korte wandeling naar de overkant, alleen ze keerden allemaal vol verwachting terug en werden door het schitterende spel van Liszt tevreden gesteld.

Vandaag dus [**23 augustus**] werd er boven in de zaal gegeten. Ik telde 80 couverts. Gedurende het diner hadden we zeer goede muziek. 's Middags was het tumult en de drukte zo groot dat we verlangden naar een poosje rust.

Ondertussen werd het steeds drukker op mijn eiland. Mijn kinderen en ik voeren naar de overkant en konden met goede verrekijkers bewapend vanaf Rolandseck het verloop op Nonnenwerth gadeslaan.

De schepen hadden meestal twee tot drie vlaggen en met één schip kwamen ook onze eigen, door ons zelf uitgenodigde gasten. Ternaauwernood veroverden we ons een goede plek van waaruit we ongehinderd aan konden sluiten aan de algemene feestvreugde. (zie: Chritern, J.W.: "Bezoek op Nonnenwerth" met 340 leden van een Philharmonie-orkest uit Keulen).

Liszt kwam naar ons toe en we hadden de gevierde musicus nog maar net zijn ereplaats gewezen, toen een nieuw aangekomen stoomboot met muziek opnieuw een stroom aan gasten bracht. Onder klinkende muziek vormde zich een eindeloze kolonne die om onze plaats kwam staan en er om heen liep terwijl ze hun ovatie brachten. Liszt was zichtbaar vrolijk en ontroerd en mocht het ook zijn! Er kwam geen eind aan de stormachtige toejuichingen en langzal-hij-levens. De meester bedankte iedereen met aandoenlijke woorden en verzekerde mij herhaaldelijk dat hij de dagen op mijn kleine 'paradijs' nooit zou vergeten!

Toen het tegen de avond liep leek de aanlegplaats van het eiland op een belangrijke haven. Zover het oog reikte zag je niets anders dan schepen, boten en schuiten!

Het was rustiger geworden, omdat alleen nog de zangvereniging en een klein deel van de eerdere gasten gebleven waren. Heel snel dromden ze allemaal weer naar de kerk en het koor. Oh, hemeltjefiel!

In plaats van het harmonium van eerder die dag stond er mijn arme geduldige instrument. Liszt en de zangers er

omheen. Eerst speelde hij alleen, daarna begeleidde hij het zingen zo, dat de snaren van de piano dreunden en klap-perden. Maar hij zat daar met naar de hemel gerichte, verheerlijkte blikken en het leek er op als of hij van de wereld verlaten was en leek ver, ver in de toekomst te kijken! Liszt nam op een hartelijke manier afscheid van zijn vereerders; daarna trokken wij ons terug en lieten de kunstenaar en zijn vereerders aan zich zelf over.

24 augustus: Bespreking van het concert in Keulen.

Liszt speelde vandaag weer op het koor van de kerk en begeleidde Auguste bij het zingen, dat hem, zoals hij zei, goed deed en hem rust gaf. Guste (Auguste) zei me naderhand, dat ze niet een klein beetje bang was geweest en het gevoel om voor Liszt te zingen haar bijna de keel had dichtgeknepen, tot zij door zijn spel meegesleept, niets meer had gevoeld dan de behoefte haar stem bij zijn tonen te laten aansluiten. Achteraf had ze het besef, dat ze beter dan ooit tevoren had gezongen.

26 augustus: George Sand laat haar bagage en die van Franz Liszt halen. De plaatsen waar ze zullen verblijven zijn al maanden van te voren door trouwe vereerders gereserveerd.

Men deelde mij naderhand mede, dat Liszt zijn eigen waardevolle instrument wilde laten komen, maar eenzelfde instrument aantrof, waardoor hij de reeds gegeven opdracht heeft ingetrokken.

Toen ik de meester voor het eerst zag spelen had ik de indruk dat er twee reusachtige spinnen over de toetsen gleden. Later had ik die gedachte nooit meer, je leerde Liszt nu eenmaal als mens kennen en als kunstenaar te vereren. De goddelijkheid van zijn geniale kunst laat iedereen van geluk stralen, die zich er aan overgeeft.

29 augustus: Liszt blijft op Nonnenwerth. George Sand is *alleen* vertrokken, is het verkeerd, dat ik me er zo van ganser harte over verheug dat hij blijft?

De mysterieuze dame, [zie 16 augustus] die voor een poosje Nonnenwerth weer had verlaten is teruggekeerd. Met het aanzien en de rijkdom zal het wel goed zitten, ook kan alleen maar een dame van hoge afkomst zich zoals zij gedragen.

2 oktober: (Nadat de Mevrouw Geheimrat [= *geheimraad*; *vertrouwelijk adviseur van een vorst...* HS] Von Cordier met zoon en dochter van een reis naar België was teruggekeerd, neemt zij haar dagboek weer op)!

Bezichtiging van mijn woning. Ik krijg de mededeling dat Liszt en de "Contessa" (gravin Marie d'Agoult) aanwezig zullen zijn.

Na de bijeenkomst met de pachter [Fr. Schneider] kreeg ik een uitnodiging voor Liszt en de "Contessa", waar we om 7 uur gevold aan gaven. Eerst had het gesprek iets pijnlijks, wat na alles wat er was gebeurd en hoe de verhoudingen lagen, heel begrijpelijk is. Maar in plaats van de wederzijdse gereserveerdheid ontstond er al snel een oprecht hartelijke toon. Na het souper speelde Liszt weer verrukkelijk en alle toehoorders kwamen in een andere wereld. Ook ik, die zich altijd al door muziek in vervoering laat brengen. Nauwelijks was de meester uitgespeeld of de "Harmonie" uit Bonn begon opeens voor zijn deur te spelen. Het was een fantastisch moment, omdat we ons gezamenlijk overgaven aan de betovering van de klanken. Liszt als persoon neemt je mee in zijn gesprekken en verjaagt bij degenen met wie hij spreekt al snel en helemaal iedere kunstmatige terughoudendheid, zodat werkelijk het harmonische van zijn verheven geniale kunst overslaat op iedereen en van hem op zijn omgeving straalt. Ik betreur het oprecht dat men de Contessa verschillende klachten toevertrouwde door de fout van de pachter, die haar bij het eerste bezoek zo grof te woord had gestaan.

3 oktober: Eindelijk zal het allang geplande concert van Liszt in Keulen plaatsvinden. We zaten aan het diner, maar vanwege mijn misselijkheid nemen we op een kleine afstand van de Meester en de Contessa plaats.

Liszt was zo attent om op een hartelijke manier naar mijn toestand te informeren, stuurde mij champagne en daarmee beantwoorden we zijn toast. Wij vonden dat we de loge die hij mij en mijn familie als zijn vrienden alleraardigst ter beschikking had gesteld te moeten afwijzen en die daarmee overlatend aan andere vereerders. Wij bestelden voor ons zelf als genodigden daarna voor eigen kosten twee loges. Daarmee wilden we de geniale meester een klein bewijs van onze dank voor alles wat hij ons geboden had bewijzen.

Op de dag van de bespreking waren we nog lang al pratend bij elkaar. De Contessa, de al eerder genoemde Engelsen en wij. Zelfs Emil die aanvankelijk somber en slecht gehumeurd de Contessa tegemoet getreden was, ontgooide, werd de alleraardigste gesprekspartner en tot mijn stille plezier verhaspelde hij zijn Frans.

Zondag, 9 oktober: Het concert voldeed niet helemaal aan de gekoesterde verwachtingen. Een komisch optreden met de violist!? De werkelijk aandoenlijke belangstelling voor een "wonderkind", de kleine Louis Lüstner, voor wie hij een grote toekomst voorspelde en hem als een begenadigde zoals hij een kus op het voorhoofd drukte. Ikzelf en mijn familie waren vol enthousiasme!

Woensdag, [12] kwamen we met Liszt en de Contessa weer op Nonnenwerth aan. Auguste stelde voor dat er voor Liszt en de Contessa comfortabelere kamers geregeld werden, hetgeen met dankbaarheid werd geaccepteerd.

15 oktober: Vandaag bezocht de lieve Contessa ons en ik was vrij lange tijd haar belangrijkste gesprekspartner. Ze heeft een innemende prachtige gestalte en een te liefvallige natuur. Er is echter toch iets onsympathieks tussen ons, over de reden daarvoor denk ik steeds na. Ik begrijp dat Liszt in haar zijn goede geest, zijn genie ziet en vereert, zonder haar liefde, zou hij, die in de volle kracht van zijn leven staat, gemakkelijk van de hoogte van zijn streven afgebracht kunnen worden. Ik denk aan George Sand – en vergelijk haar met de Contessa, deze meest geliefde van alle geliefden, en ik ben haar goed gezind, omdat zij mij er toe dwingt.

19 oktober: Spohr is aangekomen! (Louis, 1784-1859, een beroemd, groot Duits violist en vriend van Liszt)

Met hem, Liszt en de Contessa waren we vaak bij elkaar. Maar om hen op het niveau te volgen die de beide kunstenaars met elkaar verbond als ze in hun kunst opgingen, daarover spraken, daartoe waren wij niet instaat. Heel vaak luisterden wij, de drie vrouwen en voelden ons blij, om alleen maar naar de sprekkenden te luisteren! Maar nog meer luisterden we naar het spel van de een en de ander.

20 oktober: Van deze dag weet ik weinig. De Contessa was op Nonnenwerth terwijl Liszt met Spohr een boottocht [op een stoomboot HS] maakte. 's Avonds waren we allemaal bij ons in onze woning, waar we weer naar de tonen luisterden en korte tijd in hemelse sferen verkeerden. Het was prachtig, alleen de reeds beschadigde snaren hadden niet allemaal meer de prachtige klank zoals vroeger. De soms stokkende tonen sneden mij door mijn ziel en een uitspraak van Liszt staat een kleine vergelijking toe: "Bij mij en mijn familie doet zo weinig aan de prozaïsche kant van het leven denken dat je als op vleugels opgetild het rijk van de fantasie binnengedragen wordt."

Ik geloof dat hij merkte wat mijn gedachten waren en met zijn fijne gevoel voor takt wilde hij mij een fijne avond

bezorgen. Zo was ik blij over zijn edele bedoeling en zijn goedgevoelde woorden.

21 oktober: We hadden besloten om ter ere van Liszt een boom te planten die hij dan in de grond zou zetten, en hij hield zich bezig met alle deelnemers, met de gasten en met ons.

22 oktober: *[De verjaardag van Liszt]* Het begin van de voorbereiding van het feest! De stoel van Liszt was met groene takken versierd, een aantal slingers versierden de feestzaal en de tafel. Alles was in de kamer van Emil voorbereid en ik geloof dat ik bij het helpen door het wikkelen van het koude vochtige loof niet lekker ben geworden. Ik was dan ook heel bedroefd dat ik de festiviteiten niet kon bijwonen, dat ik gedwongen was uit de buurt te blijven en mijn plaats aan de zijde van Liszt aan Auguste over te laten. Spohr was al vertrokken.

Feestelijk versierd trokken we allemaal naar kamer nummer 6 en een half uur later gaven het knalvuurwerk en het rumoer aan tafel aan dat het feestvarken binnen was gekomen en het feest zou beginnen.

Onder koortsaanvallen en heftige pijn heb ik opgewekt gebeden voor het geluk van de begenadigde. Er werd vijf tot zes keer een toast uitgebracht, hetgeen Guste mij vertelde die vol enthousiasme met haar jonge waardigheid de leiding had.

Nadat het feestmaal voorbij was, leidde Liszt Auguste en met haar alle aanwezigen de tuin in voor het planten van een boompje, [een plataan] dat als blijvende herinnering aan zijn verblijf hier zou groeien en naar de hemel reikend een symbool zijn voor zijn genialiteit. *[De plataan staat tegenwoordig nog voor het westfront]*. Ik was intens blij over datgene, dat Auguste mij naderhand over de woorden van waardering van Liszt zei. Ook Emil die de Contessa begeleidde, was heel enthousiast. Hij week niet van haar zijde, hij vindt haar het waard om vereerd en aanbeden te worden.

De avond werd in de biljartzaal, omdat er nog veel gasten aanwezig waren met spel en dans afgesloten.

24 oktober: Liszt heeft herhaaldelijk naar mij laten informeren, vandaag verscheen hij zelf bij mij en hij verzekerde mij tijdens zijn tamelijk lange verblijf, hoezeer hij mij bij het hem zo diep ontroerende feest had gemist. Zijn woorden deden mij goed en komen uit een hart dat alleen maar echt en oprecht slechts het edele wil. De Contessa komt dagelijks wel een keertje bij mij langs. Het laatste restje vooroordeel ten opzichte van haar werd hier overwonnen door haar grenzeloze goedheid, haar goede hart en haar echte nobele karakter, dat in alles naar buiten komt.

25 oktober: Er werd gesproken over het vertrek van de Contessa, en ik geloof dat de relevante voorbereidingen zijn getroffen. Het begint ook koud te worden. Het is ook heel begrijpelijk dat de Meester ongeduldig wordt om terug te keren uit de rust, de vrije tijd op dit eiland naar de wereld waar van alles gebeurt.

Inderdaad verliet heel snel na het vertrek van de door hem vereerde vrouw ook Liszt het eiland.

[Het verloop van het verjaardagsfeest op 22 oktober 1841 beschrijft mevrouw barones Von Czetztritz in een brief aan haar dochter. Een kopie volgt op het persoonsregister]

Opmerking¹

Dagboeken verhalen alleen maar van een hartelijk afscheid en wat ik meer te weten kwam is uit de brieven van Auguste aan haar broer Alfred en aan haar vriendin Amelie von Faber *[de latere zuster Hildegard]* uit 1842 en de jaren 1843 en 1844 op te maken. Daaruit blijkt dat Liszt nog herhaaldelijk aan haar moeder (de moeder van Guste) heeft geschreven en dat hij goede herinneringen aan het verblijf had. De Contessa, ook intellectueel een belangrijke vrouw, was later door haar "Plaudereien Am Herd" *[gemoeidelijke gesprekken bij de haard HS]* als schrijfster onder het pseudoniem "Daniel Stern" bekend. De scheiding van Liszt gebeurde in alle vriendschap.

In de door mij genoemde brieven wordt bijvoorbeeld gezegd: "*Liszt stuurde aan haar moeder en mij herhaaldelijk een bericht*". Het meeste weet ik van zijn vriend Lefebvre *[hier met accent grave HS]*, die op dit moment hier op Nonnenwerth is. Liszt heeft overal een uitverkocht concert, ook in Petersburg, gehad en furore gemaakt. Lefebvre vertelt prachtige dingen over de bewondering die de Meester ten deel valt, vooral door de dames.

(De brief "Rheinland" is niet van hem, Liszt is er verontwaardigd over). Geen van de *[dames HS]* had indruk op hem gemaakt of hem zijn eerste liefde doen vergeten. Bij ieder diner had hij op haar gezondheid zijn eerste glas gedronken, waarbij zijn blikken haar, die gewoonlijk aan het eind van de tafel zat, opzochten en toeknikten, zodat het iedereen moest opvallen en enkelen het geheim ontdekten hadden. Daar zijn relatie in Engeland beëindigd was, zal het pas later hier bekend worden.

Het boompje van Liszt loopt goed uit en is door rozen en reseda's *(een roosachtige plant HS)* omgeven.

... Gravin d'Agoult zal in juli komen. Wij verheugen ons op de komst van Liszt en de Contessa. Van George Sand hebben we niets meer gehoord.

Auguste vertelde nog: "Ik herinner me nog een gesprek met Liszt. Hij sprak over de vrouwenfiguren van Shakespeare, benadrukte het ontroerende en verheven vrouwelijke van Julia. Aan Julia met haar lieflijkheid deed de Contessa denken en Liszt zal het ook zo hebben gevoeld."

Kinderen voortgekomen uit de verbintenis van Franz Liszt en Gravin Marie d'Agoult:

Blandine (1835–1862), echtgenote van de minister Émile Ollivier (1825–1913).

Cosima (1837–1930), echtgenote van Hans von Bülow (1830–1894) en vanaf 1870 van Richard Wagner (1813–1883). Daniel (1839–1859).

Gravin Marie d'Agoult (1805–1876).

Opmerkingen enkele jaren later:

De scheiding van gravin d'Agoult vond in vriendschappelijke sfeer plaats. Gravin d'Agoult heeft later als 'Daniel Stern' een aantal interessante artikelen met als titel 'Plaudereien am Kamin' in een weekblad gepubliceerd.

De kinderen Cosima en Blandine waren nog één keer (1843) gedurende ongeveer 6 weken op Nonnenwerth, toen de oudste van de kinderen 9 jaar was.

De boom op het weiland voor het huis als je omhoog rijdt tegenover de kant van Rolandseck – was toen ik de laatste keer met mijn oudste zoon op Nonnenwerth was om de dochter van mijn broer Clementine (Linz) te bezoeken, een geweldige boom geworden.

Noot:

1. Niet duidelijk is geworden van wie beide 'opmerkingen' afkomstig zijn. Volgens zuster Michaela Schönhofen zijn ze op een later tijdstip (ergens in de negentiende eeuw?) aan het dagboek toegevoegd.

11. Rolandseck, Nonnenwerth en het Zevengebergte. Ingekleurde fotokaart in lijst. Souvenir van omstreeks 1900. Collectie Liszt Archief Delft.

Appendix 2

Brief van Marie von Czettritz aan haar dochter over de dertigste verjaardag van Franz Liszt, 22 oktober 1841

“Ik hield haar (een kennis) hier voor een feest, dat Cordiers, wij en de mensen uit Aken ter gelegenheid van de verjaardag van Liszt voor hem organiseerden.”

Wij overhandigden allemaal ons cadeau, dat bestond uit oesters, leverpastei, taarten en ananas. Ik gaf een taart met 30 kaarsjes (L. vierde zijn dertigste verjaardag) waarop een figuur stond met de Hongaarse vlag. Vader gaf de ananas, de inwoners van Aken een kop van een wildzwijn en het eiland als een plaquette¹, de gravin (Marie d'Agoult) de leverpastei, en met z'n allen tweehonderd oesters. Liszt was met stomheid geslagen.

Toen men aan tafel wilde gaan, naar beneden, deed de gravin boven de deur van kamer 6 open en klonk een kort trompetgeschal en werd vuurwerk afgestoken. Wij stonden allemaal in de kamer en ik vroeg hem uit naam van allen of hij vandaag onze gast wilde zijn, omdat hij morgen, de 22ste, alleen wilde zijn.

Er stond een mooi versierde leunstoel met laurier en rozen versierd, daar boven was een borstbeeld eveneens versierd. Een mooie krans die de minister Bremer³ hem had gestuurd, de wanden en deuren waren met kransen behangen; de tafel was heel mooi gedekt en met vazen en bloemen getooid. Toen hij ging zitten, zetten juffrouw Cordier (de latere zuster Angela von Cordier) en de pianiste Stuntz hem een lauwerkrans op. Op zijn bord vond hij de volgende geschenken: een mooie map waarop het eiland in olieverf was geschilderd van Augustchen [de latere zuster Angela von Cordier], een portemonnee van mevrouw Von Cordier, een thermometer van juffrouw Stuntz, en een medaille van marmer met het profiel van de gravin naar haar borstbeeld van Bertolini.

Hij was aangedaan en ontroerd. Mijn kaarsjes vielen in goede aarde, omdat dat iets is wat men in Frankrijk niet kent.

Nu komt er een komische episode. Jij kent de zwarte jongen van Huis Korf, die wij de Pommer (een inwoner van Pommern) noemden, met hem had hij altijd veel plezier en hij zei dat hij hem wilde leren zich volgend jaar als Turk te verkleeden; hem verkleeden wij dus als Turk en

hij moest de zwijnskop brengen; toen hij binnenkwam bulderde iedereen van het lachen en hij was buiten zichzelf toen Korf binnenkwam, c'est admirable! Hij drukte de zwarte bijna fijn van plezier; de kop had onder andere een gedicht als vlag als een versiering. Hij was namelijk als kind altijd gewend, dat er op zijn verjaardagen een wildzwijnskop door de ruimte paradeerde, vandaar dat hij uit Hongarije kwam.

Behalve wij waren als gast ook in het huis gearriveerd de beeldhouwer Imhoff, (Wilhelm Joseph, 1791-1858, stammend uit een Keulse beeldhouwersfamilie) die kwam om Liszt te vragen om te poseren, hij wilde namelijk een borstbeeld maken, ene meneer Lefebre (pianobouwer) uit Keulen en Roisin; Vorst Lichnowsky, (Felix von) kwam per toeval pas, toen we al aan het dessert zaten, gelukkig voor mij, want ik moest de toast uitbrengen, deed dat bevend en stotterend en met tranen, en hij had me beslist uitgelachen. Er werd mooie muziek gespeeld; voordat het dessert geserveerd werd, vroeg mevrouw Von Cordier hem om een boom op het eiland te planten, alles was al voorbereid, de tuinman liep met een met linten versierde plataan voorop, de muziek en iedereen liep in tweetallen naar beneden. Roisin sprak een paar woorden, het knalvuurwerk werd aangestoken, en men ging weer aan tafel.

Liszt bedankte iedereen hartelijk, en Roisin bracht een toast uit. Toen de Prins arriveerde was iedereen heel blij. Er werd gedronken op de gezondheid van de koning, op de gezondheid van haar vader werd door Roisin en de vorst een dronk uitgebracht², net zoals haar vader die uitbracht op de gezondheid van de vorst. Alles verliep mooi en hartelijk, onze goede Liszt echter was ernstig en ontroerd...

Ik ben vergeten dat er, toen we naar beneden kwamen vuurwerk werd afgestoken. Zo, nu weet je alles, mijn kind! ...”^{4,5}

Nederlandse vertaling Henk Scheurwater (HS).

Opmerkingen:

- ¹ Noot van de vertaler: Dragé, vertalen als plaquette?
- ² Noot van de vertaler: 'Even een blinde vlek wegwerken: het bepaalde lidwoord "der" bij "der Vater" wordt in het Duits gebruikt waar wij het bezittelijk voornaamwoord gebruiken als duidelijk is van wie het is. In dit geval moet het vertaald worden met: haar, want het slaat m.i. op Roisin!'
- ³ Noot van zuster Michaela Schönhofen: Ministerin Bremer; mogelijk wordt hier de echtgenote bedoeld van de Hannoverse Minister Ferdinand Franz Dietrich von Bremer (1759-1836). Minister in het koninkrijk Hannover: 1816-1823 en 1831-1832.
- ⁴ Alle woorden tussen haken [...] in de oorspronkelijke tekst zijn van zuster Michaela Schönhofen. Alle vetgedrukte woorden zijn overgenomen van het origineel, maar hier omwille van de leesbaarheid weer ongedaan gemaakt.
- ⁵ Er is nog een aparte personenlijst (Personenregister), samengesteld door zuster Michaela Schönhofen, behorende bij dagboeknotities van Frau von Cordier en brief van Barones Frau von Czetriz aan haar dochter.

Zuster Michaela Schönhofen toont een afschrift van het dagboek van Margaretha von Cordier aan Peter van Korlaar (foto JS).

Persoonsregister

Samengesteld door zuster Michaela Schönhofen in 2010

Cordier, Margareta von, geboren Von Hertwich in Mainz (1782-1846). Weduwe van de geheimraad en belangrijk regeringsambtenaar van Vorst Von der Leyen in Frankfurt am Main. Wordt in 1835 eigenaresse van het eiland Nonnenwerth, woont de zomermaanden met haar drie kinderen op het eiland.

Het eerste kind: Emil von Cordier, (1812-1892) geboren in Frankfurt am Main. Neemt predikantsplaats over in Unkelbach. Studeert onder andere theologie en neemt in 1863 tot aan zijn dood in 1892 de Zijn graf bevindt zich op de begraafplaats van Unkelbach.

Het tweede kind: Auguste von Cordier, (ook wel Gustel genoemd, 1813-1864) geboren op 20 februari 1813 in Frankfurt am Main. In 1829: wetenschappelijke opleiding in het Groß herzogliche Institut in Mannheim en in 1834 volgt zij een studie aan de Kunstakademie in Düsseldorf bij Karl Friedrich Lessing.

In 1854 is zij de stichtster van het klooster en de school van de Franciscanessen in Nonnenwerth. Zij was de eerste overste van de Franciscanessen en de eerste directrice van de school. Op 19 maart 1864 sterft zij na een kort ziekbed en wordt op het kerkhof van het eiland begraven.

Het derde kind: Alfred von Cordier, geboren in 1815. Luitenant in het Ingenieurskorps in Luxemburg. In 1846 trouwt hij met Josephine Koch uit Keulen.

Faber, mevrouw von: moeder van Amalie von Faber (S. Hildegard).

Amalie von Faber: (1809-1881) geboren op 30 november 1809 in Michelstadt in het Odenwald. Beste vriendin van Auguste von Cordier, die haar bij het stichten van de orde ter zijde staat en Franciscanes wordt onder de naam: zuster Maria Hildegard. Tot haar dood op 12 augustus 1881 blijft zij op het eiland en geeft les aan de meisjesleerlingen. Haar laatste rustplaats bevindt zich op onze begraafplaats.

Groyen, Carl Arnold, Eigenaar van hotel Rolandseck met zomerhuis omstreeks 1840. Later Hotel Anker (van 1955 tot 1976 is het de Russische ambassade aan de huidige Bundesstrasse 9).

Lefebvre, Oprichter van de pianobouwonderneming "Eck & Lefebvre" in Keulen, die in die tijd met 65 werknemers het grootste bedrijf was. Met Franz Liszt bevriend en door hem gestimuleerd, gaat in 1848 failliet.

Lichnowsky, Felix von, (1814-1848) kleinzoon van de Beethoven-begunstiger Vorst Carl Lichnowsky. Nauwe vriendschap met Fr. Liszt. Auteur van het gedicht: *Nonnenwerth*, "Ach, nun taucht die Klosterzelle...", dat Liszt circa 1842 op muziek zet en dat in verscheidene versies verschijnt, bijvoorbeeld als *Elegie* alleen voor piano. Behoort tot de reactionaire vleugel in de Duitse Nationalversammlung (Nationale Vergadering HS) in Frankfurt en wordt daar in 1848 vermoord.

Schneider, Friedrich. Circa 1835 tot 1844 pachter van het Gasthof Nonnenwerth. Vanaf 1844 volgt Friedrich Klein hem als pachter op.

Spohr, Louis, (1784-1859) beroemd Duits violist in de negentiende eeuw en componist en dirigent. Wekte in Londen opzien, toen hij bij een van zijn concerten als eerste met zijn maatstok voor het orkest ging staan en dirigeerde. Spohr was op 19 oktober 1841 op Nonnenwerth.

Friedrich Wilhelm Klein, omstreeks 1806 in Bonn geboren. Hoteleigenaar in Honnef. Vanaf 1844 pachter van het Gasthof [hotel HS] op Nonnenwerth. Zijn zoon Bernhard Wilhelm werd in 1845 op Nonnenwerth geboren. Het vroegere Hotel Klein in Honnef werd afgebroken en op die plaats staat de huidige Honnefer Volksbank. De Bernhard Kleinstraße in Honnef herinnert aan de vroegere hotel-eigenaar.

Bronnen:

- ¹ "Het dagboek van mevrouw Cordier": Handgeschreven kopie in het archief van het Provinzialat Nonnenwerth.
- ² Met betrekking tot de brief van mevrouw Von Czetriz aan haar stiefdochter Isidore over het verjaardagsfeest op Nonnenwerth in 1841:

Münster, Paula: *Die Geschichte der Insel Nonnenwerth* (1925), pp. 246-248 Voetnoot: "De brieven van mevrouw Von Czetriz aan haar stiefdochter Isidore, de echtgenote van raadsheer Von Kitzing te Münster, ... Op dit moment bevinden de brieven zich in de nalatenschap van Varnhagen(s) von Ense, die door de afdeling Handschriften van de Königliche Bibliothek in Berlijn bewaard wordt.

Wahl, Antonia-Sophia: "Franz Liszt und Nonnenwerth" Kandidaatsscriptie bladzijde 27f

Marie Baronesse Von Czetriz und Neuhauf, geboren Victor in Posen [gebied in Polen HS], voor de derde keer getrouwd, nu met Heinrich Maximilian von Czetriz. De vroegere generaal-majoor leeft met zijn vrouw in de buurt van Bonn. Haar brieven aan de stiefdochter Isidore komen uit de nalatenschap van Varnhagen(s) von Ense en bevinden zich in de Jagiellionische Bibliothek in Krakau, alleen in handgeschreven kopie.

Isidore, stiefdochter van mevrouw Von Czetriz, gehuwd met raadsheer Christian Ernst Theodor Kitzing. De stiefzuster van mevrouw Von Czetriz, Ernestine Robert (geboren Victor), is de echtgenote van de jongste broer van Rahel Varnhagen, Moritz Robert.

Franz Liszt en Marie d'Agoult op Nonnenwerth in de (na)zomer van 1841 - een calendarium

Albert Brussee

Op de voorliggende pagina's in dit tijdschrift treft de lezer de publicatie aan van het dagboek van Margarete von Cordier, die daarin verslag doet van Liszts verblijf op het Rijn-eiland Nonnenwerth in de (na)zomer van 1841. Hoewel deze bron in 1954 integraal gepubliceerd werd¹ en er verscheidene internetartikels naar verwijzen², is zij buiten Duitsland vrijwel onbekend gebleven. Aangezien het een uniek ooggetuigenverslag is van iemand die van dag tot dag genoteerd heeft wat er in de bewuste periode op Nonnenwerth is voorgevallen, verdient deze publicatie grotere aandacht. Men vindt er informatie die het bestaande beeld bevestigt en in een enkel geval aanvult. Helaas staan er ook nogal wat dingen in die een volstrekt verkeerde voorstelling van zaken geven, zodat waakzaamheid geboden is. In de onderstaande bijdrage zal ik trachten de ware toedracht te reconstrueren en waar nodig Von Cordiers relaas te corrigeren.

Als belangrijkste bronnen bij dit onderzoek werden, naast de dagboek aantekeningen van Frau von Cordier, ter hand genomen:

- de brieven van Marie von Czettritz und Neuhaus aan haar in Münster wonende stiefdochter Isidore. Een fragment hiervan werd in dit blad gepubliceerd, maar de totale correspondentie beslaat negen brieven (tezamen circa vijftig bladzijden in manuscript, dertig bladzijden gedrukte tekst), die in 1911 door Emil Jacobs gepubliceerd werden in een speciaal aan Liszt gewijde editie van het muziektijdschrift *Die Musik*.³
- De correspondentie Liszt – d'Agoult in de nieuwe, verbeterde uitgave van Serge Gut en Jacqueline Bellas.⁴
- Het derde deel van de *Correspondance générale* van Marie d'Agoult, uitgegeven door Charles F. Dupêchez.⁵
- *Liszt in Germany 1840–1845* door Michael Saffle, die daarin een gedetailleerd overzicht geeft van alle concerten die Liszt in de betreffende periode (augustus–oktober 1841) gaf.⁶
- Het door Serge Gut samengestelde calendarium in zijn *Franz Liszt*⁷ alsmede (meer uitgebreid) in de genoemde correspondentie Liszt – d'Agoult.

We nemen een kleine aanloop en beginnen ons onderzoek enkele dagen voor aankomst op Nonnenwerth.

Maandag 2 augustus. Komend van Hamburg arriveerden Franz Liszt en diens secretaris Belloni met de stoomboot 's ochtends in Amsterdam. Zoals uit het *Algemeen Handelsblad* van 5 augustus valt te vernemen, reisde de virtuoos nog dezelfde dag door 'naar badplaatsen aan den Rijnsoever'.⁸ Dit wordt bevestigd door een op 27 juli te Hamburg geschreven brief van Franz Liszt aan Marie d'Agoult, waarin we lezen: "Maandagmorgen zal ik in Amsterdam zijn en 's avonds in Rotterdam."⁹ In Hôtel des Bains in Rotterdam deed Liszt navraag of Marie d'Agoult zich daar had laten inschrijven.

In een eerdere brief had de grote pianist haar namelijk geadviseerd in Le Havre de boot naar Rotterdam te nemen, waar ze elkaar dan zouden ontmoeten.¹⁰ Hij trof er haar echter niet.

Dinsdag 3 augustus. De volgende dag, om zes uur 's ochtends, stapten Liszt en Belloni aan boord van de boot naar Düsseldorf, waar zij 's avonds arriveerden. Ook hier deden ze in enkele hotels navraag naar Marie¹¹, die reisde onder het pseudoniem 'Madame Mortier de Fontaine'¹² – maar ook nu zonder resultaat.

Woensdag 4 augustus. De volgende dag bracht de boot hen naar Keulen. Het bleek mogelijk nog dezelfde dag door te reizen naar Bonn en vandaar

naar Rolandseck/Nonnenwerth, waar het tweetal 's nachts (laat in de avond?) aankwam. Daar bleek Marie d'Agoult, komend van Mainz, enkele uren eerder gearriveerd te zijn. Zij had kamer 3 op de eerste verdieping toegewezen gekregen, een royale kamer die vroeger aan de abdis van het klooster had toebehoord. Frau von Czetztritz, die haar kamer exact onder de hare had, vertelde haar dochter dat de gravin ogenblikkelijk een bad wenste te nemen waarin allerlei geurige kruiden moesten worden gestrooid, en verzocht had bloemen naar haar kamer te brengen, die zolang ze bleef regelmatig dienden te worden verversd.¹³ In dezelfde brief lezen we, dat Liszt ondanks het nachtelijke uur 'gleich ohne weiteres' haar kamer binnenstormde!

Een bevreemdende merkwaardigheid in het dagboek van Margarete von Cordier is, dat zij er kennelijk van overtuigd was dat het de bekende Franse schrijfster George Sand was, die op 4 augustus haar opwachting op Nonnenwerth maakte. Alleen al uit de briefwisseling Liszt-d'Agoult blijkt dat dit uit de lucht is gegrepen (zie boven). Het duidelijkste bewijs dat het hier een wonderlijke vergissing betreft, wordt echter geleverd door een brief van Marie d'Agoult aan haar moeder. Deze brief is namelijk gedateerd 'Nonnenwerth 5 août'¹⁴, wat bevestigt dat zij het was die (zonder de kinderen, maar in gezelschap van haar gezelschapsdame, Annette Laager¹⁵) op de bewuste avond op het Rijn-eiland voet aan wal zette. Ten overvloede heb ik er ook de 'Correspondance' van George Sand op nageslagen. Zoals te verwachten was, zat de schrijfster in augustus 1841 gewoon op Nohant. Verscheidene brieven aan o.a. Marie de Rozières ['Nohant, 4 août'], Sylvain Lasnier ['Nohant, 8 août'] en haar dochter Solange ['Nohant, 13 août'] tonen dit onomstotelijk aan.¹⁶

Ook Marie von Czetztritz was aanvankelijk van mening dat de mysterieuze dame die op Nonnenwerth gearriveerd was, George Sand was. Pas in september, nadat beide vrouwen bevriend waren geraakt en vaak tezamen over het eiland wandelden, blijkt uit haar correspondentie dat ze ervan overtuigd was geraakt dat het om Marie d'Agoult ging.

Wat betreft de datum van aankomst – Von Cordier geeft '4 August 1841', wat door de brief van Marie d'Agoult aan haar moeder bevestigd wordt. Serge Gut echter vermeldt in zijn *Franz Liszt* '6. August'¹⁷,

Michael Saffle geeft 7 augustus¹⁸, terwijl Michael Short zelfs 'August 7 or 8'¹⁹ overweegt. Zij baseren zich hierbij klaarblijkelijk op Von Czetztritz, die haar eerste brief, gedateerd 'Nonnenwerth, den 15. August 1841' als volgt begint: "Vandaag is het negen dagen geleden toen bij regenweer vanuit Mainz met de boot een Franse dame arriveerde."²⁰ Vijftien min negen geeft zes, moet Serge Gut gedacht hebben (in Engels sprekende landen ligt dat kennelijk anders...).

Wie de brief van barones Von Czetztritz aandachtig leest, moet echter tot de conclusie komen dat deze over meerdere dagen geschreven werd. Op driekwart van dit vijf bladzijden lange epistel begint een nieuwe alinea met het woord 'Sonabend' (zaterdag), gevolgd door een liggend streepje. En de laatste alinea opent op identieke wijze: 'Sonntag früh. – ' Hieruit volgt naar mijn mening, dat de brief voornamelijk werd geschreven op vrijdag 13 augustus, werd vervolgd op zaterdag om besloten en gedateerd te worden op zondagmorgen 15 augustus. Het was dus op 13 augustus dat Marie von Czetztritz schreef dat het negen dagen geleden was, dat een Franse dame zich op het eiland had aangediend. Dat betekent dat de datum van aankomst ook in deze bron 4 augustus is, wat exact overeenstemt met de opgave van Von Cordier en Marie d'Agoult.

Donderdag 5, vrijdag 6 augustus. In haar brief van 5 augustus schreef de gravin: "Zoals ik al vreesde – hoewel hij me dat niet met zoveel woorden zei –, trof ik Liszt er ziek aan. Iedere dag had hij koortsaanvallen die veroorzaakt werden door irritatie en uitputting. Ik arriveerde net op tijd om hem te redden uit de handen van een nietswaardige dokter, en denk dat hij spoedig zijn leven als kunstenaar weer kan hernemen."²¹ Het lijkt erop dat Marie d'Agoult hier een beetje overdrijft. Echt ziek was Franz Liszt niet. Frau von Cordier noteerde, dat ze hem had horen spelen op haar 'alten Rumpelkasten' en Marie von Czetztritz deelde haar dochter mee, dat ze de virtuoos en de mysterieuze dame in de tuin achter het klooster had zien zitten. Vermoedelijk moeten we het zo zien, dat de lange reis vanuit Hamburg (bij slecht weer!) veel van Liszts constitutie had gevraagd en hij de eerste dagen op Nonnenwerth nodig had om weer een beetje op verhaal te komen. Dat hij daarnaast geplaagd werd

door kiespijn, zoals Margarete von Cordier vermeldt, wil ik graag geloven. Liszt had een slecht gebit en zou enkele maanden later in Münster door een tandarts stevig onder handen worden genomen.²²

In de brief van 5 augustus aan haar moeder laat Marie d'Agoult tevens weten, dat ze niet de enige gasten op het eiland waren. Ze noemt twee 'Anglais spleenétiques' en een jong Italiaans echtpaar met kinderen, de graaf en gravin Muzzarelli, die zij eerder in Florence had ontmoet. En dan waren er natuurlijk baron en baronesse Von Czetztritz.

Zaterdag 7 augustus. Op deze dag schreef Marie d'Agoult om vier uur 's middags op Nonnenwerth een kort briefje aan Franz Liszt, beginnend met de woorden: "*Arrivés avec le soleil; de coeur plein de joie et de fortitude.*"²³ Omdat het raadselachtige kattebelletje eindigt met "*Adieu, bon courage, bon espoir et bon souvenir*" lijkt het erop dat Franz en Marie op die dag een uitstapje hadden gemaakt, Marie naar het Rijn-eiland was teruggekeerd, maar Liszt om welke reden dan ook op het vasteland was achtergebleven. De eerste brief van Marie von Czetztritz werpt licht in de duisternis. Daarin lezen we dat Liszt na twee rustdagen op Nonnenwerth, dus op 7 augustus, naar Bonn was afgereisd en later op die dag met het echtpaar Thiers²⁴ was teruggekeerd; Felix Lichnowsky²⁵ en diens vriend Émile Girardin²⁶ waren onderwijl al op Nonnenwerth gearriveerd.²⁷

Trachten we de informatie uit deze twee bronnen tot een logisch geheel te combineren, dan ziet het er naar uit dat Franz Liszt en Marie d'Agoult 's ochtends naar Bonn zijn afgereisd en daar Felix Lichnowsky en Émile Girardin getroffen hebben. Omdat Thiers en zijn vrouw pas enkele uren later zouden arriveren, werd besloten dat Lichnowsky en Girardin in gezelschap van Marie d'Agoult met de middagboot naar Nonnenwerth zouden terugkeren en Liszt in Bonn zou achterblijven. Toen de bekende politicus laat in de middag aankwam, werd hij door Franz Liszt verwelkomd en vergezeld naar het Rijn-eiland, waar ze vroeg in de avond aankwamen.

Na een gemeenschappelijk diner boven in de eetzaal kwamen allen naar beneden, dronken koffie in de kloostertuin, net voor het venster van baron en baronesse Von Czetztritz' kamer, en werden er

1. Felix Lichnowsky, lithographie van Valentin Schertle (1809–1885) uit 1848.

cadeaus uitgewisseld. Liszt had voor Felix Lichnowsky in Londen een pistool gekocht, die de krijgshaftige edelman direct op een schietschijf uitprobeerde!²⁸

Serge Gut vermeldt in de 'Ausführliche Chronologie' achterin zijn *Franz Liszt* dat Thiers, Lichnowsky en Girardin eerst op 9 augustus op Nonnenwerth arriveerden.²⁹ Deze foutieve datering heeft alles te maken met de door hem abusievelijk gestelde dag van aankomst (6 augustus).

Zondag 8 augustus. Op zondag 8 augustus was het druk op Nonnenwerth. Frau von Cordier beschrijft dat op die dag boten vol nieuwsgierigen arriveerden, de Bonner Liedertafel zich liet horen en er aan lange houten tafels gemeenschappelijk werd gegeten, zoals dat in Duitsland nog steeds gebruikelijk is. Indirect wordt hiermee bewezen dat Liszt op 7 augustus in Bonn is geweest, er contact heeft gelegd met verschillende instanties en gepolst zal hebben of het mogelijk was daar een concert te geven. Het nieuws dat hij op Nonnenwerth verbleef, moet zich als een lopend vuurtje verspreid hebben met als gevolg dat direct de volgende dag de Bonner Liedertafel de grote pianist een muzikale groet kwam brengen.

Maandag 9 augustus. Uiteraard wilden de gasten op Nonnenwerth Liszt wel eens horen spelen, maar de piano in de eetzaal was zo slecht dat van een concert een sprake kon zijn. Margarete von Cordier besloot daarom haar eigen ‘großen wertvollen Flügel’ te laten overkomen.³⁰ Met vereende krachten werd dit instrument naar de eetzaal gesleept. Onder maandag 9 augustus beschrijft Von Cordier dit besloten concert, waarover ook Marie von Czetztritz interessante bijzonderheden geeft. Haar echtgenoot, de bejaarde generaal Von Czetztritz (eindnoot 13, afb. 2), vond het ongepast erbij te komen zitten, maar toen hij op aandringen van zijn vrouw toch binnentrad, stond Liszt op, boog hoffelijk en zei: “En nu zal ik voor de generaal een mars spelen!” Zijn vrouw vertelt dat de pianist vervolgens voor de vuist weg ‘einen göttlichen Marsch’ improviseerde. Daarnaast speelde hij de eerste versie van zijn Mazeppa-etude, die enkele maanden daarvoor bij Schlesinger gepubliceerd was³¹ en enkele ‘Phantasieen’, waaronder we met een gerust hart operaparafrases of liedbewerkingen mogen verstaan. Marie von Czetztritz zat tijdens dat concert naast Marie d’Agoult, van wie ze op dat moment nog steeds dacht dat het George Sand was.³²

2. Generaal Karl Heinrich von Czetztritz und Neuhaus (1773–1865).

Dinsdag 10 augustus. Als we Margarete von Cordier mogen geloven, werden er op 10 augustus plannen gesmeed voor het concert dat Liszt de volgende dag in Bonn zou geven. Vermoedelijk moet dit in die zin geïnterpreteerd worden, dat Liszt pas op die dag van zijn secretaris Belloni – die waarschijnlijk op 7 augustus in Bonn was achtergebleven om de noodzakelijke voorbereidingen te treffen – vernam dat er voor 11 augustus een concert geprogrammeerd stond. Franz Liszt moet terstond naar Bonn vertrokken zijn, want er bestaat een aan hem gerichte brief van Marie d’Agoult, gedateerd ‘Nonnenwerth, 10 août’, waarin zij – verbazingwekkend genoeg! – haar geliefde meedeelt dat ze besloten had naar Parijs terug te keren. Als de pianist op die dag op het eiland was geweest, dan had ze deze onthullende brief, die bij uitzondering in zijn totaal zal worden gepubliceerd, niet geschreven.

“Mijn beste Franz,

De dwaasheid is me in mijn kop geslagen en ik houd het niet meer uit. Het is me onmogelijk te leven te midden van deze voortdurende onrust.

Je kunt dat niet begrijpen, laten we dus ophouden met onze droeve discussies hierover en laat me gaan voordat je ontroerende toewijding, die je zo eigen is, mij op andere gedachten brengt. Ik vertrek naar Parijs. Het is beter voor je als ik je vriendin ben in plaats van je geliefde. Ik weet heel goed dat je niets te verwijten valt, maar ik weet ook... ik weet niets dan dat ik lijd en dat ik jou eeuwig zal doen lijden als ik blijf. Adieu dus! Je kunt voorwenden en ik zal voorwenden dat een kind ziek is geworden, dan zal niemand meer iets vragen.

Adieu Franz, dit is geen breuk maar een verdaging. Over vijf of zes jaar zullen we samen lachen om mijn kwellingen van vandaag.

Adieu.

Nonnenwerth, 10 augustus 1841.”³³

Deze woorden tonen aan dat het verblijf op Nonnenwerth nu niet bepaald ‘rozengeur en maneschijn’ was, zoals men zo vaak leest. De liefdesband tussen Franz Liszt en Marie d’Agoult stond in 1841 al op springen. Reeds in Italië waren de eerste scheuren zichtbaar geworden: de gravin was op 23 oktober 1839 uit Genua alleen naar Parijs teruggekeerd, terwijl Franz Liszt zijn eerste grote

concertreis naar Wenen en Pest begon. De vulkaan der hartstocht was nog niet gedoofd en de brieven vlogen over en weer, maar hun beider karakter en ambitie lieten zich niet goed combineren. De gravin was een trotse, sterke, niet onbegaafde vrouw, absoluut niet van het type dat zich volledig in dienst stelt van een ander. Ze verlangde aandacht voor zichzelf, voor haar geschriften. Zij kon het eenvoudigweg niet verkroppen dat ze altijd in de schaduw stond van de knappe, innemende man die eenieder om zijn vingers wond en door tallozen werd aanbeden. Ze had in Parijs in 1840 haar eigen leven weer opgebouwd, hield salon en publiceerde regelmatig. Toen ze echter vernam, dat haar minnaar van plan was zich enkele maanden op het rustige Nonnenwerth terug te trekken en zij uitgenodigd werd met hem de zomer daar door te brengen, kreeg ze weer enige hoop. Een langere tijd samen op dat rustige Rijn-eiland, hij alleen voor haar – dat zou hun relatie ten goede komen! Maar wat gebeurde er? Ze was nog niet gearriveerd of er verschenen enkele vrienden die zijn aandacht opeisten. Boten vol bewonderaars betraden het eiland. Franz Liszt vloog als vanouds van hot naar her, was weer het stralende middelpunt, en verliet al na enkele dagen Nonnenwerth om in Bonn een concert te geven. In een vlaag van teleurstelling en wanhoop moet Marie de pen gegrepen hebben en hem kort maar krachtig hebben laten weten, dat het haars inziens beter was dat ze maar direct vertrok.³⁴

Of en voor hoe lang Marie d'Agoult het eiland ontvlucht is, is overigens een vraag waarop ook de auteur van deze regels het antwoord schuldig moet blijven. Vermoedelijk is ze helemaal niet of maar heel kort weggeweest, want Marie von Czetztritz berichtte haar dochter in haar brief van 15 augustus (in het gedeelte dat twee dagen daarvoor, op vrijdag 13 augustus geschreven werd): “Op dit moment zingt ze een lied en hij begeleidt haar – een mooie altstem.”³⁵ Margarete von Cordier vermeldt dat zij op 14 augustus lang met ‘George Sand’ gesproken had (“es gefiel mir, was und wie sie sprach”). En op 16 augustus schreef Marie d'Agoult vanuit Nonnenwerth een brief aan de bekende auteur Charles-Augustin Sainte-Beuve.³⁶ Vermoedelijk hebben Felix Lichnowsky en Girardin haar op andere gedachten gebracht of trof Franz Liszt haar

3. Een wat broos ogende, wondbare Marie d'Agoult, enkele maanden voor haar vertrek getekend door Théodore Chassériau (maart 1841). Musée du Louvre, Parijs.

van zijn concert in Bonn terugkomend nog op Nonnenwerth aan en wist hij haar te bepraten. Zoals blijkt uit de observatie van Frau Von Czetztritz besteedde de pianist in de dagen daarna meer aandacht aan haar en begeleidde hij haar in enkele liederen.

Woensdag 11 augustus. Op deze dag vond het concert in Bonn plaats. Waar Liszt optrad en wat hij gespeeld heeft, is niet bekend. Het enige wat we weten is, dat het een solorecital betrof ('Er nur allein spielte'³⁷) dat 's avonds plaatsvond; 's middags was er een diner, Liszt aangeboden door de Beethoven-Verein.³⁸ Het concert maakte diepe indruk op zowel Auguste von Cordier, de dochter van Margarete en latere abdis van het klooster op Nonnenwerth, als op barones Von Czetztritz en haar echtgenoot, die eveneens naar Bonn waren getogen. De laatste vertelde met trots aan haar dochter, dat Liszt gedurende het concert tweemaal op haar was afgekomen en aller ogen op haar gericht waren geweest.³⁹ De grote afwezigheid was Marie d'Agoult die vertwijfeld haar koffers aan het pakken was...

Von Cordier vermeldt het concert onder 10 augustus. Dit is onjuist. Zoals ook Michael Saffle aan de hand van meerdere bronnen heeft aangetoond, vond het recital op 11 augustus plaats, vermoedelijk in het stadstheater.⁴⁰

Donderdag 12 augustus. Teruggekeerd op Nonnenwerth zal Liszt zijn handen vol hebben gehad zijn weerspannige geliefde te troosten en te overreden om te blijven. Waarschijnlijk was het ook op deze dag dat een afvaardiging uit Keulen op het eiland arriveerde met het verzoek ten behoeve van de voltooiing van de Dom een concert te geven. Het optreden in Bonn was ook in de *Kölner Zeitung* van 10 en 11 augustus aangekondigd geweest. Men wist dus dat de beroemde pianist in de buurt was en men kan zich voorstellen dat de leden van het Comité van de Centrale Dombouw Stichting onmiddellijk hun kans schoon zagen. Marie von Czetztritz laat weten, dat Liszt enthousiast reageerde en onmiddellijk toezegde.⁴¹

Vrijdag 13 augustus. Op deze dag studeerde Liszt hard op Von Cordiers vleugel (*“Inzwischen weilt der bezeichnete Künstler auf Nr. 3, zerhämmt mein neues Instrument”*) en, zoals we zagen, begeleidde hij zo af en toe Marie d’Agoult in een lied. Toen ze terugkwamen van een wandelingetje gebeurde er iets onverwachts. Barones Von Czetztritz vertelt: “Zaterdag. – Gisteren was er nog een leuke verrassing. Mevrouw Tormann kwam met ongeveer dertig jongedames, leraren en Prof. Breidenstein, ze versierden de deur van Liszts kamer heel mooi, zijn spiegel, zijn piano, en hielden een krans voor hem gereed.”⁴² Franz Liszt nodigde allen vriendelijk uit binnen te komen en gaf drie stukken ten beste. Vervolgens ging de pianist hen voor naar de eetzaal, speelde met de meisjes ‘Blindekuh’⁴³, en fantaseerde wel anderhalf uur walsen, polka’s en galops waarop door de aanwezigen vrolijk gedanst werd. Marie d’Agoult zag dit alles met lede ogen aan. Von Czetztritz schrijft in dezelfde alinea: “(...) toen zij zich nederzette waren haar schone trekken zeer verouderd en de tranen rolden langs haar wangen neer, ze dacht vast en zeker aan haar eigen kinderen, ik dorst haar niet te benaderen, en spoedig trok ze zich terug op haar kamer.”⁴⁴ De vrolijke scène had dus een tragische ondertoon en zou zich

uitstekend lenen voor een film of roman over Liszt op Nonnenwerth⁴⁵: terwijl de pianist zich best vermaakte en vrolijk lachend om zich heen tastte, lag Marie d’Agoult in haar kamer snikkend op bed...

Margarete von Cordier beschrijft deze scène onder zaterdag 14 augustus (zie haar dagboek aantekeningen, elders in dit blad), wat minder waarschijnlijk is, aangezien de pianist volgens Von Czetztritz op zaterdagmorgen naar Ems vertrok, waar hij op maandag 16 augustus een concert moest geven.⁴⁶

Zaterdag 14 augustus. Mogelijk heeft de pianist op zaterdagmorgen de stukken die hij in Bad Ems dacht te spelen nog even doorgenomen, want Von Cordier vermeldt dat zij de pianist “deels rustgevend, deels enerverend” op 14 augustus hoorden spelen terwijl ze aan het eten waren (aan het ontbijt zaten). Ook haar mededeling dat Emil, de zoon van mevrouw Von Cordier, samen met Liszt in verband met het concert in Keulen de publiciteit ter hand nam, klinkt aannemelijk. Omstreeks het middaguur zal de virtuoos naar Bad Ems zijn afgereisd.

Marie d’Agoult had het er weer moeilijk mee. Dit althans mag opgemaakt worden uit de woorden die Von Czetztritz schreef: “Liszt was is alle staten en zei tegen vader: ‘Zeg de gravin naar beneden te komen; het is mooi weer.’”⁴⁷ Kennelijk had de gravin, gebelgd omdat haar geliefde haar alweer voor enkele dagen in de steek liet, zich in haar kamer opgesloten en weigerde ze naar beneden te komen om afscheid te nemen.

Vermeldenswaard is nog, dat baron en baronesse Von Czetztritz, tezamen met een nieuwe gast, overste Haak uit Wiesbaden, de zaterdagavond doorbrachten met Marie d’Agoult en Felix Lichnowsky, die zich bij Liszts afwezigheid wat meer om de gravin bekommerde. Nog steeds denkend dat ze met George Sand te doen had, verbaasde Marie von Czetztritz zich erover dat Lichnowsky haar steeds met ‘gravin’ aansprak. Ook het feit dat ze zich als non gekleed had en zei dat ze het betreunde dat ze op het eiland op zondagmorgen de mis niet kon bijwonen, kon ze niet goed plaatsen in het beeld dat ze van George Sand had.⁴⁸ Marie’s toilet en haar verlangen naar de kerk te gaan moeten gezien

worden in het licht van haar liefdesverdriet. Hoeveel mensen vinden geen troost in het geloof als het met de wereldse liefde niet lukken wil?

Zondag 15 augustus. Dat Franz wel degelijk om Marie gaf en alles deed om het haar een beetje naar de zin te maken, blijkt uit een mededeling van de gravin aan haar moeder in een brief die ze enkele dagen later schreef. Ze vertelt daarin dat ze op 15 augustus tot haar verbazing in haar kamer een prachtig boeket bloemen vond en zij gewekt werd door een ‘harmonie d’instruments à vent’, een harmonieorkest uit Bonn dat onder haar raam een aubade bracht.⁴⁹ Er was maar één persoon op het eiland Nonnenwerth, die kon weten dat 15 augustus Marie d’Agoult’s naamdag was, en dat was Franz Liszt. Dat hij het is geweest die dat boeket bloemen (en de muziek) besteld had, wordt bevestigd door een zin uit Marie von Czetztritz’s tweede brief aan haar dochter van 26 augustus 1841: “Toen zei ze tot Liszt: ‘de amandeltaart en het boeket bloemen zijn weer stipt op tijd op mijn naamdag bezorgd.’”⁵⁰

Maandag 16 augustus. Op deze dag gaf Liszt zijn concert in Bad Ems (afb. 4). Een kleine twintig kilometer ten oosten van Koblenz in het dal van de rivier de Lahn gelegen, stond dit kuuroord bekend om zijn geneeskrachtige warmwaterbronnen en heerlijke klimaat, de reden waarom met name in de zomermaanden de gegoeden der aarde elkander hier troffen. Overdag werd er gekuurd en ’s avonds vermaakte men zich in de in 1839 geopende Kursaal, waar beroemde musici als de zangeres Jenny Lind, de pianiste Clara Schumann en de dirigent Jacques Offenbach optraden. Franz Liszt behoorde tot de eerste kunstenaars die zich in de prachtige Marmorsaal, genoemd naar de zestien marmeren zuilen die het balkon schragen, had laten horen (afb. 5). Op uitnodiging van Tsarina Alexandra Feodorowna van Rusland⁵¹ had hij al in juni 1840 zijn opwachting in Bad Ems gemaakt en met de voordracht van zijn bewerking van Schuberts *Ave Maria* haar tot tranen toe ontroerd.⁵² Op 16 augustus 1841 speelde Liszt zijn *Réminiscences de Lucia di Lammermoor*, ‘La Sérénade de Schubert’ (het welbekende *Ständchen*), een Mazurka van Chopin, de ‘Pollaca des Puritains’ (*I Puritani. Introduction et Polonaise*), *Réminiscences de Robert le Diable*, *Invitation à la Valse* van Weber en

de onvermijdelijke *Galop chromatique* als toegift.⁵³ De pianist logeerde tijdens deze dagen in Gasthaus Englischer Hof, tezamen met een bediende (vermoedelijk Belloni).⁵⁴

Marie von Czetztritz vermeldt in haar eerste brief, dat Liszt vernomen had dat op dat moment ook Johann Strauss in Ems was en dat hij van plan was de ‘Walzerkönig’ naar Nonnenwerth mee terug te brengen.⁵⁵ Onderzoek in het Stadtarchiv van Bad Ems bracht aan het licht, dat Johann Strauss (zonder twijfel de ‘Vater’; de ‘Sohn’ was toen pas zestien jaar oud) begin augustus inderdaad in Bad Ems was, maar toen Liszt arriveerde al weer vertrokken was. In de *Emser Fremdenliste* wordt hij omschreven als ‘4076. Hr Strauss, Artist a. Paris’ (sic!).⁵⁶

Wie Liszt in deze dagen wel ontmoet heeft, was Anton Rubinstein die met zijn leraar Alexander Villoing een drie jaar durende concertreis door Europa maakte. Het wonderkind had kort daarvoor in Nederland triomfen gevierd, had op 19 juli in Keulen het Pianoconcert in c van zijn leraar uitgevoerd en was daarna de Rijn stroomopwaarts gevaren.⁵⁷ In de *Emser Fremdenliste* worden ‘Villring (sic!) und Rubinstein’ inderdaad vanaf 28 juli tot 10 augustus vermeld; zij logeerden in hotel In der goldene Traube. Naar alle waarschijnlijkheid heeft Liszt, die immers pas op 14 of 15 augustus in Bad Ems arriveerde, de jongen dus elders gehoord; zie hierna onder ‘Dinsdag 17 – zaterdag 21 augustus’. Zeker is echter dat hij zeer onder de indruk was van het spel van de nog geen twaalf jaar oude knaap. Von Czetztritz bericht in haar brief van 26 augustus, dat hij hem van alle wonderkinderen de meest begaafde vond.⁵⁸ Deze bewondering was overigens wederzijds, want in een andere brief van 30 september wist Von Czetztritz te vertellen, dat de uitgever Simrock⁵⁹ haar gezegd had dat de knaap, nadat hij Liszt had horen spelen (waar wordt niet duidelijk), in tranen was uitgebroken en gesnikt moet hebben: “Das kann ich nicht!”⁶⁰

Margarete von Cordier noteerde in haar dagboek onder 16 augustus: “*Das Paar ist in Köln. Kommt abends zurück.*” Ook wordt op die dag een ‘Geheimnisvolle’ dame ten tonele gevoerd, die later Marie d’Agoult (of misschien Anna Laager ?) bleek te zijn – informatie die in het licht van het bovenstaande moeilijk te duiden is.

4. Een afbeelding van het Kurhaus van Bad Ems op een zich in het Stadtmuseum bevindend dienblad. In het lagere middengedeelte bevindt zich de Marmorsaal. Foto auteur, zomer 2017.

5. De Marmorsaal, die nog steeds als bal- en concertzaal dienst doet. Foto auteur, zomer 2017.

Dinsdag 17 – zaterdag 21 augustus. Over de datum van Liszts terugkeer op Nonnenwerth heerst onzekerheid. De *Emser Fremdenliste* vermeldt Liszts aanwezigheid in Ems uitsluitend in de editie van 15-17 augustus 1841. Michael Saffle vermoedt daarom dat de pianist direct daarna (op donderdag 18 augustus?) naar het Rijn-eiland is teruggekeerd. Hij schreef: “Teruggekeerd op Nonnenwerth bracht hij daar een paar rustige dagen door voordat hij op de avond van 22 augustus aangenaam werd verpoosd door de Kölner Liedertafel.”⁶¹ Dit is echter in tegenspraak met wat Margarete von Cordier in haar dagboek noteerde. Zij schreef onder 21 augustus: “Liszt, der auswärts war, wird erwartet.” Dit komt overeen met wat Marie von Czetriz haar dochter berichtte: “Ik vergat nog te zeggen dat we op dezelfde dag [uit de context laat zich afleiden dat met ‘dezelfde dag’ zaterdag 21 augustus bedoeld wordt] bij de gravin voor het eten waren uitgenodigd. Liszt werd terugverwacht. Wij verheugden ons daarop en hoopten veel van hem te horen. Om één uur kwam hij.”⁶² Een en ander wordt bevestigd door de brief die Marie d’Agoult op 21 augustus ’s ochtends aan haar moeder schreef. Hierin lezen we: “Liszt, die geheel en al hersteld is, heeft een concert in Ems gegeven; momenteel is hij in Mainz (...).”⁶³ Uit al deze berichten mag worden opgemaakt, dat de pianist na zijn concert in Ems naar het naburige Mainz is gegaan en daar enkele dagen is gebleven alvorens hij naar Nonnenwerth terugkeerde. Hoewel Philip S. Taylor, schrijvend over Anton Rubinstein’s eerste concert-tournee door Duitsland, Mainz niet noemt (eindnoot 57), heeft Liszt het wonderkind naar alle waarschijnlijkheid in die stad horen spelen; deze was immers al uit Ems vertrokken toen hijzelf daar arriveerde.

Na Liszts aankomst op Nonnenwerth, vroeg in de middag, werd er buiten gemeenschappelijk gegeten. Tijdens het diner vertelde de pianist enthousiast over Ems, de ‘Bädern’ en de jonge Anton Rubinstein, die hij dus kort daarvoor gehoord moet hebben. Na het diner werd er koffie gedronken, waarbij de heren een sigaar, de dames tot Marie von Czetriz ontstelden een sigaret opstaken.⁶⁴ Het begon echter te regenen, waarop men zich op Liszts kamer terugtrok en de pianist hen een paar stukken voorspeelde.⁶⁵

Von Cordier beschrijft dit voorval abusievelijk onder ‘22 August’. Deze en de volgende dag, ‘23. August (Sonntag)’, werden door haar verkeerd gedateerd; 23 augustus 1841 viel op een maandag.

Zondag 22 augustus. Op zondag 22 augustus was het, net als veertien dagen daarvoor, een drukte van belang op Nonnenwerth. Om een uur of twaalf arriveerde de Liedertafel uit Keulen op het eiland om Liszt op te halen en te begeleiden naar hun stad, waar de pianist de volgende dag een concert zou geven. In een van de vroegste Liszt-biografieën, door J.W. Christern, staat deze gebeurtenis prachtig beschreven. We laten het citaat in zijn geheel (in vertaling) volgen.

*“Met bloemen en vlaggen versierd voer een stoomschip met 340 leden van de Philharmonie aan boord naar Nonnenwerth om hem van daaruit naar Keulen te escorteren. Tegen de middag naderden zij het eiland en begroetten reeds van verre de op de oever staande mensen met gezang, kanonschoten en hoerageroep. Voorop de blazers begaf men zich naar de kloosterkapel, waar het krachtige, goedgeschoolde mannenkoor hem nogmaals een muzikale groet bracht. In Rolandseck was het feestmaal voorbereid. Het verliep met een vrolijkheid en enthousiasme, zoals wellicht alleen de met wijnranken bekrante Rijn die kent. De geestdrift bereikte echter haar hoogtepunt bij een op de Philharmonie uitgebrachte toast door Liszt die, sprekend over mannenkoren in het algemeen, naar voren bracht dat ‘geen land iets dergelijks bezat als de ‘Liedertafeln’ in Duitsland en in het bijzonder die aan de Rijn.’ Na de maaltijd keerde men naar Nonnenwerth terug. Hier waren onderwijl, gelokt door de feestelijke klanken, ontelbare bootjes met bewoners uit de buurt aangeland, en op het kleine eiland wemelde het van mensen. Men betreurde het echter dat er instrument noch zaal waren om Liszt te kunnen horen. Toen hij dat vernam, liet hij zijn vleugel in de kapel brengen, en bij open deuren, zodat iedereen het horen kon, klonk zijn bezielde en geestdrift opwekkende spel door de anders zo eenzame, verlaten hallen. Om zeven uur ’s avonds keerde het gezelschap – Liszt in hun midden – onder kanonschoten terug naar de met bonte lampionnen versierde stoomboot. Gedurende de vaart zong de Liedertafel de beste Duitse gezangen alsmede een speciaal tot dit doel gedichte cantate van Liszt.”*⁶⁶ Toen het donker werd en men tegen negen uur het reisdoel naderde, vlogen vuurpijlen en kleurige

voetzoekers de lucht in. Wondermooi omgaf Bengaals vuurwerk het schip. Vanaf de oever weerklonk muziek en hoerageroep. Heel Keulen had zich verzameld. Tegen de 15.000 mensen sloten zich aan bij de stoet die zich langzaam door de verlichte straten voortbewoog, en begeleidden Liszt naar zijn hotel waar een feestelijk banket, waaraan ook het stadsbestuur aanzat, de festiviteiten besloot.”⁶⁷

Het verslag van Von Czetztritz komt in grote lijn overeen met het bovenstaande. Ze geeft zelfs de naam van het restaurant in Rolandseck ('Kayser') en vermeldt dat het eten er 'schlecht' en 'mager' was.⁶⁸ Ze hield echter niet van al die drukte en bleef later op de dag op haar kamer. Ook ging ze niet met de 'andre Damen' (Marie d'Agoult en Frau von Bacheracht) op de boot naar Keulen. De volgende dag echter reisde ze met haar man, de heer Bacheracht die onderwijl gearriveerd was, en nog enkele anderen het gezelschap na, al was het niet van ganser harte.⁶⁹

Von Cordier, die, zoals gezegd de gebeurtenissen abusievelijk onder '23 August' opvoert, heeft het over een diner met tachtig couverts in de kloosterzaal. Uit haar mededeling dat ze zich aan het eind van de dag terugtrok en "de kunstenaar en zijn vereerders aan zichzelf overlieten" valt af te leiden,

6. Georg Osterwald, Die Grundsteinlegung zum Weiterbau des Kölner Doms am 4 September 1842. *Kölnisches Stadtmuseum*.

dat ook zij en haar dochter niet met het gezelschap naar Keulen zijn meegegaan.

Maandag 23 augustus. Het concert in Keulen vond plaats in de zaal van het stedelijk Casino; het theater was die avond bezet. Het was een 'gemengd' concert, waaraan ook een violist, verschillende vocalisten en een mannenkoor participeerden. Liszt begeleidde de zangers en speelde solistisch de *Ouverture de l'opéra Wilhelm Tell* in zijn eigen transcriptie, een 'Tarantelle' (waarschijnlijk *La Danza*, deel 9 van de *Soirées musicales*, naar Rossini), een Mazurka van Chopin, de *Réminiscences de Robert le Diable*. *Valse infernale* (naar Meyerbeer), de Polonaise uit *I Puritani* (naar Bellini), de *Réminiscences de Lucia di Lammermoor* (naar Donizetti) en *Erkönig* (naar Schuberts lied, dat hij ook in oorspronkelijke zetting begeleidde).⁷⁰ Het concert werd in veel dagbladen en muziektijdschriften lovend besproken, het meest uitvoerig uiteraard in de *Kölnische Zeitung*, waarin ook vermeld staat dat het 380 Thaler had opgebracht, een aanzienlijk bedrag dat, zoals gezegd, in zijn totaal ten goede kwam aan de voltooiing en restauratiewerkzaamheden aan de dom.

Niet zonder trots schreef Marie von Czetztritz dat Liszt, net als in Bonn, als hij even niets te doen had en andere musici zich lieten horen, naast haar kwam zitten en haar vriendelijk iets vertelde over het onderwerp en de vorm van de door hem ten gehore gebrachte composities. Het was in die tijd kennelijk gebruikelijk dat solisten zich vrijelijk door de zaal bewogen en met deze en gene een praatje maakten. Het concert als totaal was, vergeleken met dat in Bonn, Von Czetztritz wat tegengevallen.⁷¹ Liszts bewerking van *Erkönig* had ze echter prachtig gevonden; ze had de zanger in het geheel niet gemist!

Dinsdag 24 augustus. Op dinsdag 24 augustus keerde het gezelschap, Liszt inclusief, naar Nonnenwerth terug, waar uiteraard Frau von Cordier en haar dochter uitvoerig werden ingelicht over alles wat er voorgevallen was. Tekenend voor Liszts vriendelijke, onbaatzuchtige karakter is, dat hij hen die het concert gemist hadden alsnog een paar stukken in de kapel voorspeelde, waar de vleugel van Margarete von Cordier nog stond, en hij haar dochter Auguste in een lied begeleidde (zie het verslag van Von Cordier).

Erg lang bleef de pianist echter niet op Nonnenwerth, want voor de volgende dag stond er een concert in Koblenz in de agenda.

Woensdag 25 augustus. Dat concert vond plaats in de zaal van het Jezuïetencollege. Liszt speelde enkele delen uit de *Pastorale* van Beethoven (vermoedelijk de laatste drie delen van diens Zesde Symfonie, zoals hij meestal deed), enkele van zijn liederbewerkingen, Webers *Aufforderung zum Tanz* en de *Galop chromatique*.⁷²

Donderdag 26 augustus – zondag 5 september.

Na het concert in Koblenz keerde Liszt niet terug naar Nonnenwerth, maar wendde zijn steven stroomopwaarts. Op 27 en 29 augustus gaf hij samen met de bekende zangeres Adelaide Kemble, die hij in Engeland had leren kennen tijdens de tournees die hij daar in 1840 en 1841 had gemaakt, concerten in Frankfurt am Main. Op 27 augustus speelde Liszt solistisch tevens het Vijfde Pianoconcert van Beethoven. Op 30 augustus trad hij op in Wiesbaden en op 1, 3 en 5 september verscheen hij in Mainz voor het voetlicht. Als standplaats koos hij Frankfurt.

Onder 26 augustus vermeldt Michael Saffle (met vraagteken) op Nonnenwerth een concert (*“NONNENWERTH? 26 August 1841: Liszt’s summer home private”*). De vermelding waarbij met recht een vraagteken werd geplaatst, is ook nu het gevolg van het feit dat men te makkelijk aanneemt, dat alles wat Marie von Czetztritz in haar tweede brief (gedateerd ‘Nonnenwerth, den 26. August 1841’) schreef, ook inderdaad op die dag gebeurd is. In deze buitengewoon lange brief, ruim zes bladzijden gedrukte tekst⁷³, doet ze verslag van de periode 16 tot 26 augustus en de vermelding op p. 42 (*“wir gingen in Liszt’s Zimmer, wo er noch spielte.”*) slaat op de dag van terugkomst uit Ems (21 augustus).

Op 29 augustus verliet volgens Margarete von Cordier George Sand (Marie d’Agoult) Nonnenwerth (zie haar dagboekantekeningen). Onder dezelfde datum noteerde zij vervolgens: *“Die mysteriöse Dame, die für kurze Zeit wieder Nonnenwerth verlassen hatte, ist wieder zurückgekehrt.”* Raadselachtige woorden, te meer als men weet dat gravin d’Agoult een brief aan haar vriend Sainte-

Beuve dateerde met ‘Nonnenwerth, 31 Août’⁷⁴. Een tipje van de sluier wordt mogelijk door Marie von Czetztritz opgelicht, die haar derde brief van 21 september 1841 (waarin ze verslag doet van de periode 26 augustus – 21 september) opent met de volgende zin: “De kamerjuffer van gravin d’Agoult kwam terug om de spullen van haar meesteres op te halen, aangezien ze haar boeken nodig had en ongeveer veertien dagen in Frankfurt zal blijven, in welke tijd de kamer vrijgegeven mocht worden.”⁷⁵ Is het misschien zo dat die ‘mysteriöse Dame’ Marie d’Agoult’s gezelschapsdame Anna Laager was? Anna of Annette Laager was geen bakvisje met een wit schortje voor, maar een ontwikkelde, volwassen vrouw, de gouvernante van Franz Liszt’s en Marie d’Agoult’s kinderen; ze kleepte zich doorgaans in het zwart en, zo stel ik me voor, droeg een hoed met een sluier die haar gezicht slechts vaag te zien gaf.⁷⁶

Op 1 september schreef Franz Liszt Marie d’Agoult vanuit Mainz een brief, waaruit blijkt dat ze op dat moment weer samenwoonden. Hij verzocht haar hem enkele artikelen en boeken te doen toekomen via zijn knecht Jacob. Voorts liet hij weten dat hij op 2 september in Ems voor de Tsarina van Rusland moest spelen, maar op 3 september weer in Mainz dacht te zijn.⁷⁷ Kort daarna schreef Liszt haar andermaal en besloot deze brief met de woorden: “Tracht vrijdag hier te arriveren met de trein van drie uur; ik kom vermoedelijk pas om een uur of vier aan, komend vanuit Koblenz.”⁷⁸

Trachten we deze veelheid aan moeilijk met elkaar te rijmen gegevens tot een logisch geheel samen te voegen, dan komen we tot het volgende beeld:

– Nadat zij ’s ochtends Sainte-Beuve nog een brief geschreven had, verliet Marie d’Agoult samen met Anna Laager op 31 augustus Nonnenwerth. Omdat ze dacht daar na enkele dagen weer terug te keren, liet ze haar bagage voor een goed deel in haar kamer achter. Met boot en trein reizend – er liepen al treinen in die tijd in dit gebied – zal zij laat in de middag of ’s avonds in Frankfurt zijn aangekomen, waar ze Franz trof.

– De volgende dag, op 1 september, vertrok Liszt naar Mainz om er zijn eerste concert te geven, terwijl Marie in Frankfurt achterbleef. Na het

concert (of de volgende morgen vroeg, zoals Serge Gut suggereert) schreef Liszt haar beide hierboven genoemde briefjes, verzocht haar zijn knecht (die de briefjes vermoedelijk bezorgde) een paar boeken waar hij behoefte aan had mee te geven, en stelde voor elkaar op 3 september op het station van Mainz te ontmoeten, hij komend vanuit Ems, zij vanuit Frankfurt. In Mainz zou Liszt op die avond zijn tweede concert geven.

- Marie d'Agoult begon zich te realiseren, dat haar uitstapje naar Frankfurt waar ze zich thuis voelde (eindnoot 32) langer ging duren dan ze voorzien had, en mogelijk omdat de boeken waar Liszt om vroeg nog op Nonnenwerth waren, besloot ze haar gezelschapsdame er naar terug te zenden. Deze 'mysterieuze dame' heeft alle bagage die daar nog was meegenomen, zodat de kamer vrij kwam en aan anderen verhuurd kon worden.

Maandag 6 – dinsdag 28 september. In september bleven Franz Liszt en Marie d'Agoult in Frankfurt. De datum van terugkeer naar Nonnenwerth staat niet vast, maar sinds Dupêchez het derde deel van Marie d'Agoult's *Correspondance général* het daglicht deed zien, is bekend dat de gravin op 28 september twee dikke brieven op het Rijn-eiland heeft geschreven: één aan haar moeder, de ander aan Sainte-Beuve.⁷⁹ Het paar zal dus op 26 of 27 september zijn teruggekeerd.

In de brief aan Sainte-Beuve wordt overigens verklaard, waarom velen haar voor George Sand aanzagen. Ze schreef: "Het portret van Mevr. Sand werd hier onlangs een voortreffelijk persoon toegezonden die weigerde te geloven dat ik de illustere auteur van *Lélia* was. Een professor in de wiskunde uit Bonn, die me voor het venster had zien staan, had de identiteit vastgesteld, wat dus mathematisch was bewezen; door de gelijkenis met het portret werd dit nog eens extra bevestigd!"⁸⁰ De lezing van Marie von Czetztritz is enigszins anders. Zij schrijft dat de eigenaresse van een naburig hotel, de reeds genoemde Frau Tormann uit Bad Godesberg, voet bij stuk hield en een ieder verzekerde dat de dame in kwestie toch werkelijk George Sand was. Iemand had haar samen met Liszt in Zwitserland gezien en haar direct herkend. Zij liet iedereen het portret van Sand zien en alle aanwezigen overtuigden zich van de gelijkenis van

de afgebeelde persoon met de dame op het eiland.⁸¹ Maar, zo vervolgde ze, acht dagen later was er een jongeman op het eiland gearriveerd, een zekere Philippi, die lange tijd in Parijs had gewoond en Franz Liszt en George Sand persoonlijk gekend had. Hij herkende in de foto direct George Sand en vertelde dat zij kleiner en wat gezetter was dan de gravin, en koolzwart haar had. "*Jetzt wissen wir nun alles*"⁸², besloot barones Von Czetztritz deze merkwaardige geschiedenis. Von Cordier behoorde kennelijk tot degenen die het mysterie niet heeft weten te doorgronden, want nog in oktober vergeleek ze het karakter van beide dames (zie onder 15 oktober).

Na 5 september brak een relatief rustige periode aan waarin Liszt slechts twee concerten gaf: op 16 september in Baden-Baden en op 25 september in Frankfurt am Main. Het concert in Baden-Baden vond plaats in de Salle de Réunion en was, financieel gezien, geen succes.⁸³ Het (derde) concert in Frankfurt daarentegen was erg succesvol. Vermeldenswaard is, dat op die dag de wereldpremière van een van Liszts fraaiste operaparafrases, *Réminiscences de Don Juan*, plaats vond – niet ontoepasselijk op een concert waarvan de opbrengst ten goede kwam aan de in 1838 opgerichte 'Mozart-Stiftung'.

Marie von Czetztritz besluit haar vierde brief, gedateerd 'Nonnenwerth, den 30. September 1841' met de woorden: "De Liedertafel in Frankfurt heeft Liszt een serenade gebracht, zestig stemmen in de nacht, het moet heel mooi geweest zijn."⁸⁴ Deze woorden bevestigen dat Liszt eind september weer op Nonnenwerth zat en van zijn belevenissen verteld heeft.

Het was gedurende de dagen in Frankfurt am Main dat Franz Liszt in contact kwam met de aldaar gevestigde vrijmetselaarsloge 'Zur Einigkeit'. Op 10 september had hij de bevriende vrijmetselaar Wilhelm Speyer⁸⁵ een brief geschreven, waarin hij hem verzocht om toelating tot genoemde loge. Deze bracht het verzoek over aan de grootmeester, de eerwaarde Lorenz Wilhelm Voigt, die na intern beraad toestemde in Liszts toetreding. Op 18 september werd de virtuoos als 'eerstegraads leerling' in de loge toegelaten. Bij de plechtigheid was, naast Wilhelm Speyer, ook Felix Lichnowsky aanwezig, die, zelf vrijmetselaar, Liszts interesse in deze geestesbeweging aangewakkerd zal hebben. Gedurende

de plechtigheid werden verschillende liederen gezongen, waarop Liszt na afloop improviseerde.⁸⁶

Woensdag 29 september – zaterdag 2 oktober.

Marie von Czetztritz schrijft in haar vierde brief dat haar een karmozijnleideren boek met gouden opdruk van Lichnowsky onder ogen was gekomen, opgedragen aan Franz Liszt. 'An die Allereinzige das Allererste!' had de auteur op de titelpagina geschreven.⁸⁷ Het betrof naar aller waarschijnlijkheid een presentexemplaar van Lichnowsky's *Erinnerungen aus den Jahren 1837, 1838 und 1839*, dat in 1841 in Frankfurt am Main uitgekomen was. Het boek zal Liszt in Frankfurt door Felix Lichnowsky geschenkt zijn, mogelijk op 18 september bij Liszts initiatie in de vrijmetselaarsloge 'Zur Einigkeit', en de pianist zal het vol trots bij zijn terugkeer op Nonnenwerth aan de gasten getoond hebben.

7. Hermann Cohen (1820–1871), oftewel Puzzi, op een medaillon, waarvan het origineel zich bevindt in het Goethe- und Schiller-Archiv te Weimar. De afbeelding werd ontnomen aan La vie de Franz Liszt par l'image door Robert Bory, p. 71.

Vermeldenswaard is voorts dat Von Czetztritz aan haar dochter laat weten dat 'der blonde Puzzi', die op dat moment in Italië was waar een opera van hem zou worden uitgevoerd, over veertien dagen naar Nonnenwerth zou komen "um seinem Meister die Hand zu küssen".⁸⁸ Wist zij – die woorden gebruikend – dat Puzzi, oftewel Hermann Cohen, homofiel was en idolaat van Franz Liszt hem jaren

lang achter zijn broek heeft aangezeten? (iets waaraan de pianist zich trouwens niet zo scheen te storen; hij heeft hem zelfs als secretaris aangesteld en menige concertreis met hem ondernomen...).

Zij deelt voorts mede, dat Liszt beloofd had op die dag of de dag daaropvolgend een 'soirée musicale' te geven.⁸⁹ Men is geneigd de datum van dat huisconcert daarom te stellen op 30 september of 1 oktober, maar aangezien Margarete von Cordier, teruggekeerd van vakantie, onder 2 oktober een souper met Liszt en gravin d'Agoult vermeldt en schrijft dat na het eten Liszt 'himmlisch' speelde, zou het toch ook kunnen zijn dat die voorspelerij op 2 oktober heeft plaatsgehad, temeer daar men in haar dagboek leest dat Liszt nog niet uitgespeeld was, of daar klonk de Bonner Harmonie, die de componist een serenade bracht. Omdat 2 oktober op een zaterdag viel en de Bonner Harmonie, een gezelschap van dilettanten, uitsluitend in het vrije weekend naar Nonnenwerth kon komen, zou dit 'soirée musicale' inderdaad op 2 oktober plaatsgevonden kunnen hebben. Waarom Saffle dit privéconcertje 'after 2 October 1841' geeft, is me niet duidelijk.⁹⁰

Zondag 3 – dinsdag 5 oktober. Op zondagavond 3 oktober werd er gemeenschappelijk gedineerd en lang nagetafeld over het op handen zijnde (tweede) concert in Keulen. De oudere Marie von Czetztritz zag op tegen de reis naar Keulen – een afstand van een kleine veertig kilometer – en schreef haar dochter: "(...) ik verzette me heftig tegen deze reis, maar er viel niet aan te ontkomen. Het hele huis ging er heen, Liszt zorgde zo vriendelijk voor logies, middageten en loge, dat we er niet onderuit konden."⁹¹ Wanneer precies het gezelschap naar Keulen vertrokken is, wordt uit deze beide mededelingen niet duidelijk, maar aangezien er sprake is van 'Mittagessen' en 'Logis' neem ik aan dat ze er minimaal een etmaal zijn geweest, met de ochtendboot zijn vertrokken, na aankomst in Keulen gemeenschappelijk hebben gegeten, en na het concert in een hotel overnacht hebben.

Het concert vond plaats op dinsdagavond 5 oktober, deze keer in het theater. Solistisch speelde Liszt zijn Sonnambula-fantasie, *La Serenata e l'Orgia*. *Grande fantasia sur des motifs des Soirées musicales* (naar Rossini), de *Réminiscences de Don Juan*, de

8. Adelaide Kemble in haar rol van Norma. Lithografie van George Cruikshank, 1870. Public Domain.

Invitation à la Valse van Weber en de *Grand Galop chromatique*. Daarnaast begeleidde hij een aria en duet uit *Norma* van Bellini, gezongen door Adelaide Kemble.⁹²

Het concert als totaal viel Margarete von Cordier wat tegen. Onder '9. Oktober' spreekt ze over een 'Komischer Auftritt' door een violist en over een wonderkind dat Liszt – zoals Beethoven dat (naar de sage verluidt...) ooit bij hem gedaan had – een kus op het voorhoofd had gedrukt. Ook dit was dus een gemengd concert, waaraan niet alleen Liszt en Kemble, maar ook anderen meewerkten.

Woensdag 6 – woensdag 13 oktober. Volgens dezelfde bron keerde het gezelschap, Liszt inclusief, daags na het concert, dus op woensdag 6 oktober, naar Nonnenwerth terug.⁹³ Of dit conform de waarheid is, moet betwijfeld worden, want op 7 oktober hoorde Liszt Adelaide Kemble in de opera *Norma* van Bellini, een voorstelling waarover hij enthousiast berichtte in zijn brief van 8 oktober aan Marie d'Agoult. In hetzelfde schrijven liet hij haar weten dat hij Kemble, de muzikuitgevers Eck en Lefèvre en de violist Léon Kreutzer had

uitgenodigd het souper in zijn hotel te gebruiken.⁹⁴ Dit duidt erop, dat Liszt in Keulen is gebleven, wat bevestigd wordt door Marie von Czetztritz, die na vermelding van het concert in Keulen in haar vijfde brief, gedateerd 'Nonnenwerth, den 24. October', schreef: "Daarna [dat wil zeggen na 6 oktober, de datum van terugkeer op Nonnenwerth] brachten we acht dagen rustig en alleen met d'Agoult door."⁹⁵

Op 8 oktober 's middags om 15:00 uur, vertrokken Liszt en Kemble naar Luik, waar ze samen op 11 oktober een concert gaven. Hun laatste gemeenschappelijke optreden vond daags daarna plaats in Aken.⁹⁶ Pas daarna keerde Liszt naar Nonnenwerth terug, waar hij – mogen we Von Czetztritz laatste mededeling letterlijk nemen – op 14 oktober arriveerde.

Donderdag 14 – woensdag 20 oktober. Toen Liszt uit Aken terugkwam, bracht hij drie jongelui mee: twee jongedames en een zekere 'Herr Stuntz'. De jongste van de meisjes speelde heel mooi piano en heeft Liszt tien dagen lang lesgegeven. Zij had in Parijs les gehad van Chopin en zou Liszt naar Berlijn volgen.⁹⁷ Er kwam ook een hoboïst uit Aken over, met wie deze pianiste samenspeelde. Voorts vermeldt Von Czetztritz 'zwei Abende bei Liszt'. Op één van die huisconcertjes speelde de virtuoos zijn Don Juan-fantasie, waarvan ze bijzonder onder de indruk was.⁹⁸

Deze twee huisconcerten zullen hebben plaatsgevonden in het kader van het bezoek dat de bekende violist, dirigent en componist Ludwig Spohr op 19 en 20 oktober aan Nonnenwerth bracht.⁹⁹ Dit plotselinge bezoek van Spohr aan Liszt zou wel eens te maken kunnen hebben met Liszts initiatie in de 'Loge zur Einigkeit' in Frankfurt. Spohr was namelijk al jaren lang een fervent vrijmetselaar; Autexier wijdt het derde deel van zijn *La lyre Maçonne* aan deze niet onbelangrijke componist.¹⁰⁰ Margarete von Cordier deelt ons onder 19 oktober mee, dat Spohr op haar eiland was gearriveerd en ze aanwezig was bij een gesprek dat deze met Liszt voerde. En al begreep ze niet waar ze het over hadden – als er gespeeld werd, dan genoot ze! Het is niet onmogelijk dat dit een van de twee 'Abende bei Liszt' was, waarover Marie von Czetztritz sprak.

Op 20 oktober maakten beide musici een boottocht over de Rijn – iets wat in de Liszt-literatuur volledig onbekend is gebleven, aangezien Von Czetztritz nergens over de aanwezigheid van Ludwig Spohr op Nonnenwerth spreekt. 's Avonds was er een huisconcert bij Von Cordier thuis; haar vleugel was kennelijk weer teruggebracht naar haar woning en aangezien dat het enige goede beschikbare instrument was, werd het concert bij haar georganiseerd.¹⁰¹ Kort daarna, vermoedelijk 's ochtends vroeg op 21 oktober, nog voor de feestelijkheden in verband met Liszts dertigste verjaardag een aanvang namen, verliet Spohr het Rijn-eiland.

9. Ludwig Spohr, ca. 1840, 9. Ludwig Spohr, ca. 1840, lithografie naar een schilderij door Bodmer.

Donderdag 21 – zaterdag 23 oktober. Van Liszts verjaardagsfeest werden zowel het verslag van Von Cordier als dat van Von Czetztritz in dit tijdschrift volledig opgenomen, zodat er geen aanvullende opmerkingen gemaakt hoeven te worden. Het betreffende gedeelte van Von Czetztritz is ontnomen aan haar vijfde brief, waarin ze verslag doet van de periode 1 tot 24 oktober 1841. Dat uitsluitend dit gedeelte van de uitvoerige correspondentie met haar dochter op Nonnenwerth

bekend schijnt te zijn, doet vermoeden dat de zusters het artikel 'Franz Liszt feierte seinen 30. Geburtstag auf der Rheinsinsel Nonnenwerth' in de bibliotheek hebben; daarin staat deze passage namelijk geciteerd. Genoemd artikel werd gepubliceerd in *Mitteilungen der Arbeitsgemeinschaft für rheinische Musikgeschichte* 38 (1972).

Slechts enkele opmerkingen. Wie beide verslagen goed met elkaar vergeleken heeft, zal opgemerkt hebben dat Von Cordier de feestelijkheden op zondag 22 laat plaatsvinden, Von Czetztritz echter schreef: "Wij allen stonden in de kamer. In naam van ons allemaal verzocht ik hem vandaag onze gast te zijn, omdat hij morgen, de 22ste, alleen wenste te zijn."¹⁰² Volgens deze bron vond het uitreiken van de cadeaus, de feestmaaltijd, het planten van de boom, et cetera, dus op zaterdag 21 augustus plaats en brachten Franz en Marie op 22 oktober samen door, zoals inderdaad hun gewoonte was. Liszt zelf geeft hier uitsluitsel. In zijn op 8 oktober vanuit Keulen verzonden brief schreef hij Marie: "Oh, doe me het plezier Nonnenwerth te laten weten dat mijn verjaardag op 23 en niet op 22 oktober valt, opdat we op de 22ste vrij zijn. Misschien kunnen we naar Daltenberg gaan als het weer goed is."¹⁰³ Terecht neemt Serge Gut aan, dat met 'Daltenberg' de Drachenfels bedoeld zal zijn.¹⁰⁴ Gezien Marie von Czetztritz woorden, mogen we ervan uitgaan dat het inderdaad aldus geschied is: op Liszts verjaardag is het paar naar de Drachenfels gegaan en hebben ze rondgedoold door de uit de twaalfde eeuw stammende ruïnes van de burcht.

Van een verjaardagsconcert op vrijdag 22 oktober is dus geen sprake. Saffle echter geeft onder die datum zelfs twee 'private concerts', op '22 October 1841' en 'c. 22 October 1841'.¹⁰⁵ Hij doelt hierbij vermoedelijk op de twee huisconcerten die Von Czetztritz in haar brief van 24 oktober vermeldt (zie onder 'Donderdag 14 – woensdag 20 oktober'). Gevreesd moet worden dat ook hier een correctie op zijn plaats is. Niets wijst erop dat de componist op zijn verjaardag de vleugel heeft aangeraakt; hij wilde deze dag immers alleen met Marie doorbrengen.

Uit beide ooggetuigenverslagen wordt overigens niet duidelijk, hoe men op Nonnenwerth nu eigenlijk wist dat Franz Liszt op 22 oktober jarig was. Zonder twijfel is het Marie d'Agoult geweest,

10. Nonnenwerth, Rolandseck (links) en Drachenfels (middenachter). Een 'Aquatinta mit Bordüre' door L. Goetz, gedrukt bij Th. Beck in Frankfurt en uitgegeven bij J. Halenza te Mainz. Let op het stoombootje (met Nederlandse vlag?) op de voorgrond; van dergelijke radarbootjes heeft Liszt in deze dagen dus menigmaal gebruik gemaakt. De weergave van het eiland is overigens niet waarheidsgetrouw; het is veel langwerpiger. Collectie auteur.

die hen dit verteld heeft en in de organisatie van de feestelijkheden het voortouw heeft genomen. Al op 5 oktober schreef ze aan haar vriend Louis de Ronchaud¹⁰⁶: "Op de 22ste valt de verjaardag van Franz. Hij wordt dan dertig jaar. Hij is erg bijgelovig en hecht grote waarde aan de manier waarop deze dag wordt doorgebracht. Ik organiseer een feestje voor hem. We gaan ter zijner ere een kanon afschieten, er is vuurwerk, in de reeds kalende bosschages zal muziek weerklinken, etc. etc. En ik zou willen dat l'ami du Crétin in gedachte bij dit feest aanwezig was en mij vier of zes versregels toezond (een soort van toast om Crétin 1er alle goeds toe te wensen). Ik ben er zeker van dat dit een verrassing zal zijn, waardoor hij de hele dag ontroerd en blij zal zijn."¹⁰⁷

Zondag 24 – donderdag 28 oktober. Marie von Czetztritz begon haar vijfde brief van 24 oktober met de woorden: "Vandaag is eindelijk de rust wedergekeerd. Vanmorgen is Liszt naar Keulen afgereisd, waar hij gefêteerd wordt, morgen speelt hij in Elberfeld (...)"¹⁰⁸ Dit sluit aardig aan bij Von Cordiers dagboekantekening, die onder 24

oktober vermeldt dat Liszt haar aan haar ziekbed was komen opzoeken. Hij zal van haar en de andere gasten persoonlijk afscheid hebben genomen en toen met de boot naar Keulen vertrokken zijn.

Daar zal hij nog eens flink in het zonnetje zijn gezet, al ontbreken me hierover bijzonderheden, en op 25 of 26 oktober naar Elberfeld zijn gegaan. Elberfeld, thans een stadsdeel van Wuppertal, was vroeger een zelfstandige gemeente. De plaats ligt circa 35 km ten noorden van Keulen en eenzelfde afstand ten oosten van Düsseldorf. Liszt concerteerde er op 27 oktober (niet op 25 oktober, zoals Von Czetztritz geeft) in de 'Saale des Casino'.¹⁰⁹

Daags daarna, op donderdag 28 oktober, speelde de pianist in Düsseldorf, in de Gurten'schen Saal.¹¹⁰ Tijdens dat recital klonk o.a. zijn prachtige bewerking van Mendelssohns lied *Auf Flügeln des Gesanges* – niet geheel toevallig als men weet dat Felix Mendelssohn-Bartholdy in Düsseldorf in 1833 en 1834 'Musikdirektor' was geweest en jaren lang de Rheinische Festspiele heeft gedirigeerd. Dit collegiale gebaar zal zeker gewaardeerd zijn door de Düsseldorfers die Mendelssohn op handen droegen.

Vrijdag 29 – zondag 31 oktober. Na het concert in Düsseldorf keerde Liszt voor het laatst naar Nonnenwerth terug. Dit mag opgemaakt worden uit het vervolg van de hierboven aangehaalde zin: “[...] komende zaterdag [zaterdag 30 oktober] fêteert het gemeentebestuur van Bonn hem met een middagmaal, en zondag de burgers met een bal. Bij die gelegenheid komt hij nog eenmaal hier terug.”¹¹¹

Dit alles wordt bevestigd door een korte annonce in de *Revue et Gazette musicale de Paris* van 2 december 1841. Daarin lezen we: “Bonn, 30 oktober. – Onze stad vierde onlangs de geboortedag van dhr. Liszt door hem een banket aan te bieden waaraan, op uitnodiging van de burgemeester, ongeveer 280 personen aanzaten. [...] Liszt werden twee toasts gebracht, de een door de rector van de universiteit, de ander door de president van het comité [ter oprichting van het Beethoven-standbeeld]. Zij werden beantwoord met een toast op ‘de stad Bonn!’, een andere op ‘de aristocratie van het talent en de wetenschap!’ en nog een derde op ‘de Duitse schilderkunst!’, zo waardig vertegenwoordigd door dhr. Schadow.¹¹² Deze toasts werden met bravogeroep ontvangen en de meest levendige blijken van sympathie vielen hem die ze bracht ten deel.”¹¹³

Hoewel beide bronnen voor dit banket als datum 30 oktober opvoeren, vond het naar alle waarschijnlijkheid een dag later plaats. Een kopie van Breidensteins bij zijn toast uitgesproken tekst is namelijk bewaard gebleven, en deze staat gedateerd op 31 oktober.¹¹⁴ Ook Von Czettritz schreef in haar zesde, bij uitzondering korte brief van 1 november 1841: “*Gestern hatte das Diner in Bonn statt.*” Vermoedelijk is het feestmaal op het laatste moment een dag verschoven.

Er bestaat nog een andere bron die ons bijzonderheden over dit banket geeft, dat in de zaal van het hotel Trierschen Hof plaats vond.¹¹⁵ Het betreft een artikel van een zekere Paul Kaufmann, die in 1933 in het muziektijdschrift *Die Musik* herinneringen publiceerde met als titel ‘Franz Liszt am Rhein’.¹¹⁶ Op basis van brieven uit familiebezit vertelt hij daarin dat zijn vader, Leopold Kaufmann, die een goede tenor was, samen met andere jonge ‘Bonnern’ verzocht was het feestmaal met muziek op te luisteren. In een brief aan zijn zuster beschreef deze Leopold Kaufmann, zonder twijfel

familie van de dichter Philippe Kaufmann die Liszt goed gekend heeft, de gebeurtenis: “Het was beslist een goed bezet dubbelkwartet. – De zaal was prachtig versierd, Liszts buste met een bloemenkrans omhangen. Het publiek was nogal gemêleerd, omdat de gehele burgerij er aan deel nam. De ene toast verdrong de andere, de beste, Liszt ter ere, was zonder twijfel van Prof. Breidenstein. Heel interessant was, hoe Liszt antwoordde. Het spreken in het Duits viel hem zwaar, hij beheerste die taal absoluut niet en verontschuldigde zich door te zeggen dat hij alles voor de vuist weg deed, ook in de muziek [sic!]. Zijn toast gold de stad Bonn, welke op zich klein en onbeduidend, door Beethoven groot en bekend geworden was. De champagne vloeide rijkelijk en spoedig merkte men dat aan zijn uitgelaten stemming.”¹¹⁷

Maandag 1 – woensdag 3 november. De volgende dag, op maandagmorgen 1 november, gingen Franz Liszt, Marie d’Agoult en Lichnowsky nog even heen en weer naar Nonnenwerth om afscheid te nemen van het echtpaar Von Czettritz¹¹⁸ en naar we mogen aannemen ook van Frau von Cordier en haar dochter. Deze schreef daarover echter niet in haar dagboek en volstond met de mededeling (na 25 oktober) dat kort na het vertrek van de ‘door hem vereerde vrouw’ ook Liszt zelf het eiland verliet. Zij suggereert daarmee dat de gelieven gescheiden vertrokken zijn. Dit is echter bezijden de waarheid. Marie d’Agoult is samen met Liszt teruggegaan naar Bonn, waar ze in de middag verwacht werden door de Rector Magnificus van de Bonner Universiteit.¹¹⁹

’s Avonds werd Liszt een serenade gebracht in zijn hotel in Bonn door hetzelfde dubbelkwartet dat zich tijdens het banket had laten horen. Leopold Kaufmann vertelt: “Op de avond van de volgende dag brachten we met zijn achten de gast een serenade en werden uiteindelijk naar boven geroepen, waar we in Liszts appartement zongen. Zijn geliefde, de gravin, was er ook, maar liet zich niet zien; ze luisterde vanuit een nevenkamer. Zeer interessant was, hoe hij ons vervolgens zijn eigen compositie ‘des Deutschen Vaterlandes’ voor speelde.¹²⁰ Hij beloofde ons te zijner tijd een exemplaar toe te zenden. Het is een enorm moeilijk stuk en laat zich zeker niet zonder begeleiding

zingen. Maar ook die begeleiding kan slechts een Liszt spelen, omdat iedere vinger zijn eigen stem te spelen heeft, en dan nog in octaven ook [?]. Bij tijd en wijle klonk het bepaald griezelig. Hij raakte zo in vuur en vlam dat hij het arme instrument, dat helaas al genoeg van zijn ouderdom te lijden had, op die avond aan de rand van de ondergang bracht! Toen hij ons ten afscheid de hand drukte, was ik maar wat blij dat ik Liszt niet was. Want men dacht de hand van een dode te drukken – niets dan een paar botten! Überhaupt zag hij er erbarmelijk uit. Als hij het nog maar tot volgend jaar volhoudt! Want dan wil hij ter ere van Beethoven bij de inwijding van het standbeeld op zijn eigen kosten een muziekfeest organiseren, wat buitengewoon belooft te worden.”¹²¹

Ook op 2 november waren Franz en Marie nog samen. Op die dag betrokken ze een hotel in Düsseldorf, waar Liszt ’s avonds een concert gaf. Op 3 november echter keerde Marie d’Agoult naar Parijs terug, terwijl de virtuoos al concorderend oostwaarts trok en via Münster, Osnabrück, Bielefeld, Detmold, Kassel en Göttingen op 25 november Weimar bereikte, de stad die zo’n enorm belangrijke rol in zijn leven zou gaan spelen.

Het afscheid moet dramatisch zijn verlopen. De brief die Liszt op 13 november aan haar schreef, begint met de woorden: “Na afscheid van je te hebben genomen, – spoedig daarna – voelde ik een diepe behoefte te vergeten. Me op mijn knieën werpend en me vervolgens weer oprichtend, in die kamer te Düsseldorf die je bewoond had, bad ik God om geduld, om kracht, om rechtschapen wilskracht.”¹²² Zoals al meermalen ter sprake kwam – het romantische beeld van het gelukkige paar dat op een afgelegen eilandje heerlijke dagen beleefde, is volkomen misplaatst. Het waren dagen vol conflicten, zonder twijfel ook met gelukkige momenten die echter verduisterd werden door interne spanningen. Verwijten en onlustgevoelens moeten op het laatste moment als kokend lava weer naar boven zijn gekomen. Marie d’Agoult, die haar geliefde voor zichzèlf opeiste en het maar niet kon begrijpen dat een genie voor iedereen is en voor alle tijden. En Franz Liszt, die niet anders kon dan zijn sterke drijfveren als kunstenaar volgen en door niets en niemand daarin belemmerd wilde worden. Het was precies zoals George Sand in haar

11. Die Zelle in Nonnenwerth, eerste druk (1843), uitgegeven bij Eck in Keulen.

Mémoires geschreven heeft: Franz en Marie konden elkaar in deze jaren nog niet loslaten, maar toch voorvoelden beiden reeds het einde van hun relatie. Ook Marie d’Agoult zelf, enkele jaren later terugdenkend aan Nonnenwerth, omschreef het eiland als ‘le sanctuaire et le tombeau de notre amour’.¹²³

Het was deze atmosfeer van melancholiek schemerduister, van aarzelen tussen smart en hoop, die doorklinkt in het prachtige lied *Die Zelle in Nonnenwerth* op tekst van Felix Lichnowsky, dat (in eerste versie) op Nonnenwerth ontstond:

*Ach, nun taucht die Klosterzelle
Einsam aus des Wassers Welle,
Und ich seh’ in meinen Schmerzen,
Daß die Zelle fremd dem Herzen.
[...]
Wird sich zu mir Hoffnung neigen,
Sollen meine Lieder schweigen?
Dies, das letzte meiner Lieder
Ruft dir: Komme, komme wieder!*¹²⁴

Noten:

- ¹ 'Franz Liszt auf Nonnenwerth. Aus den Tagebuch von Frau v. Cordier vom Jahre 1841', gepubliceerd in *100 Jahre Franziskanerinnen von Nonnenwerth 1854–1954*, pp. 25–29. De integrale tekst is tegenwoordig ook op internet te vinden: <http://www.kreis-ahnweiler.de/kvar/VT/hjb1971/hjb1971.37.htm>.
- ² Ik denk hier in het bijzonder aan 'Franz Liszt auf Nonnenwerth' door Dr. Walther Ottendorff-Simrock, die uitvoerig uit Von Cordiers dagboek citeert. (<http://www.kreis-ahnweiler.de/kvar/VT/hjb1958.9.htm>).
- ³ 'Franz Liszt und die Gräfin d'Agoult in Nonnenwerth 1841–1842. Aus den Nachlass Varnhagens von Ense mitgeteilt von Emil Jacobs – Berlin'. *Die Musik*, Jaargang XI (1911–1912), Heft 1 (Franz Liszt-Heft), pp. 34–45; idem Heft 2, pp. 93–112. Hierna: 'Jacobs'.
- ⁴ *Correspondance Franz Liszt Marie d'Agoult*, présentée et annotée par Serge Gut et Jacqueline Bellas; Fayard, Paris, 2001. Hierna: 'Gut/Bellas'.
- ⁵ *Marie de Flavigny, comtesse d'Agoult – Correspondance générale. Tome III: novembre 1839–1841*. Édition établie et annotée par Charles F. Dupêchez; Honoré Champion, Paris, 2005. Hierna: 'Dupêchez'.
- ⁶ Saffle, Michael, *Liszt in Germany 1840–1845. A Study In Sources, Documents, And The History of Reception*. Franz Liszt Studies Series No. 2; Stuyvesant, NY: Pendragon Press, 1994. Hierna: 'Saffle'.
- ⁷ Gut, Serge, *Franz Liszt*; Sinzig: Studio Verlag, 2009. Hierna: 'Gut'.
- ⁸ *Algemeen Handelsblad* van 5 augustus 1841. Zie: Albert Brussee, Christo Lelie, Peter Scholcz, 'Franz Liszt in Nederland/ Franz Liszt in the Netherlands'; *Tijdschrift van de Franz Liszt Kring*, 2011, p. 5.
- ⁹ "Lundi au matin je serai à Amsterdam et le soir à Rotterdam." Gut/Bellas, p. 846 (brief 411).
- ¹⁰ Idem, p. 843 (brief 408).
- ¹¹ Idem, p. 847 (brief 411).
- ¹² Madame Mortier de Fontaine was de echtgenote van Henri Mortier de Fontaine (1816–1883), een Poolse pianist die Franz Liszt in Parijs had leren kennen. In december 1837 trof hij hem opnieuw in Milaan, tezamen met de Belgische zangeres Marie-Josine Vanderperren (*1814) met wie hij kort daarvoor gehuwd was. Henri en Marie Mortier de Fontaine behoorden in die tijd tot de beste vrienden van Franz en Marie en waren de getuigen bij de doop van Cosima op 26 december 1837 in Como. Terecht schrijft Serge Gut, dat het vreemd is dat de gravin zich met haar naam tooide (Gut/Bellas, p. 847, noot 2 bij brief 411). Was het omdat ze beiden Marie heetten? Of was het omdat Henri in 1841 van zijn vrouw gescheiden was en de naam Madame Mortier de Fontaine dus feitelijk 'vrij' was gekomen?
- ¹³ Jacobs, p. 35. Marie Freifrau von Czetztritz und Neuhaus (1792–1849) was de echtgenote van Karl Heinrich von Czetztritz und Neuhaus (1773–1865), een oud-generaal die in het Pruisische leger tegen Napoleon gevochten had. Gepensioneerd leefde hij met zijn vrouw aan de Rijn, in Bonn. Marie von Czetztritz was een ontwikkelde vrouw die veel kunstenaars onder haar vrienden telde. Haar dochter Isidore was een kind uit een eerder huwelijk.
- ¹⁴ Dupêchez, p. 558.
- ¹⁵ Gut/Bellas, p. 848 (brief 412, noot 1).
- ¹⁶ *George Sand Correspondance. Tome V (Avril 1840 – Décembre 1842)*. Textes réunis, classés et annotés par Georges Lubin; Éditions Garnier Frères, Paris, 1969, pp. 392ff.
- ¹⁷ Gut, p. 724; dezelfde datum vindt men in Gut/Bellas, p. 783.
- ¹⁸ "Liszt may have arrived at Nonnenwerth as early as 7 August." Saffle, p. 114, note 69.
- ¹⁹ *Liszt Letters in the Library of Congress*. Introduced, translated, annotated, and edited by Michael Short. Hillsdale, New York: Pendragon Press, 2002, p. 15 (noot 4 bij brief 14).
- ²⁰ "Heute sind es 9 Tage, kam bei Regenwetter von Mainz herunter mit dem Schiff eine französische Dame." Jacobs, p. 35.
- ²¹ "Ainsi que je le craignais, quoiqu'il ne me le dît pas positivement, j'ai trouvé Liszt malade. Ayant tous les jours un accès de fièvre qui vient tout à la fois d'irritation et d'épuisement je suis arrivée à tems pour le sauver des mains d'un détestable médecin et je pense que bientôt il pourra reprendre sa vie d'artiste." Dupêchez, p. 558.
- ²² "Le lendemain Mercredi [woensdag 10 november 1841; AB] le dentiste m'a cassé 4 fois ma dente noire. Conséquemment j'ai gardé la chambre tout ce jour et le lendemain." Gut/Bellas, p. 853 (brief 417).
- ²³ "Bij zonneschijn gearriveerd, het hart vol vreugde en kracht." Gut/Bellas, p. 848 (brief 412); Dupêchez, p. 560.
- ²⁴ Louis Adolphe Thiers (1797–1877), bekend Frans politicus en geschiedschrijver, die in de jaren van de Juli-monarchie (1830–1848) voorzitter van de ministerraad was en minister van buitenlandse zaken.
- ²⁵ Félix (von) Lichnowsky (1814–1848; afb. 1), militair, staatsman en schrijver, en Franz Liszt waren zeer goed bevriend; Lichnowsky woonde in 1841 in Frankfurt am Main, waar in dat jaar zijn *Erinnerungen aus den Jahren 1837–1839* verscheen. Een specialstudie over hun vriendschap zag in 2014 het licht in *Quaderni dell' Instituto Liszt*, Nr. 14, pp. 163–188. De auteur van dit artikel, Malgorzata Gamrat, wil ik hartelijk danken voor het toezenden van een pdf van dit artikel, alsmede van de publicatie van de briefwisseling Liszt-Lichnowsky die in 1907 in de *Bayreuther Blätter* was verschenen, pp. 25–48, bezorgd en ingeleid door Hans von Wolzogen.
- ²⁶ Émile de Girardin (1806–1881) staat bekend als de uitvinder van 'le roman feuilleton'. Hij richtte in 1828 het literaire blad *Le Voleur* op en in 1836 het dagblad *La Presse*. Hij was verliefd op Marie d'Agoult, die hij jaren lang (tevergeefs) het hof maakte. Hij heeft haar bij herhaling gelegenheid geboden in zijn bladen te publiceren. (Naar Gut/Bellas, p. 1255)
- ²⁷ Jacobs, p. 39.
- ²⁸ "Nach dem Diné kamen sie alle herunter, und tranken Kaffee vor unser Fenster, schossen mit fingerlangen Pistolen, die Liszt aus Londen mitgebracht, nach dem Ziele, und du kannst denken, wie belebt und geistreich die Konversation war." Jacobs, p. 36.
- ²⁹ Gut, p. 724.
- ³⁰ Het is me niet duidelijk, waar precies Frau von Cordier woonde. Zij was wél de eigenares van Nonnenwerth, maar woonde er zelf niet permanent. Vermoedelijk had ze haar villa in Rolandseck of Bad Honnef aan de overzijde (oostelijke oever) van de Rijn.
- ³¹ Over deze vroege versie van de Mazeppa-etude, zie Chapter IV van: Albert Brussee, *The Mazeppa Music of Franz Liszt*. Vermoedelijke verschijningsdatum begin 2018.
- ³² "Ich setzte mich zu der Dame, die neben ihm saß, und der er von jeder Note Rechenschaft ablegte. [...] ich erkannte gleich nach dem gesehenen Bilde die Dudevant [= George Sand; AB], und hatte einen ordentlichen Schreck und inneres Zittern vor Interesse.

- Sie sprach sehr freundlich mit mir, alles nur von und über Liszt, welch ein geistreicher Mensch er sei, rein und klassisch vollkommen Deutsch.” Jacobs, p. 36. Marie d’Agoult was in 1805 in Frankfurt am Main geboren en had een deel van haar jeugd in die stad doorgebracht; ze sprak vloeiend Duits.
- 33 “Mon cher Franz, ma folie me reprenant au cerveau je ne puis plus y tenir. Je me sens incapable de vivre dans ces agitations perpétuelles. / Vous ne pouvez pas comprendre cela, ainsi donc cessons nos tristes discussions et laissez-moi me retirer devant ces touchants dévouements qui naissent en foule sous vos pas. Je pars pour Paris. Je vous serai meilleure comme amie que comme amante. Je sais très bien que je n’ai rien à vous reprocher mais je sais aussi... je ne sais rien si ce n’est que je souffre et que je vous ferais éternellement souffrir en restant. Ainsi donc adieu. Vous prétexterai [sic] et je prétexterai un enfant malade, le public n’en demandera pas plus. / Adieu Franz, ceci n’est pas une rupture mais un ajournement. Dans cinq ou six ans nous rirons ensemble de mes tortures d’aujourd’hui. / Adieu.” Gut/Bellas, p. 848 (brief 413). Michael Saffle kon deze brief niet plaatsen en schreef: “Therefore the letter from d’Agoult to Liszt, dated “10 August 1841” in Ollivier’s edition [II, pp. 175-176], is probably misdated.” Met ‘Ollivier’s edition’ is de oudere *Correspondance de Liszt et de Madame d’Agoult* bedoeld, waarin overigens de kardinale zin ‘Je pars pour Paris’ is weggelaten; kennelijk had ook Ollivier problemen met deze brief.
- 34 Ook Serge Gut is van mening dat deze brief aantoont dat Marie d’Agoult erg teleurgesteld was in de gang van zaken op Nonnenwerth: “[...] au lieu de pouvoir retrouver son amant dans le calme et la tranquillité, elle se voit plongée dans un tourbillon de visites et de concerts.” Gut/Bellas, p. 849 (noot 1 bij brief 413).
- 35 “Jetzt sang sie ein Liedchen, und er akkompagnierte, ein schöner Alt.” Jacobs, p. 37.
- 36 Dupêchez, p. 563.
- 37 Jacobs, p. 37.
- 38 Idem, ibidem.
- 39 Idem, ibidem.
- 40 Saffle, pp. 114, 235.
- 41 “Es waren Kölner hier, um ihn zu bitten für den Dom zu spielen, er sagte es gleich zu.” Jacobs, p. 37. De uit de Middeleeuwen stammende dom van Keulen was nooit afgebouwd en was bovendien in de negentiende eeuw hoognodig aan restauratie toe. De helft van de benodigde gelden kwam uit de Pruisische schatkist, de andere helft werd bij elkaar gebracht door het Comité van de Centrale Dombouw Stichting. Liszts aanzienlijke bijdrage – de opbrengst van het liefdadigheidsconcert – maakte dat in 1842 de werkzaamheden inderdaad hun aanvang konden nemen (zie afb. 6). Zie over deze kwestie ook: Christo Lelie, ‘Franz Liszt en Sulpiz Boisserée. Onbekende dagboekfragmenten uit 1842-1845’ in het *Tijdschrift van de Franz Liszt Kring* 2015 (pp. 52-61).
- 42 “Gestern war noch eine schöne Überraschung. Mad. Tormann mit einigen dreißig jungen Damen, Lehrern und Prof. Breidenstein kamen, bekränzten sehr schön die Thüre von Liszt seinem Zimmer, seinen Spiegel, sein Piano, und hielten einen Kranz für ihn bereit.” Jacobs, p. 38. ‘Mad Tormann’ was de eigenares van het Tormannsche Pension in Bad Godesberg ten zuiden van Bonn. Prof. Heinrich Karl Breidenstein (1796-1876) was hoofd van de faculteit Muziekwetenschap aan de Universiteit van Bonn en president van het comité ten behoeve van het standbeeld van Beethoven dat in 1845 onthuld zou worden.
- 43 ‘Blindekuh’ of ‘Blindemannetje’ is een vorm van tikkertje. Het is een onschuldig (?) spelletje waarbij een geblinddoekt persoon in het midden van een kring wordt geplaatst en deze, om zich heen tastend, moet zien allen aan te raken.
- 44 “[...] als Sie sich dann setzte, waren ihre schönen Züge sehr alterirt und die Thränen rollten herab, sie dachte gewiß ihrer Kinder, ich hätte sie durch keine Anrede stören mogen, sie ging auch bald in ihr Zimmer.” Jacobs, p. 38.
- 45 Er bestaat inderdaad een historische roman over Liszt op Nonnenwerth: *Die Erstürmung des Himmels* door Marcus Imbsweiler, in het Liszt-jaar 2011 bij Gmeiner-Verlag te Meßkirch uitgegeven. Hermann Cohen, die in werkelijkheid pas eind oktober kwam opdaven, speelt in deze roman de hoofdrol en arriveerde op 12 augustus op het Rijn-eiland; ook George Sand wordt ten tonele gevoerd! Voor wie weten wil, wat er niet gebeurd is, is dit overigens prettig leesbare boek een aanrader!
- 46 “Vormittag ist Liszt fort.” Jacobs, p. 39. Von Czetztritz schreef deze woorden op zaterdag 14 augustus.
- 47 “[...] er vergaß sich und sagte zum Vater: “Dites à la comtesse de descendre, il fait si beau.” Idem, ibidem. Met ‘der Vater’ wordt in haar brieven altijd haar man, generaal Von Czetztritz, aangeduid.
- 48 “[...] einen weißen Kaschemir-Überrock mit Nonnenärmeln, [...] einen weißen Schleier von demselben Stoff um dem Kopf gewickelt [...], an der Seite ein schwarzes großes Kreuz [...]; sie sagte, es sei ihr leid, daß heute hier keine Messe.” Jacobs, p. 39. George Sand was in de ogen van Von Czetztritz een rebelse deerne, die het met de zeden zo nauw niet nam.
- 49 Dupêchez, p. 566. De brief dateert van 21 augustus 1841.
- 50 “Dann sagte sie zu Liszt” [na diens terugkeer uit Ems; AB]: “die Mandeltorte und der Blumenstrauß sind wieder pünktlich zum Namenstag gegeben worden.” Jacobs, p. 41. Vroeger werd in Frankrijk iemands naamdag als een verjaardag gevierd.
- 51 Tsarina Alexandra Feodorowna van Rusland (1798-1860) was de zuster van Keizer Wilhelm I, de echtgenote van Tsaar Nicolaas I en de moeder van Tsaar Alexander II. Als jonge vrouw al was ze verrukt van Bad Ems en was daar een regelmatig terugkerende gast, in haar kielzog tal van Russische edellieden en beroemde kunstenaars als Dostojevski en Gogol meevoerende.
- 52 Saffle, p. 103; Gut/Bellas, p. 569.
- 53 Opgave naar ‘Künstler und Künstlerinnen im Kursaal’, een artikel van Heinrich Wagner in de *Emser Fremdenliste. Liste der Kurgäste und Durchreisenden* van 10 juli 1926 (84ste Jaargang, Nr. 11).
- 54 *Emser Fremdenliste. Liste der Kurgäste und durchreisenden zu Ems, Schwalbach, Schlangenbad und Weilbach*, een tweewekelijks blad met daarin vermeld alle kuurgasten en andere bezoekers in de verschillende badhuizen en tientallen hotels van Bad Ems en omstreken. Liszt (‘mit Bed.’) wordt genoemd in de ‘27te Liste’ van 15-17 augustus onder de ‘Durchgereiste’; Tweede Jaargang (1841), p. 360.
- 55 “Strauß soll in Ems sein, den will er mitbringen. Das wäre lustig.” Jacobs, p. 38.
- 56 *Emser Fremdenliste* (eindnoot 54) van 4-7 en 8-11 augustus. Strauss was overigens als kuurgast, niet als uitvoerend kunstenaar in Ems, wat opgemaakt kan worden uit het nummer 4076 voor zijn naam. Dergelijke nummers werden alleen aan badgasten toegekend die ook echt een behandeling ondergingen. Liszt en de nog te noemen Anton Rubinstein kregen een dergelijk nummer niet: zij kwamen alleen om te concineren.
- 57 Taylor, Philip S., *Anton Rubinstein. A Life in Music*, Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2007, p. 13. Een datum voor het concert in Ems wordt in dit boek overigens niet gegeven.

- 58 [...] er hatte den kleinen russischen Knaben spielen hören, Rubinstein, und sagte, von allen Wunderkindern die er gehört, sei er der
größte, und wirklich merkwürdig." Jacobs, p. 40.
- 59 Peter Joseph Simrock (1792–1868) was de tweede eigenaar van het door zijn vader opgerichte muziekuitgeverij te Bonn.
- 60 Jacobs, p. 95.
- 61 "Returning to Nonnenwerth, he spent a few quiet days before he was entertained on the evening of 22 August by the Cologne Liedertafel." Saffle, p. 115.
- 62 "Ich vergaß zu sagen, daß wir denselben Tag bei der Gräfin zum Essen eingeladen waren. Liszt wurde zurückverwartet. Wir freuten uns darauf, und hofften recht viel von ihm zu hören. Um ein Uhr kam er." Jacobs, p. 40.
- 63 "Liszt qui est tout à fait rétabli a donné un concert à Ems il est maintenant à Mayence (...)." Dupêchez, p. 566.
- 64 "Nach den Diner wollten sie spazieren gehen, nämlich nach den Kaffee, wo beide Damen mit ihren Cigaretten possierlich aussahen, alles rauchte, nur der Vater und ich nicht." Jacobs, p. 42.
- 65 Idem, ibidem.
- 66 "sowie eine speciell zu diesem Zwecke gedichtete Kantate Liszts." Het is niet goed duidelijk op welke compositie hier bedoeld wordt. Was er ter ere van Liszt in de gauwigheid een cantate in elkaar geflanst door Keulse musici? Of wordt hier een compositie voor mannenkoor bedoeld, waarvan Liszt er in deze maanden inderdaad een paar heeft geschreven (*Was ist des Deutschen Vaterland*, *Rheinweinlied*)?
- 67 J.W. Christern, *Franz Liszt. Nach seinem Leben und Werke aus authentischen Berichten dargestellt*; Schubert, Hamburg, 1841, pp. 38–40. Geciteerd naar: Dr. Julius Kapp, *Liszt*, Schuster & Loeffler, Berlin, 1916, pp. 81, 82 (Vijfde oplage).
- 68 "Nach einem schlechten mageren Diner kam wieder alles hieher, hier tranken sie Kaffee, es wurde wieder in der Kirche und im Freien gesungen." Jacobs, pp. 43, 44.
- 69 "Die Rettmeyer kam hieher, und bat mich himmelhoch mit ihr zum Concert nach Köln; ihre Quälerei und des Vaters Versicherung, daß er dann nur recht vergnügt sein könne, bestimmte mich das Opfer zu bringen, welches ich nicht bereue." Idem, p. 44. De genoemde 'Bacheracht' betrof de schrijfster Therese von Bacheracht (1804–1852), een vriendin van Marie d'Agoult, die zij in Koblenz had opgezocht en naar Nonnenwerth had meegenomen, waar ze geruime tijd is gebleven.
- 70 Opgave naar Saffle, p. 235.
- 71 "Das Concert war nicht so großartig als es zu dem Zweck passend und des Concertgebers würdig gewesen wäre." Jacobs, p. 44.
- 72 Voor het volledige programma, zie Saffle, p. 235.
- 73 Jacobs, pp. 39–45.
- 74 Dupêchez, p. 569.
- 75 "Die Kammerjungfer der Gräfin d'Agoult kam zurück um die Sachen ihrer Herrschaft zu holen, weil sie der Bücher bedürfe und wohl 14 Tage in Frankfurt bleiben würde, in welcher Zeit die Zimmer vergeben werden dürften." Jacobs, p. 93.
- 76 Een foto van Annette Laager, een nichtje van de moeder van Franz Liszt, vindt men in Ernst Burgers *Franz Liszt – Eine Lebenschronik in Bildern und Dokumenten*; List Verlag, München, p. 185. De dame rechts op dit groepsportret van de drie kinderen van Liszt is naar alle waarschijnlijkheid de 'Mysteriöse Dame', die daar echter wel tien jaar ouder is; de foto dateert van ca. 1852.
- 77 Gut/Bellas, p. 849 (brief 414).
- 78 Idem, p. 851 (brief 415). Serge Gut vermoedt dat deze brief de volgende dag, voor zijn vertrek naar Ems, of 's avonds laat op 1 september, direct na het eerste concert in Mainz geschreven werd.
- 79 Dupêchez, pp. 575–578.
- 80 "Le portrait de Mme Sand vient d'être envoyé ici à une excellente personne qui se refusait à croire que j'étais l'illustre auteur de *Lélia*. Un professeur de mathématiques de Bonn m'ayant vu[e] à la fenêtre a constaté l'identité; le qui pro quo [sic] est donc mathématiquement prouvé; la ressemblance du portrait achève de la confirmer!" Dupêchez, p. 578. Marie von Czetztritz (vermoedelijk de 'voortreffelijke persoon' waarop Marie d'Agoult hier doelt) die de gravin op Nonnenwerth goed had leren kennen, kon zich terecht niet goed voorstellen dat zij de schrijfster van de roman *Lélia* van George Sand was, een boek dat door velen als immoreel werd omschreven.
- 81 "In der Zeit kam die Tormann, versicherte mir nochmals es sei die Sand, es habe sie jemand in der Schweiz mit Liszt gesehen und sie gleich wieder erkannt, brachte mir ein Portrait der Sand, welches etwas stärker, aber in der Tat von uns allen hier als die Gräfin ähnlich erkannt wurde." Jacobs, p. 93. George Sand was in 1836 langere tijd Liszts gast in Genève geweest; toen ook werd die voettocht van Chamonix naar Fribourg gemaakt, samen met Marie d'Agoult en Adolphe Pictet. Zie hierover het aantrekkelijk uitgegeven *Een bergtocht met Franz Liszt – George Sands tiende 'Lettre d'un voyageur'*, vertaald en ingeleid door Lucas Bunge, Oosthoek, Utrecht, 1972.
- 82 Jacobs, p. 94.
- 83 Saffle, p. 118.
- 84 "Die Liedertafel in Frankfurt hat Liszt eine Serenade gebracht, 60 Stimmen in der Nacht, es soll sehr schön gewesen sein." Jacobs, p. 97.
- 85 Wilhelm Speyer (1790–1878), violist, componist van talrijke liederen – zijn bekende kerstliedje *Kling, Glöckchen klingelingeling* werd door de auteur in zijn jonge jaren op de Apeldoornse zondagschool uit volle borst gezongen... – was medeoprichter van de genoemde Mozart-Stiftung.
- 86 Autexier, Philippe A., *La Lyre Maçonne – Mozart, Haydn, Spohr, Liszt*; Parijs: Detrad/A.V.S., 1997, p. 247.
- 87 Jacobs, p. 95.
- 88 Jacobs, p. 96.
- 89 "Heute oder morgen giebt Liszt uns eine soirée musicale." Jacobs, p. 96.
- 90 "After 2 October 1841: Liszt's summer home private." Saffle, p. 237.
- 91 "[...] ich sträubte mich sehr gegen diese Fahrt, es war aber nicht zu umgehen. Das ganze Haus ging hin, Liszt sorgte so freundlich für Logis, Mittagessen und Loge, daß es nicht zu umgehen war." Jacobs, p. 97. Merk op, dat Von Cordier schrijft dat ze besloot op eigen kosten twee loges te nemen, "für uns und für die von uns gelagene Gäste". Het één sluit het andere niet uit. Men krijgt sowieso sterk de indruk, dat de Von Czetztritz Liszt en Marie d'Agoult nader stonden dan de Von Cordiers.
- 92 Saffle, pp. 237, 238. Pauline Pocknell heeft een uitvoerige studie over de professionele relatie tussen Franz Liszt en Adelaide Kemble gepubliceerd in de *Liszt Society Journal* 25 (2000), pp. 61–90.

- ⁹³ “Mittwoch trafen wir mit Liszt und der Contessa wieder auf Nonnenwerth ein.” Zie de dagboek aantekening onder 9 oktober.
- ⁹⁴ Gut/Bellas, p. 851 (brief 416). Aan de violist Léon Kreutzer zou de laatste van de *Lettres d'un bachelier ès musique* opgedragen worden; deze open brief werd op Nonnenwerth (door Marie d'Agoult) geschreven en verscheen op 19 september 1841 in de *Revue et Gazette musicale*. Het slot (*‘Am Rhein! am Rhein!’*) handelt over de dagen op Nonnenwerth.
- ⁹⁵ “Dann brachten wir acht Tagen still und allein mit der d'Agoult zu.” Jacobs, p. 97.
- ⁹⁶ Saffle, p. 238.
- ⁹⁷ “Als Liszt wieder kam, folgten ihm zwei Fräulein und ein Herr Stuntz aus Aachen, von denen die Jüngere sehr schön Klavier spielt, und Liszt ihr hier die zehn Tage Unterricht gab.” Jacobs, p. 99. Later heeft Von Czetztritz het over ‘die Klavierspieler in Stuntz’, dus naar alle waarschijnlijkheid kwamen deze drie jongelui uit hetzelfde nest. In Eigeldingers *Chopin vu par ses élèves* wordt onder Chopins leerlingen deze juffrouw Stuntz overigens niet genoemd.
- ⁹⁸ “Zwei Abende hatten wir bei Liszt, von dem ich den einen nie vergessen werde, wo er uns den Don Juan spielte; das Motiv ist das Duett: ‘Gieb mir die Hand mein Leben’, durch das Ganze hört man fortwährend das Duett, eine Stimme, die zweite Stimme, beide Stimmen, die Variationen und den ganzen Don Juan.” Jacobs, p. 99. De muziek was op dat moment nog niet in druk verschenen; het meesterwerk kwam pas in 1843 bij Heinrich Schlesinger in Berlijn uit.
- ⁹⁹ Ludwig Spohr (1784–1859) schreef voornamelijk opera's (*Faust*, 1813) en oratoria (*Der Fall Babylons*, 1840). Van een andere opera, het Singspiel *Zemire*, zou Liszt vele jaren later een gedeelte voor klavier transcriberen, het fraaie *Die Rose – Romance* (1876).
- ¹⁰⁰ Autexier, eindnoot 86, pp. 195–243.
- ¹⁰¹ “Abends waren alle bei uns in der Privatwohnung, wo man wieder den Tönen lauschte und für kurze Zeit der Erde entrückt blieb.” Haar vleugel, die al geleden had onder het krachtige spel van de maestro (zie de dagboek aantekening onder 20 oktober) en het gesleep van het instrument over het eiland, zal ook daarom niet opnieuw naar Nonnenwerth gebracht zijn, omdat Liszt spoedig daarna het eiland zou verlaten.
- ¹⁰² “Wir allen standen im Zimmer. Ich bat ihn im Namen aller heute unser Gast zu sein, da er morgen, den 22. allein zu sein wünsche.” Jacobs, p. 100.
- ¹⁰³ “Oh, Faites-moi le plaisir de signifier à Nonnenwerth que c'est le 23 et non pas le 22 Octobre qu'est mon jour de naissance afin que nous soyons libres le 22. Peut-être irons-nous au Daltenberg s'il fait beau.” Gut/Bellas, p. 852 (brief 416).
- ¹⁰⁴ Idem, ibidem (eindnoot 2).
- ¹⁰⁵ Saffle, p. 238.
- ¹⁰⁶ Louis de Ronchaud (1816–1887) was een Franse dichter en kunsthistoricus, die heel zijn leven liefde voor Marie d'Agoult heeft gevoeld. Van haar kant was van liefde geen sprake, maar als vriend accepteerde ze hem en heeft menige brief met hem gewisseld (Naar Gut/Bellas, p. 1288).
- ¹⁰⁷ “C'est le 22 le jour de naissance de Franz. Il aura 30 ans. Il est très superstitieux et attache une g[r]ande importance à la manière dont il passe cette journée. Je lui arrange une petite fête. Nous allons lui tirer le canon, faire un feu d'artifice, de la musique dans les bosquets (un peu dépouillés), etc. etc. et je voudrais que l'ami du Crétin fût présent en pensée à cette fête et m'envoyât quatre ou six vers (une espèce de toast pour souhaiter à Crétin Ier toute espèce de prospérité). Je suis sûr que ce sera une surprise dont il sera ému et heureux tout le jour.” Dupêchez, p. 580. Uit het zinsverband wordt duidelijk dat met ‘l'ami du Crétin’ (‘de vriend van de Idioot’; onderstreping door Md'A) Louis de Ronchaud wordt bedoeld en met ‘Crétin Ier’ (‘Idioot Nr. 1’) Franz Liszt. Alles wordt wat spottend gesteld, maar niettemin zeggen deze sarcastische woorden veel over de gevoelens die zij toen al had aangaande haar relatie met Liszt.
- ¹⁰⁸ “Heute ist endlich Ruhe uns Stillstand eingetreten. Diesen Morgen ist Liszt nach Köln, wo er fetirt wird, morgen spielt er in Elberfeld [...]” Jacobs, p. 97.
- ¹⁰⁹ Saffle, p. 238.
- ¹¹⁰ Idem, ibidem.
- ¹¹¹ “[...] nächsten Sonnabend gibt ihm der Magistrat in Bonn ein Mittagessen, und Sonntag die Bürger einen Ball. Bei dieser Gelegenheit kommt er noch einmal hieher zurück.” Jacobs, p. 97.
- ¹¹² Friedrich Wilhelm von Schadow (1789–1862) was één van de hoofdmeesters van de Dusseldorfer Malerschule en sinds 1826 directeur van de Kunstacademie Düsseldorf; Auguste von Cordier was een van zijn leerlingen. Von Schadow schilderde in de stijl van de Nazareners (romantische, wat zoetelijke christelijke kunst). Liszt kende hem en zijn vrouw persoonlijk.
- ¹¹³ “Bonn, 30 octobre. – Notre ville vient de célébrer le jour anniversaire de la naissance de M. Liszt, en lui offrant un banquet auquel, sur l'invitation de M. le bourgmestre, environ 280 personnes ont pris place. (...) Deux toasts ont été portés à M. Liszt par le recteur de l'Université et par le président du comité. Il y a répondu par un toast à la ville de Bonn! puis par un autre à l'aristocratie des talents et de la science! puis enfin par un troisième à la peinture allemande!, si dignement représentée par M. Schadow [sic !]. De nombreux hourras ont accueilli ces toasts, et les plus vifs témoignages de sympathie ont été prodigués à celui qui les portait.” *Le Revue et Gazette musicale de Paris* van 2 december 1841, p. 520 (onder ‘Chronique étrangère’).
- ¹¹⁴ De rede van Breidenstein wordt bewaard in het Goethe- en Schiller-Archiv in ‘Liszt Kasten 174’ (opgave naar Saffle, p. 238). Julius Kapp publiceerde er een gedeelte van; eindnoot 67, p. 83.
- ¹¹⁵ Saffle, idem, ibidem.
- ¹¹⁶ *Die Musik* van 2 november 1933 (Nr. 26, pp. 118–121).
- ¹¹⁷ “Es war ein recht gut besetztes Doppelquartett. – Der Saal war prächtig ausgeziert, Liszts Büste mit einem Lorbeer versehen. Das Publikum was etwas gemischt, indem die ganze Bürgerschaft darin teilnahm. Toaste drängten sich, den besten sprach unstreitig Professor Breidenstein Liszt zu Ehren. Sehr interessant war es, wie Liszt antwortete. Das Deutsche wurde ihm ziemlich schwer, so daß er nur immer gebrochen sprach und sich damit entschuldigte, er tue alles aus dem Stegreif, auch in der Musik. Sein Toast galt der Stadt Bonn, die an sich klein und unbedeutend, durch Beethoven groß und berühmt geworden sei. Der Champagne floß wahrhaftig und bald merkte man ihn an der lebhaftesten Stimmung.” Idem, p. 119.
- ¹¹⁸ “Heute Vormittag kamen Liszt, die Gräfin d'Agoult und Fürst Lichnowsky um Abschied zu nehmen [...]” Jacobs, p. 101.
- ¹¹⁹ “Heute Mittag sind sie vom Rector Magnificus eingeladen, weßhalb sie leider nur kurze Zeit bleiben.” Idem, ibidem. De Rector Magnificus was de eerste van de twee sprekers tijdens het diner op 31 oktober.
- ¹²⁰ Gedoeld wordt op *Was ist des Deutschen Vaterland?* op tekst van E.M. Arndt, die overigens ook aan het banket had

aangezeten. Het betreft een koorwerk voor vierstemmig mannenkoor, vier solostemmen en piano in D-groot. Het werk verscheen in 1842 bij Schlesinger in Berlijn in druk.

¹²¹ “Den Abend des folgenden Tages brachten wir acht dem Gast ein Ständchen, wo wir dann zuletzt zu Liszt heraufgerufen wurden und in seinem Saale sangen. Seine Geliebte, die Gräfin, war auch da, ließ sich aber nicht blicken, sondern horchte vom Nebenzimmer aus. Sehr interessant war es, wie er uns darauf seine eigene Komposition des Deutschen Vaterlandes vorspielte. Er versprach, sie uns in den ersten Tagen zu schicken. Sie ist ungeheuer schwer und wird sich gewiß ohne Begleitung nicht singen lassen. Doch kann auch diese nur ein Liszt spielen, indem immer in Oktaven jeder Finger eine eigene Melodie zu spielen hatte. Zuweilen hörte es sich ordentlich unheimlich an. Er geriet so in Feuer, daß er das arme Instrument, welches leider schon genug an Alter litt, an dem Abend dem Tode nahegebracht hat. Als er uns zum Abschied die Hand gab, fühlte ich mich doch recht behaglich, nicht Liszt zu sein. Denn man meinte, eine Totenhand zu drücken, nichts wie ein paar Knochen. Überhaupt sah er jämmerlich aus. Wenn er nur bis nächstes Jahr lebt. Dann will er zu Ehren Beethovens bei Einweihung des Monuments ein Musikfest auf seine Kosten vorrichten, was außerordentlich wird.” *Die Musik* (zie eindnoot 116), p. 120.

¹²² “Après vous avoir dit Adieu – bientôt après – j’éprouvais un profond besoin d’oubli. En me jetant à genoux, puis me relevant, dans cette chambre de Düsseldorf que vous veniez d’habiter, je demandais à Dieu la patience – la force – la droite volonté.” Gut/Bellas, p. 852 (brief 417).

¹²³ Marie d’Agoult schreef deze woorden in een brief van 27 augustus 1846 aan Marie von Czetztritz met wie ze nog enkele jaren contact heeft gehouden. Dupêchez, Charles. *Marie d’Agoult – Le grand amour de Liszt*. Parijs: Plon, 1989, p. 160 (en noot 89).

¹²⁴ Dank aan Jaap Sluiter en Peter van Korlaar, die deze studie voor het ter perse gaan hebben doorgelezen en hier en daar van een kanttekening voorzagen.

ANDRIESSEN PIANO'S ~ VLEUGELS

ANDRIESSEN PIANO'S ~ VLEUGELS BV

INKOOP - VERKOOP - VERHUUR - REPARATIE
RESTAURATIE - STEMMEN - TAXATIE

BOTERMARKT 18 - 2011 XM HAARLEM
TEL. 023 - 53 22 9 22

E-MAIL: [INFO@ANDRIESSENPIANO.NL](mailto:info@andriessenpiano.nl)
WEBSITE: WWW.ANDRIESSENPIANO.NL

pianostemmer-technicus

- stemmen
- onderhoud
- reguleren
- repareren
- reviseren
- intoneren
- taxeren
- adviseren
- bemiddeling
- maatwerk
 - concertpianisten
 - concertzalen
 - CD-opnames

06 - 48 19 31 50

info@charlesrademaker.nl

charlesrademaker.nl

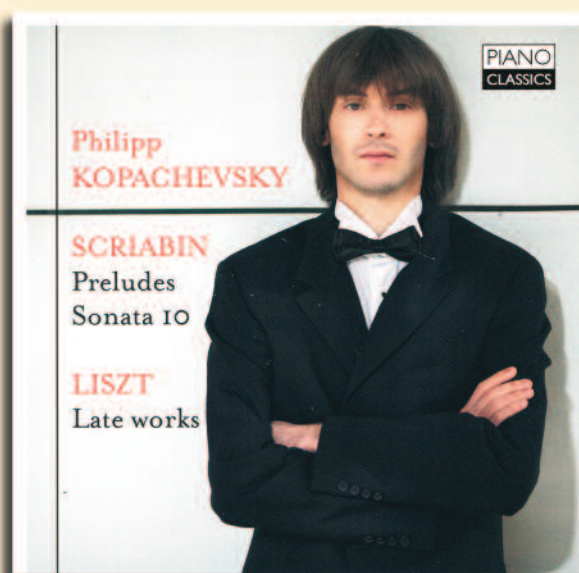

Charles Rademaker

Deze cd's werden opgenomen
in de Westvest90-kerk te Schiedam

WESTVEST90

Op deze locatie werden voor het label *Piano Classics* ook
Liszt-opnamen gemaakt door: Alexander Gavrylyuk, Mark Viner,
François Dumont, Tyler Hay en Leonardo Pierdomenico

STEINWAY & SONS

Piano's en vleugels
nieuw & gebruikt

Revisie & taxatie

Piano- & vleugelverhuur

Stemmen & onderhoud

De mooiste pianobeleving van Nederland

Robijnstraat 5, 1812 RB Alkmaar, T 072-541 44 00, www.steinwaycenter.nl